

вестор у буд-во А. — Туреччина (20%), частка амер. інвестицій — 17%. З травня 2003 до травня 2005 обсяг інвестицій становив 1,3 млрд дол. США: спорудження заводу «Кока-Кола» («Coca-Cola») неподалік м. Кабула, буд-во цукр. заводу в м. Баглані за 38% нім. інвестицій. Почали діяльність компанії «Сіменс» («Siemens»), «Стандарт Чартерд Банк» («Standard Chartered Bank»).

Сільське господарство. С. г. становить основу економіки А. Частка зайнятого нас. — 70% усіх зайнятих країни. Більша частина обробл. земель належить дрібним селян. госп-вам. Осн. продукція *рослинництва* — *зернові культури*: рис, кукурудза, пшениця, ячмінь. З тех. культур: цукр. буряк, бавовна і цукр. тростина. Вирощують *плодові культури* — абрикоси, персики, груші, сливи, вишні, гранати й цитрусові. Культивують деякі сорти винограду й дині, мигдалю і волоського горіха. Традиційно експортують свіжі й сушені фрукти, найчастіше родзинки й горіхи. У 1980–1990-х провідною товарною культурою став опійний мак, А. перетворився на гол. світового постачальника *опію* (за оцінкою ООН, 1999 його було вироблено 1 670 т). У *тваринництві* найбільш розвинене м'ясо-молочне-вовняне вівчарство. Традиційно розводять кіз, коней, ВРХ, верблюдів і віслюків. На основі продукції тваринництва нас. займається обробкою вовни й килимарством.

Сфера обслуговування. Розвинена гуртова та роздрібна торгівля, готельний і ресторан. бізнес, сфера фінансів і страхування, комунальних, соц. і держ. послуг. Попри проблеми з безпекою, за даними Мін-ва інформації та культури А. (2017), країну щорічно відвідують бл. 20 тис. іноз. туристів. Понад 100 тис. мешканців країни щорічно відвідують ін. провінції А. для відпочинку. Працюють бл. 1 тис. турист. компаній, низка готелів.

Транспорт. Мережа автомобільних доріг має протяжність 34,9 тис. км, з них 17,9 тис. км із твердим покриттям (2017, оцінка). Залізнична мережа поступово розвивається. Прокладено лінії між містами Сархетабадом у Туркменістані й Торгунді — 10 км, Термезом в Узбекистані та Хайратаном — 15 км, а також Хайратан — Мазарі-Шариф — 75 км. 2016 завершено буд-во залізнич. колії між Туркменістаном і А. 88 км завдовжки, з них бл. 4 км на тер. А. У серпні 2017 Іран закінчив буд-во колії протяжністю 184 км між містами Хаф (Іран) і Гератом (А.), з них 64 км на тер. А. Прокладено два газопроводи — з Туркменістану до м. Шінданда і з Узбекистану до м. Баграма (не діють). Заплановано буд-во газопроводу ТАПІ (Туркменістан — А. — Пакистан. — Індія). Серед річкових портів — Шерхан-Бандар, Хайратан. Міжнар. аеропорти розміщено в містах Кабулі, Кандагарі, Гераті, Мазарі-Шарифі. Для обслуговування місц. ліній функціонують 44 аеродроми. Діють також вертоліт. аеродроми.

Торівля. Через обмежені торг. зв'язки з ін. д-вами А. має дефіцит. баланс зовн. торгівлі. Товари експорту: природ. газ, коштовне й напівкоштовне каміння, вовна, бавовна, килими, сухофрукти, горіхи, опій. Товари імпорту: машини, нафтопродукти, текстиль. Зовнішньоторг. партнери: Бельгія, Велика Британія, Індія, Іран, країни СНД, Люксембург, Німеччина, Пакистан, Словаччина, Чехія, Японія. Україна представле-

на в А. шляхобуд. компаніями, у машинобуд. секторі, реконструкції житла, опалювальних систем, водопостачання. Укр. фахівці обслуговували завод азот. добрив у м. Мазарі-Шарифі.

З в'язок. Галузь розвивається високими темпами. Підприємства з держ. часткою капіталу «Афганські безпроводні комунікації» («Afghan Wireless Communications») і Рошан («Roshan») мають приблизно 662,5 тис. абонентів. Проблемним залишається електропостачання, часто відбуваються аварії. Підприємства А. утримують власні генератори (76% забезпеченості), що потребує додаткових фін. витрат. Кількість мобільних телефонів (2015, оцінка) становила 13,471 млн (155 одиниць на 100 осіб), кількість інтернет-користувачів — 19,23 млн (84,6%).

ОСВІТА Й НАУКА. Освіта розвивається, але перебуває на низькому рівні, що зумовлено веденням бойових дій, релігією. З поширенням ісламу (7 ст.) на тер. сучас. А. відкривалися *медресе* (міста Балх, Газні, Герат), що надавали реліг. освіти. Формальних навч. закладів в А. не існувало до 1875, тоді амір Шир-Алі-хан створив 2 школи: військ. та цивільну. За правління Аманулли-хана (1919–1929) початк. школи стали загальнообов'язковими, їхня кількість зросла до 322. Сотні студентів направлялися Мін-вом освіти на навчання в Росію, Італію, Німеччину, Туреччину. 1921 відкрито школи для дівчат, що призвело до реакції з боку реліг. діячів. 1932 засн. перший ун-т в А. — Кабульський. Режим талібів (1996–2001) заборонив навчання жінкам і закрив усі жін. школи, окрім Кабульського мед.

Афганістан. Історичний центр м. Герата

ф-ту. Майже всі школи перетворено на медресе, під час бойових дій деякі з них зруйновано. 2002 ухвалено план відновлення системи освіти «Знову в школу». Управління освітою здійснюють Мін-во освіти й Мін-во вищої освіти. Ухвалено осн. документи, а саме закони про освіту (2008) і вищу освіту (2013). Система освіти включає: початкову (6 р.), середню (6 р., з них 3 р. — неповна, додатково 3 р. — повна) освіту. Серед. профес. освіта (2–5 р.) здійснюється на базі непов. серед., програми профес. освіти реалізуються в коледжах профес. освіти, пед. коледжах та іслам. школах. Навчання в школах безкоштовне. Рівень грамотності нас. (вік — 15 р. і більше) — бл. 31% (2017, оцінка). На 2018 нараховується 169 держ. і приватних ун-тів і ін-тів. Серед держ. ЗВО — Кабульський ун-т (засн. 1932), Кабульський політех. ун-т (засн. 1963), пед. ун-т ім. Бурхануддіна Раббані (засн. 1964, сучас. статус від 2003), ун-т нац. обо-

рони ім. маршала Фахіма (засн. 2005; усі — у м. Кабулі); Нангархарський (засн. 1963; м. Джелалабад); Кандагарський (засн. 1990; м. Кандагар), Гератський (засн. 1988; м. Герат) ун-ти тощо; приватні: Амер. ун-т А. (засн. 2006). Наука А. перебуває на низькому рівні. Для відновлення н.-д. роботи в ун-тах створено дослідницькі відділи в межах проєкту Світового банку з фінансування удосконалення системи вищої освіти. Є Академія наук А., гол. напрямками якої є соц. і природничі науки, ісламознавство. Діє Нац. архів (засн. 1890). 2011 відкрито цифр. б-ку (9 тис. наук. журналів, 7 тис. електрон. книг).

КУЛЬТУРА. Найвідоміші музеї: Нац. музей А., або Кабульський музей (засн. 1919, був закритий у 1990-х — 2004; м. Кабул), Гератський нац. музей (засн. 1925; м. Герат), Музей іслам. мист-ва (відкрито 1966, відреставровано 2004–2007; м. Тазні), Дитячий музей науки й технологій (відкрито 2017; м. Кабул) та ін. Функціонують б-ки: Кабульського ун-ту (з 1932), Мін-ва освіти (з 1920), Департаменту друку та інформації (з 1931); публічні — у містах Кабулі, Гераті та ін. Станом на 2020 А. має два найменування в списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*: *Джемський мінарет і археологічні об'єкти (з 1931)* та *Баміанської долини культурний ландшафт і археологічні знахідки (з 2003)*. Їх внесено також до Переліку об'єктів всесвітньої спадщини в небезпеці.

РЕЛІГІЯ. Згідно з даними Дослідницького центру П'ю (англ. Pew Research Center), станом на 2016 А. належав до країн із високим індексом соц. й реліг. ворожнечі. Відповідно до Конституції (2004), іслам — держ. релігія А., послідовникам ін. релігій гарантується свобода віросповідання в межах, визначених законом. Більшість нас. країни — мусульмани. На тер. країни розташ. значні паломницькі центри мусульман, зо-

лам. емірату А., кількість індуїстів, як і представників ін. релігій, зменшилася. У 2000-х громада індуїстів налічувала бл. 1 тис. осіб, громада сикхів (див. *Сикхізм*) — бл. 3–8 тис., бахаїв (див. *Бахаїзм*) — бл. 15 тис., зороастрійців — бл. 10 тис.; юдеїв (див. *Юдаїзм*) — з 2005 — 1 особа (доглядач кабульської синагоги Заблон Сімінтов; нар. 1959).

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Конституція 1964 і Закон про пресу 1965 передбачали відсутність цензури преси. Однак, після перевороту 1973 свободу ЗМІ обмежено. 1979–1992 ЗМІ перебували під контролем із боку Нар.-дем. партії А. У період режиму Талібану ЗМІ зазнали жорстких обмежень: заборона телебачення, як такого, що «суперечить законам шаріату» (1996 всі станції ТБ закрито); у газетах заборонено публікувати коментарі, листи читачів і фотографії; на радіо дозволено транслювати лише реліг. програми й новини; журналістам з іноз. ЗМІ не дозволяли працювати. Від 2002 (після повалення режиму Талібану) відбулися демократизація ЗМІ, зменшення тиску на пресу, розширення спектру приват. медіа. Конституція 2004 проголошує заборону цензури, а також свободу преси і вираження поглядів (хоча забороняється публікувати матеріали, що суперечать принципам ісламу). 2018 в Індексі свободи преси А. піднявся на 118 місце зі 180 країн (2012 країна посідала 150 місце).

Преса. У країні виходить понад 500 друк. видань. Перша афган. газ. «Сирадж Аль-Ахбар» («Світильник новин») випущена 11.01.1906. У 1919 почала виходити газ. «Аман-і Афган» («Афганський мир») — друк. орган влади. «Кабул Таймс» («The Kabul Times»; з 1962) — проурядова англomовна газета. Після перевороту 1978 була перейменована в «Кабул Нью Таймс» («Kabul New Times») і стала органом комуніст. пропаганди. Відновила публікацію 2002 після падіння режиму Талібану. «Група газет Афганістану» (англ. «Afghanistan Group of Newspapers») — медіагрупа, що друкує дві найпопулярніші газети: «Дейлі Афганістан» (англ. «The Daily Afghanistan»; з 2006) — друкується дарі та пушту; «Дейлі Аутлук Афганістан» («The Daily Outlook Afghanistan»; з 2005) — перша незалежна англomовна газета А. «Татобей» (англ. «Tatobaay»; пушту ټاټوبې اوونيزه; з 2006) — щотижнева газета на пушту.

Радіо є найпоширенішим джерелом інформації в країні. 1925 «Радіо Кабул» розпочало мовлення і стало першою загальнонац. радіостанцією. Наприкін. 1970-х майже кожен будинок мав принаймні одне радіо, особливо у вел. містах. Натеper нараховується бл. 150 радіостанцій, які ведуть мовлення переважно мовами пушту та дарі: Всесвіт. служба Бі-Бі-Сі, «Голос Америки», Радіо «Вільний Афганістан», Радіо «Вільна Європа / Радіо Свобода» та ін. Радіомережа «Салам Ватандар» є однією з провідних і найбільших радіомереж країни. Мережа складається з 85 місц. радіостанцій, розташованих у всіх провінціях А.

Телебачення. Телевізійні програми почали транслювати на поч. 1970-х. Усього мовлення веде понад 50 телеканалів, до яких належать держ. телеканали компанії RTA (англ. Radio Television Afghanistan; пушту ډاډيو ټلويزون ملي افغانستان; перс. راديو ټلويزيون ملي افغانستان; утв. 1925) і різні приватні канали, зокрема TOLO TV

Афганістан. Двір Великої соборної мечеті 15 ст., м. Герат

крема Мазарі-Шариф, місце ймовір. поховання *Алі ібн Абу Таліба*. Попри законодавчі обмеження, у щіплі діє церква афган. християн (т. з. криптохристиянство). Згідно з даними Держ. департаменту США, на 2009 в А. проживало від 500 до 8 тис. християн Єдиний законодавець визнаний христ. храм — капличка при італ. посольстві, відвідувати яку місц. нас. заборонено. Її дозволили збудувати на знак подяки за те, що Італія першою визнала незалежність А. (1919). Христ. громада складається насамперед з іноземців — співробітників гуманітарних і благодійних орг-цій. За перехід з ісламу в християнство для місц. жителів передбачена смертна кара. Більшість християн — протестанти (див. *Протестантизм*), переважно *п'ятидесятники* (124 громади; 2000, оцінка). *Індуїзм*, поряд із *буддизмом* і *зороастризмом*, — одна з найдавніших релігій А. Через реліг. утиски в період Іс-

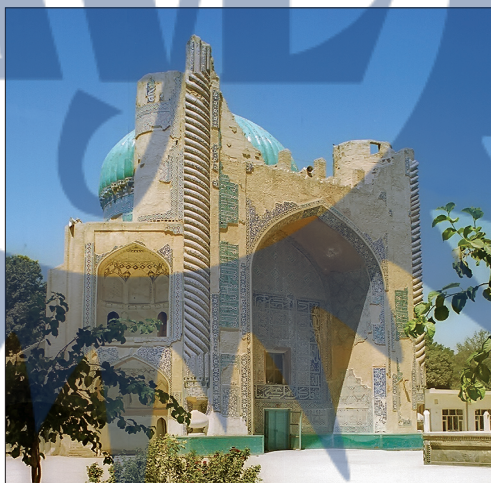
Онл

(з 2004), Ariana Television Network (ATN; з 2005), Lemar TV, Shamshad TV (обидва з 2006) та ін.

Інформаційні агентства та медіа-компанії. Інформ. агентство Бахтар (англ. Bakhtar News Agency; з 1939) — офіц. держ. інформац. агентство афган. уряду, базується в м. Кабулі. Паджжвок Афган. новини (англ. Pajhwok Afghanistan News; пушту ږواک خبري اژانس; 2003) — одне з найбільших незалежних інформагентств країни, має репортерів майже в кожній провінції, публікує матеріали онлайн англ. мовою, дарі й пушту. Інформ. агентство «Салам Ватандар» (англ. «Salam Watandar») публікує матеріали трьома місц. мовами (перс., пушту, узбек.) і англійською. RTA — держ. телерадіокомпанія, яка включає телеканал RTA TV і радіостанцію «Радіо Кабула». «Мобі Медіа Груп» (англ. «Moby Media Group»; з 2002) — найбільша приватна медіакомпанія в А. Їй належать: TOLO TV — один із перших комерц. телеканалів, веде мовлення на дарі, найпопулярніший у країні; телеканал на пушту Lemar TV; новин. канал TOLONews (з 2010); радіостанція Arman FM (з 2003) та ін. Медіаорґ-ція «Салам Афганістан» (англ. Salam Afghanistan Media Organization) — медіакомпанія, що об'єднує радіомережу «Салам Ватандар» (англ. «Salam Watandar») та новинне агентство «Салам Ватандар» (англ. «Salam Watandar News Agency»); постійно працює з 2003. Агентство новин «Хаама» (англ. «Khaama Press»; пушту ځامه پړس خبري اژانس; перс. خبرگزاری خامه پړس; з 2010) — найбільше інформ. онлайн-агентство.

ЛІТЕРАТУРА. Афган. л-ра розвивається мовами пушту і дарі (фарсі-кабулі). Вел. вплив на розвиток л-ри має фольклор. У серед. віки на тер. А. діяло багато відомих перс. і таджицьких письменників. Творчість мовою фарсі поетів-класиків 10–15 ст. Джамі, Дж. Румі, Йафіза, Рудакі, А. Фірдоусі, Сааді та ін. є спільною культ. спадщиною сучас. л-р Таджикистану, Афганістану та Ірану. Л-ра на пушту до 15 ст. вивчена недостатньо. Збереглися «Життя святих» (13 ст.) та антологія «Невідома скарбниця» (поч. 18 ст.), де наведено вірш 8 ст. На поч. 15 ст. з'явилася «Кадастрова книга шейха Малі» про завойовн. походи афганців. Знач. поштовх розвитку л-ри у 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. надав реліг. рух рошані, що проголошував «рівність усіх людей перед Богом». Книга «Найблагіша звістка» засновника і керівника секти рошані Баязіда Ансарі має чимало вставок мовами урду, фарсі та арабською. Відомі поети 17 ст.: Давлат Лохані, мулла Арзані, Мірза хан Ансарі (онук Баязіда Ансарі). Проти руху рошані виступив Ахунд Дарвеза у книзі «Скарбниця ісламу». Поезія мала здебільшого реліг. характер і розвивалася під впливом суфізму. Простежувалися також дем. тенденції, виразником яких був поет Абдуррахман (псевд. — Рахман). Найвизначніший представник світської поезії 17 ст. Хушхальхан Хаттак, хоч і підтримував духовництво в боротьбі проти руху рошані, проте у своїх пройнятих патріотизмом творах відгукувався на різні явища політ., сусп. і приват. життя. У л-рі А. відомі бл. 20 поетів і прозаїків — дітей і онуків Хушхаль-хана Хаттака. Серед них — Абдулкадир-хан Хаттак, Ашраф-хан Хіджрі, Аліхан Хаттак, Казим-хан Шайда, Афзаль-хан Хаттак (автор книги «Історія, прикрашена коштовностями») та ін. Визначними поетами 17–18 ст. були також Абдулхамід,

Пір Мухаммед Какар та засновник незалеж. афган. д-ви, полководець і держ. діяч Ахмад-шах Дуррані. Боротьба протягом 19 ст. проти англ. експансії надовго затримала екон. і культ. розвиток країни. Основоположник сучас. прози на пушту — Ахмад Маулаві (19 ст.). Певне пожвавлення в л-рі на поч. 20 ст. відбулося під впливом революції 1905–1907 у Росії, молодоафган. руху, спрямованого на боротьбу проти англ. панування, за повернення А. незалежності. На поч. 20 ст. з'явилися оригінал. оповідання Ахмад-шаха Різвані, Саліх Мухаммед видав підручник мови пушту, до якого додав і чимало своїх казок і віршів. Після здобуття А. незалежності афган. л-ра набула громадян. спрямування. Важливе значення для її розвитку мало створення 1937 Афган. іст.-філол. академії, заснування літ.-худ. журналів, газет тощо. Серед поміт. явищ прози тих часів — повісті «Таємне кохання» (1939) Кушакі, «Два люблячі брати» (1940) Кані. У 1940–1950-х розвивався жанр публіцистики. Із подорож. нарисами виступали Садікулла Рішті, Кіамуддін Хадім. Соц. проблеми порушували Абдуррауф Бенава (драма «Хронічний хворий»; 1947), Нур Мухаммед Таракі (перший на пушту соц. роман «Поневір'яння Банга»; 1958; повість «Спін»; 1958; оповідання і нариси з життя селянства). Іст. жанр представлений романами Гуляма Гауса Хайбарі «Вогні багать» (1956) і «Третя ніч» (1958). Теми боротьби за нове життя,

Афганістан. Зелена мечеть-мавзолей Ходжа Абу Наср Парса 2-й пол. 15 ст., м. Балх

мир, утвердження високих ідеалів гуманізму, рівності, демократії притаманні поезії 20 ст. Визначні поети: Кіамуддін Хадім («Нова пісня»; кін. 1930-х), Абдуррауф Бенава (цикл віршів у прозі «Гіркі роздуми»; 1957), Гуль-Пача Ульфат, Саддікулла Рішті та ін.

Основні сучас. л-ри мовою дарі заклали на поч. 20 ст. поет, перекладач і просвітник Махмудбек Тарзі, поети і прозаїки Гулям Мухіддін Афган, Саліх Мухаммед. Відомі поети того часу — Карі Абдуллі, Абдулхак Суфі Бетаб, Халілулла Халілі, Абдуррахман Пажвак, Зія Карізада, драматурги Абдуррашід Латіфі, Абдулґафур Брешна, Руанак. Після 1978 популяризувалася творчість С. Лаєка (нар. 1930), що пише мовами пушту і дарі, А. Нагібі. Афган. л-ра на рубежі 20–21 ст. розвивалася переважно за межами країни. Найбільшим її досягненням є формування жанру сучас. реаліст. роману. Серед відомих сучас. ав-

торів С. Шпун (1932–2017), який проживав у США, видав романи «Сизоворонка» («Шинтагай»; 1998) і «Годувальник» («Гатіалай»; 1999); М. Салік (нар. 1971), який від 1978 мешкав, навчався і працював у Пакистані та Англії, 2003 повернувся в А., написав роман «Залишся, дощ іде», а також Х. Госсейні (нар. 1965), А. Рагімі (нар. 1962), К. Мазхарі (нар. 1951), Парвін Фаїзада Малал (нар. 1957), С. Зарйаб (нар. 1949), Р. Анд (нар. 1985) та ін.

Між укр. та афган. л-рою розвиваються культ. відносини. «Заповіт» Т. Шевченка мовою пушту переклав С. Лаек, який 1976 відвідав м. Київ. У липні 1984 у межах Днів афган. л-ри письменники А. побували в Україні. Газета «Літературна Україна» опублікувала тоді добірку революц. афган. поезій. Під враженням від перебування в Україні А. Нагібі написав вірш «Від руїн довічного світанку», присвячений жителям м. Києва. Добірку віршів С. Лаєка (у перекладі Д. Онковича) і А. Нагібі (у перекл. Д. Павличка і П. Засенка) надруковано в журн. «Всесвіт» (1986, № 4). Там само (1979, № 6) опубліковано роман «Поневір'яння Банга» Н. М. Таракі та твори Р. М. Савдика. Афган. тему відобразили у творах поет Д. Павличко і прозаїк О. Дмитренко. Укр. мовою збірку афган. та іран. казок «Мудрий звіздар» (1967) переклав М. Шумило. 2017 вийшов роман Х. Госсейні «Ловець повітряних зміїв» у перекладі укр. мовою К. Міхалічиної.

АРХІТЕКТУРА. Архітектура країни формувалася під впливом кількох провід. регіон. архіт. шкіл: перс. (іран.), елліністич., середньоазіат., північноінд.; втілила духовний вплив зороастризму, буддизму, ісламу. Збереглися залишки

характер. риси буддійської архітектури з архаїчними зороастрійськими храмами. Характерною є значна розбудова буддійських монастирів: наземних (Балх) та печерних 4 ст. у долині Баміан із двома колосальними статуями Будди (38 і 55 м заввишки), знищеними рухом Талібан 2001. Поширення ісламу з 8 ст. зумовило ліквідацію буддизму й характер. для нього типів споруд, а також буд-во мечетей із високими *мінаретами* (мінарети в Джемі, 12 ст.; в ансамблі Мусалля поблизу м. Герата), медресе, *мавзолеїв* (мавзолей Алі в м. Мазарі-Шарифі). Найстародавнішою вважається дев'ятикупольна мечеть Аббасидів 9 ст. у м. Балху. Осн. елементами іслам. архітектури А. є *айван*, колонні *галереї*, *купол* на *підбаннику* та різноманітні типи *склепінь*. Заборона зображень людей і тварин зумовила розвиток *декору* у вигляді геометр. рельєф. і поліхром. *орнаментів*, у які вплетено тексти з *Корану*. Оригінальним місц. явищем є зірчасті в плані всуціль покриті рельєфами 2 меморіальні вежі в м. Газні (11 ст.). Монгол. завоювання в 13 ст. зупинило розвиток архітектури, який відновився на поч. 15 ст., коли син *Тимура* Шахрух почав розбудовувати свою столицю Герат за зразком *Самарканди* (цитадель; вел. соборна мечеть; мавзолей Гаухаршад; комплекс мечеті, медресе й ханаки Мусалля поблизу м. Герата, зруйнов. наприкін. 19 ст.). У 2-й пол. 15 ст. розбудовою м. Герата керував А. *Навої*, архіт. діяльність якого високо оцінив *Бабу*. Видатною пам'яткою 2-ї пол. 15 ст. є зелена мечеть-мавзолей Ходжа Абу Наср Парса в м. Балху. Для цього періоду характерне обличчювання фасадів та інтер'єрів поліхром. майолікою. На поч. 16 ст. провідна роль у розвитку архітектури перейшла до м. Кабула як резиденції Бабура — засновника династії *Великих Моголів* (палацово-парк. ансамбль Багх-Е Бабу, або сади Бабура; зберігся частково). У 18 ст. значне буд-во провадилося в м. Кандагарі (купольний мавзолей Ахмад-шаха Дуррані). Сучас. етап розвитку архітектури д-ви розпочався в 1920-х, коли під керівництвом арх. А. Годара (1881–1965; Франція) опрацювали й реалізували проєкт створення нових житл. районів м. Кабула і 1923 збудували там стадіон Газі. Архітектуру європ. модернізму репрезентує готель «Серена» в м. Кабулі (1945). За проєктами архітекторів із СРСР у м. Кабулі збудовано аеропорт (1950), Політех. ін-т (1969), телецентр, Мед. ін-т і лікарню (1979–1981), у м. Мазарі-Шарифі — 2 технікуми (1966). У 1969 у м. Кабулі звели перший 5-зірковий готель «ІнтерКонтиненталь» у модерніст. стилістиці. Сучас. архітектуру репрезентують бізнес-центри, банки й урядові будівлі, житл. комплекси, посольство США (2006), будівля Нац. асамблеї (2015) — усі в м. Кабулі, а також споруди міжнарод. аеропорту та консульства США в м. Гераті.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Образотворче мист-во народів стародав. і середньовіч. А. розвивалося у взаємодії з культурами народів Серед. Азії, Індії, Ірану. Тер. Пн. А. як частина *Бактрії* й Тохарістана становила єдність із пд. районами Серед. Азії; тер. на Пд. від Гіндукушу була пов'язана з Індостаном. На межі 4–3 тис. до н. е. в Пд. А. виникли поселення (Мундігак), де створювали розмальовану кераміку і глиняні фігурки тварин і жінок — богинь родючості. У Пн. А. під час розкопок у поселеннях і могильниках виявлено мідні і бронзові печатки з геом. моти-

Афганістан. Мечеть 16 ст. у палацово-парковому ансамблі Багх-Е Бабу (сади Бабура), м. Кабул

найдавніших міст, оточених масив. мурами з баштами, цитаделями в центрі (Балх, Кандагар). Після завоювання регіону Александром Македонським у 4 ст. до н. е. сформувалася архітектура Греко-Бактрійського царства з центром у м. Балх (Бактра) як синтез місц., іран. та грец. архіт. форм. У містах з'явилися відкриті центр. площі, а також привнесена з антич. Греції система «*Гіпподамового розпланування*» (м. Беграм, стародав. Капісі). Будувалися палаци, прикрашені, за грец. зразками, *пропілеями* та колонадами *коринфського ордеру* (Ай-Ханум). З утворенням Кушанського царства у 2 ст. значного поширення набув буддизм, через що почалося буд-во *ступ* (Хадда, Балх, Айбак поблизу м. Кабула), вел. храм. комплексу Сурх Котал, що поєднує

вами, а також зображеннями крилатої богині і тварин, металеві шпильки зі скульптурними верхів'ями у вигляді баранів і голів биків з обличчям людини та ін. (2 тис. до н. е.). За стилем мист-во А. 4–2 тис. до н. е. входить до ареалу худ. культур Стародав. бл. Сходу, але включає елементи культури Хараппської цивілізації. У період Греко-Бактрійського царства на Пн. А. виникла одна зі шкіл еллініст. мист-ва (найзначніші пам'ятки знайдені в м. Ай-Ханумі). Першими століттями до н. е. — першими століттями н. е. датуються багаті поховання вождів кочових племен (Тілі-Тепе, Пн. А.), де знайдено бл. 20 тис. ювелір. виробів, образотв. та орнамент. форми яких свідчать про засвоєння місц. майстрами стародав. близькосхід., інд., далекосхід., степових і антич. традицій. За доби Кушан. царства в А. поширився буддизм. Численні твори буддійської скульптури з Баміана, декор.-приклад. мист-ва з розкопок хадд. Баграмі, Фундукістана — пам'ятки мист-ва Гандхари, яке розвивалося на Пд. Сх. Після араб. завоювань і поширення ісламу мист-во А. розвивалося в річці худ. культури мусульм. країн. У середньовіч. мист-ві А., збагаченому постійними контактами з д-вами Серед. Азії, Іраном, почасти Індією, сформувалися самобут. школи. Найзначніша школа декор. та образотв. мист-ва виникла в Гераті (худ. обробка металу, килимарство, різьблення по дереву тощо). З поч. 15 ст. тут працювала придвор. б-ка-майстерня (кітабхана), з якою пов'язано розвиток Герат. школи мініатюри, творчість К. Бехзада, його найвідомішого учня Касима Алі та ін. мініатюристів, каліграфів та орнаменталістів. Тонка колірна гармонія, відточений лінеар. малюнок, віртуозна каліграфія й вишукана орнаментика Гератських рукописів вплинули на іран., середньоазіат. та інд. майстрів рукопис. книги. Від поч. 16 ст. провідну роль у мист. житті А. почав відігравати м. Кабул як резиденція Бабура. Новий етап у розвитку образотв. мист-ва почався з кін. 1920-х. Це пов'язано із заснуванням 1921 у м. Кабулі Школи образотв. і прикладного мист-ва та ремесел, яку очолював Абдулафур Брешна, та творчістю його учнів і послідовників — Гаусуддіна, Хайр Мухаммеда, Вафа та ін. У 1950–1960-х афган. художники брали участь у міжнар. худ. виставках. Після 1978 інтенсивно розвивалися різноманітні форми агітац. (плакат, газетно-журн. графіка) і самодіяльного мист-ва. З 1989 в живописі став популярним напрям, пов'язаний із відродженням традицій Гератської мініатюри. У декор. оформленні мечетей і громад. будівель переважають флорист. мотиви.

МУЗИКА. Муз. культура А. в давнину була пов'язана з ахемід., бактр., кушан., сасанид. традиціями. У перші століття н. е. також існували зороастр. культові пісні. У будд. культових центрах Баміані та Хадд зберігалися зображення музикантів. Іслам також позначився на розвитку цього виду мист-ва. Від 15 ст., з переміщенням центру муз. культури Тимуридів із м. Самарканда до м. Герата, почало формуватися класич. муз. мист-во, яке поєднало традиції араб. (на системі макамів) та інд. (на принципі рагі) музики; зародилася теорія музики (Джамі «Трактат про музику», 2-га пол. 15 ст.; музиці присвячено розділи трактату «Дастарнама» — «Книга про чалму» Х. Хаттак). Розквіт класич. музики припав на 17–19 ст. Вона розвивалася у взаємозв'язку з

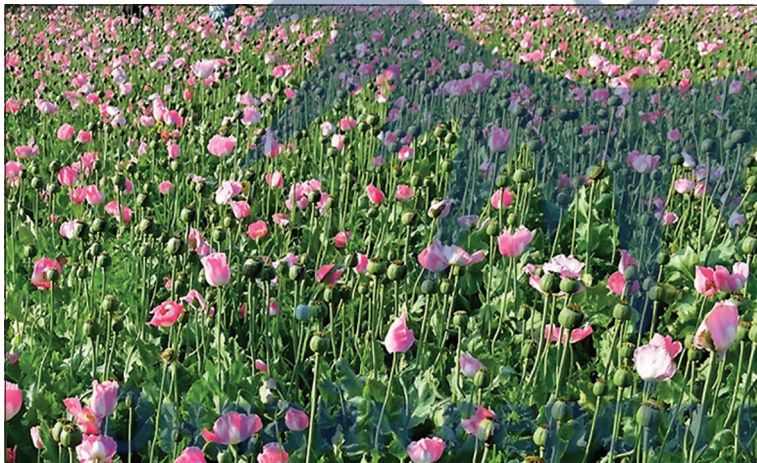
арабо-іран., інд., середньоазійською. На Пд. зберігається подібність із музикою Пакистану, на Зх. — Ірану, на Пн. — Таджикистану й Узбекистану. Культова музика пов'язана з традиціями сунітського ісламу й суфійських братств, у центр. районах побутують жанри, пов'язані із шіїзмом. Фольклор становлять трудові пісні, календарно-обрядові, весільні, жартівливі (лаба). Поширеним є жанр ландий (пісні-двовірші з двох нерівнометрич. мелодич. блоків). Танцювальні пісні вирізняються ритміч. чіткістю, весільні — наспівно-речитатив. стилем. Традиц. нар. танець аттан (виконує група з 50–100 танцюристів) вважають частиною афган. ідентичності. Одним із провідних явищ муз. культури є мист-во ашугів і думів, які виконують пісні у формі багатій (виконується дуєтом) і німакій (виконують по черзі всі присутні). Важливими також є газель, мухаммас, чарбайт — структурно складні муз. жанри. Їх тексти були створені поетами-класиками. Є різні афган. муз. інструменти. Струнні: щипкові — танбур (різновид домри), рубоб (різновид лютні), смичкові — сарінгой і гіджак (різновид скрипки), ударні — сантур і чанг (різновид цимбалів); духові, зокрема тростинові — бінбаджб (подібний до волики; походить з Індії), сурнай (різновид гобоя), шпелій і тулб (різновиди сопілки); клавішні — армунья (різновид фісгармонії); ударні — наккарб і дамба (рід литавр), дарібл і дутар (різновид бубна), долкай (різновид барабана) тощо. На поч. 20 ст., із проникненням до країни європ. муз. культури, поширились ф-но, акордеон, мандоліна, джазові інструменти. У цей час почали розвиватися форми муз. театру, здобули популярність співаки Сараханг, Я. Косімі, Нашенас, А. Зоір, Хафизулла Х'яль. Були створені: Оркестр нац. інструментів Кабульського радіо (1946), Естрад. оркестр (1961), ансамбль пісні і танцю «Наргіс». Серед виконавців на традиц. інструментах — Мухаммед Омар (рубоб), Абдулмаджід (танбур), М. Н. Мазарі (гіджак), М. Хуссейн (сурнай). З 1978 проводилися фестивалі мист-в народів А., створено Союз діячів мист-в (з муз. секцією, 1980). Після 1992 всі види розваж. музики були заборонені. У 2000-х почався процес відродження реліг. та фольклор. музики.

ТЕАТР. Від 10–12 ст. влаштовувалися театралізов. масові видовища при дворі газневід. шахів. Серед народу здавна були поширені вистави мандрів. комедіантів-ляльководів, приборкувачів звірів. Сучас. театр. мист-во виникло після 1919. З'явилися самодіяльний театр. трупі, на основі яких потім створено профес. колективи. У м. Кабулі відкрито театри «Похині ниндарі» (засн. у сер. 1940-х) та «Кабул ниндарі» (1947), які ставили п'єси нац. драматургів (Рашіда Латіфі, Мухаммеда Алі Раунака, Абдулкаюма Бесега та ін.), твори західноєвроп. та рос. класики (Ж. Б. Мольєра, В. Шекспіра, М. Тоголя, А. Чехова, О. Островського). 1982 театр «Кабул ниндарі» поставив першу в історії А. виставу для дітей «Білосніжка і сім гномів». За часів Талібану театр не розвивався. Після повалення режиму талібів сучас. афган. режисери намагаються відродити сценічні традиції країни. Знову функціонує театр «Кабул ниндарі». 2005 засн. театр. компанію «Ахтаб». З 2004 щороку відбувається Кабульський театр. літній фестиваль, у якому беруть участь театр. трупі з різних країн. Першу

театр. школу засн. 1956. Діє театр. відділення на ф-ті витончених мист-в Кабульського ун-ту. КІНО. Перший афган. фільм «Подібно до орла» знято 1963 (реж. Ф. М. Хаерзаде). 1968 засн. кіностудію «Афганфільм», де знімалися документ. стрічки («Розвиток Афганістану», 1969; «Секрет щастя», 1970) та худ. фільми («Наказ матері», 1973, реж. А. Х. Аліль; «Рабіа-Балхі», 1974; реж. М. Надірі; «Статуї сміються», 1976, реж. Шафік). Після 1978 почали з'являтися спільні з рад. кіностудіями стрічки («Спекотне літо в Кабулі», 1983, реж. А. Хамраев та В. Латіфі, разом із «Мосфільмом»), афган. студенти почали здобувати освіту у Всесоюзному держ. ін-ті кінематографії (тепер Всерос. держ. ін-т кінематографії імені С. А. Герасимова). На межі 20–21 ст. після повалення режиму талібів почався новий етап у розвитку кіно. З'явилися оригінал. фільми: «Осама» (2003, реж. С. Бармак; приз Каннського МКФ, 2003), «Земля і попіл» (2004; реж. А. Рахімі); у співпраці з країнами Сх. та Зх. — «Опіумна війна» (2008; реж. С. Бармак), «Камінь терпіння» (2012; реж. А. Рахімі), «Політ без крил» (2014; реж. Х. Муруват), «Утопія» (2015; реж. Х. Назер), «Розлука» (2016; реж. Н. Махмуді), «Вовк та вівці» (2016; реж. Ш. Садат; приз Каннського МКФ та номінація Київського МКФ «Молодість») та ін. СПОРТ. Найпопулярніші види спорту в А. — кінний спорт, стрільба з лука, крикет, фехтування на палицях, штовхання каменів, а також нац. боротьба — пахлавані тощо. Поширеними є також боротьба, легка атлетика, футбол, волейбол, баскетбол, бокс, шахи, хокей на траві. НОК створено 1935, визнано Міжнародним олімпійським комітетом 1936. Представники А. вперше виступили на *Літніх Олімпійських іграх 1936* у м. Берліні; згодом брали участь у майже всіх Олімпійських іграх (за винятком 1952, 1976,

ки А. у м. Києві відкрито 2002. Дипломат. представництво України в А. виконує Посольство України в Республіці Таджикистан та Ісламській Республіці А. (за сумісництвом). 27.08.2003 відбувся офіц. візит в Україну міністра закордон. справ А. Абдулли, 04.04.2004 — офіц. візит до А. Міністра закордон. справ України К. Грищенка. За цих візитів між мін-вами закордон. справ двох країн було підписано Протокол про співробітництво. У травні 2006 А. відвідала укр. урядова делегація. Були проведені переговори щодо перспектив співробітництва в паливно-енергетичній сфері, зокрема щодо розробки нафтогаз. родовищ. 26.01.2007 підписано Указ Президента України «Про направлення миротворчого персоналу України для участі в операції міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Державі А.». Перспективи розвитку торг.-екоп. відносин між двома д-вами існують, зокрема, у паливно-енергетичній, машинобуд., агропром. та харч. галузях. За даними Держкомстату України, торг. обіг товарами й послугами між Україною та А. 2017 становив 9,16 млн дол. США (зокрема експорт — 8,8 млн дол. США та імпорт — 360 тис. дол. США). Осн. сфера експорту з України — продукція машинобудування, імпорту — істівні плоди й горіхи. Більшість громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають в А. — афганці, які одержали укр. громадянство.

Літ.: Беляев В. Афганская народная музыка. Москва, 1960; Ковалевська Т. М. Дружній Афганістан. Київ, 1961; Путаєнкова Г. А. Искусство Афганистана. Москва, 1963; Массой В. М., Ромодін В. А. История Афганистана : в 2 т. Москва, 1964–1965; Гуревич Н. М. Экономическое развитие Афганистана. Москва, 1966; Воронина В. Л. Архитектура средневекового Афганистана // Всеобщая история архитектуры : в 12 т. Москва, 1969. Т. 8: Архитектура стран Средиземноморья, Африки и Азии; Воронина В. Л. Архитектура Афганистана // Всеобщая история архитектуры : в 12 т. Москва, 1970. Т. 1: Архитектура Древнего мира; Краткая история литератур Ирана, Афганистана и Турции // Отв. ред. А. Н. Болдырев. Ленинград, 1971; Воронина В. Л. Архитектура стран Среднего Востока // Всеобщая история архитектуры : в 12 т. Москва, 1973. Т. 11: Архитектура капиталистических стран XX в.; Давыдов А. Д., Черняховская Н. И. Афганистан. Москва, 1973; Klinkott M. Islamische Baukunst in Afghanistan-Sistān. Berlin, 1982; Карцев В. Н. Зодчество Афганистана. Москва, 1986; Derbyshire J., Derbyshire I. Political Systems of the World : in 2 vol. Oxford, 1999; Sakata H. L. Music in the mind: the Concepts of Music and Musician in Afghanistan. Washington, 2002; Угода між Міністерством закордонних справ України і Міністерства закордонних справ Афганістану про підготовку дипломатичних працівників // Офіц. вісник України. 2006. № 9; Ball W. The Monuments of Afghanistan: History, Archeology and Architecture. London, 2008; Лахманюк Т. Україна й Ісламська держава Афганістан: шляхи співробітництва // Україна-Європа-Світ. Сер.: Іст., міжнар. відносини. 2013. Вип. 11; Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії / СРСР: 1919–978 pp. Кропивницький, 2018; Lee J. Afghanistan: a History from 1260 to the Present Day. London, Limited, 2019.

Афганістан. Поля маку

1984, 1992, 2000). Станом на 2020 дві бронзові олімпійські медалі виборов Р. Нікпаї в змаганнях із тхеквондо на *Літніх Олімпійських іграх 2008* у м. Пекіні (вагова категорія до 58 кг) та *Літніх Олімпійських іграх 2012* у м. Лондоні (до 68 кг). Спортсмени А. брали участь в 14 Азійських іграх, усього завойовано 5 срібних і 7 бронзових медалей. З 1996 збірна команда А. із шахів бере участь у Всесвіт. шахових олімпіадах. УКРАЇНА ТА А. 24.12.1991 А. визнав незалежність України. Дипломат. відносини встановлено 17.04.1995. Посольство Ісламської Республі-

Афгано-Таджицький нафтогазонасний басейн — область поширення *корисних копалин* в *Узбекистані*, *Таджикистані* і частково в *Афганістані*. Розташ. в однойм. міжгірній западині Памір-Таньшанського епіплатформного орогену, обмежена з Пн. хребтами Гіссара й Зеравшану, зі Сх. — хребтами Дарвазе, із Зх. — від-

рогами Гіссара, на Пд. — Північно-Афганським виступом, на Пд. Сх. — Гіндукушом. Пл. бас. — бл. 70 тис. км². До олігоцену разом із відрогами Гіссара і Амудар'їнською западиною становила єдину платформну область. У післяолігоцен. час тут сформувалася міжгірна западина, обмежена хребтами. Сучас. структура А.-Т. н. б. зумовлена складчасто-бриловою будовою палеозой. фундаменту й наявністю численних розломів, що неодноразово активізувалися. Найбільша тектонічна активність спостерігалася в альпійський час. Геолого-пошук. роботи на нафту й газ тут розпочато в 1930-ті. Пошук. буріння розпочато 1933, вже 1934 відкрито перше родовище Хаудаг (Сурхандарінська меґасинкліналь) з палеоген. покладами нафти. Надалі в палеоген. відкладах відкриті родовища Уч-Кизил, Кокаїті, Кизил-Тумшук та ін. У 1960-ті виявлено нафтогазоносність крейдяних і юрських відкладів у Душанбінському прогині й підсолевих верхньоярських породах у межах пд.-зх. Гіссара. Наприкін. 1970-х і на поч. 1980-х встановлено нафтогазоносність Куляб. синклінорію (у палеогені). До поч. 1990-х у межах бас. відомо 27 родовищ (переважно дрібних). Колектори — тріщинуваті вапняки, потужністю 50–100 м. Дебіти газу до 700–800 тис. м³/с. Усі відомі родовища А.-Т. н. б. пов'язані з антиклінальними складками, часто порушеними. Поклади пластові склепінні, частково порушені, тектонічно екрановані, рідше масивні. У межах А.-Т. н. б. виділяють: Пд.-Зх.-Гіссарський, Душанбінський переважно газоносні райони, а також Сурхандарінський, Вахшський і Кулябський нафтогазоносні райони.

Літ.: Колотухин А. Т., Логинова М. П. Нефтегазовые бассейны России и СНГ. Саратов, 2008.

П. М. Коржнев

Афганська література — див. у ст. *Афганістан*.

Афганський синдром — див. у ст. *Посттравматичний стресовий розлад*.

Афганці — 1) Загальна назва народів *Афганістану*.

2) Див. *Пуштун*.

Афект (лат. affectus — душевне хвилювання, пристрасть) — сильний і відносно короткочасний емоц. стан, пов'язаний із раптовою зміною важливих для *індивіда* життєвих обставин; короткочасна бурхлива емоційна реакція людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова велика радість тощо) на сильний вплив зовнішніх чинників. Виражений різкими рухами, вегетат. зрушеннями в різн. органах і системах орг-му, втратою волевого контролю й бурхливим виявом *емоцій*. Основою А. є переживання людиною внутр. *конфлікту*, що виникає внаслідок суперечностей між її схильностями, прагненнями, бажаннями або між можливостями виконання і вимогами, які постають перед *індивідом* чи які він висуває щодо себе. Розвивається переважно в несподіваних, крит. і небезпеч. ситуаціях, за неспроможності людини до адекват. виходу з них. А. набуває властивостей домінування, унаслідок чого гальмує не пов'язані з ним псих. процеси та нав'язує стереотип. спосіб розв'язання небезпеч. ситуації (заціпеніння, втеча або *агресія*). Водночас А. виконує важл. роль у створенні спе-

циф. досвіду (афективні сліди), що має значення при зіткненні *індивіда* з певними обставинами, які призвели до розвитку А. і попереджають про можливість повторення небезпеч. ситуації. Характеризується звуженням *свідомості* або повною її втратою з подальшою *амнезією*. Супроводжується вираженими вегетат. реакціями з боку кардіоваскуляр., дихал. та ін. систем і органів. Стьйкість до втягнення *індивіда* в стан А. залежить від рівня його моральної *мотивації*. Профілактику зводять до унеможливлення ситуацій, що породжують А., а також до підвищення рівня моральних мотивацій та потреб особистості. Діагностика А. — одне з характерних завдань, які розв'язують у практиці судово-психол. *експертизи*. Тому А., або «сильне душевне хвилювання» (згідно з Кримін. кодексом), розглядають як обставину, що пом'якшує провину. Наявність А. має безпосереднє значення для визнання особи обмежено осудною або неосудною взагалі. У *психіатрії* розрізняють фізіол. і патол. А. Фізіол. А. — емоційний стан у межах норми, короткочасна, стрімка, бурхлива емоц. реакція з вибуховим характером, яка супроводжується різкими, але не психотичними змінами псих. діяльності, включно зі *свідомістю*, виражена вегетативними й руховими проявами. Це надзвичайна для особистості реакція, яка виникає у відповідь на надзвичайні обставини. Психіатр Р. фон Крафт-Ебінг (1840–1902; Німеччина) увів термін «патол. А.», яким позначають афективні стани з порушенням *свідомості* (сновидність, затьмарення, звуження). У діагностиці патол. А. враховують наявність повної або часткової *амнезії* на події у фазі афективного вибуху й виснаження псих. і фіз. сил після нього. Гол. критерієм, який використовують для розмежування станів, вважають ознаки психогенно зумовленого потьмарення *свідомості* за А. фізіол. й афективно звуженого, але не психотичного стану *свідомості* за А. патологічного. А. може бути неусвідомлюваним і усвідомлюваним. Неусвідомлюваний А. — безпосереднє переживання суб'єктом афективного тону певного емоц. стану (напр., відчуття захвату від доброї звістки). Усвідомлений А. з'являється тоді, коли суб'єкт рефлексує над своїми почуттями (напр., подив від відсутності відчуття піднесення після отримання доброї звістки).

Літ.: Первомайский В. Б. Физиологический аффект: норма или патология? // Первомайский В. Б. Судебно-психиатрическая экспертиза: статьи (1989–1999). Киев, 2001; APA Dictionary of Psychology. Washington, 2006; Grand Dictionnaire de la psychologie. Paris, 2011; Власенко С. Б. Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів // Юрид. психол. 2019. № 1 (24).

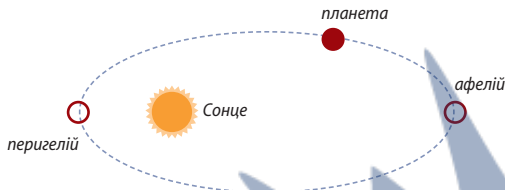
В. В. Андрієвська

Афектація (лат. affectatio, від affectare — удавати, прикидатися) — перебільшений вияв якогонебудь *почуття* чи настрою, що характеризується неприродністю *жестів*, екзальтованістю, надмірним піднесенням *мови*. Термін використовували в худ. л-рі 19 ст. для опису удавання, кривляння, збудженості. Такий штучний надмір. прояв жвавості і яскравості почуттів є ознакою нещирості поведінки. Термін застарілий.

Літ.: Летягова Т. В. Тысяча состояний души: краткий психолого-филологический словарь. 4-е изд. Москва, 2016; Махний М. М. Історія психології. Київ, 2016.

В. Ю. Максимова

Афелій (від грец. ἀπό — вдалині від і ἥλιος — Сонце), апогелій — найвіддаленіша від центра Сонця точка *орбіти* небесного тіла, яке рухається навколо Сонця. А. є окремим випадком більш заг. поняття — *апоцентра*.

Лит.: Александров Ю. В. Фізика планет. Київ, 1997; Афелій // *Астрономічний енциклопедичний словник* / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Александров Ю. В. Астрофізика. Харків, 2014.

Афелія радіус — відстань від одного з фокусів еліптичної орбіти (де перебуває Сонце) *астрономічного об'єкта*, що обертається навколо Сонця до точки *афелію*. А. р. визначений лише для еліптич. орбіт. Парабол. і гіпербол. орбіти руху небес. тіл відносно Сонця мають тільки *перигелію радіус*. Значення А. р. для планет *Сонячної системи*: для Меркурія — 69 817 445 км, для Венери — 108 942 780 км; для Землі — 152 098 233 км; для Марса — 249 232 322 км; для Юпітера — 816 001 807 км; для Сатурна — 1 513 325 783 км; для Урана — 3 004 419 704 км; для Нептуна — 4 537 039 826 км.

Лит.: Flis J. Terminy geograficzne. Warszawa, 1999; Афелій // *Астрономічний енциклопедичний словник* / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Александров Ю. В. Астрофізика. Харків, 2014.

О. Г. Шевчук

Афендики — український козацько-старшинський, згодом — дворянський рід молдавського (волоського) походження. Згадується у 16–20 ст. Протягом 16 ст. згадуються А. — члени *Львівського Успенського братства*. Козацько-старшинський рід грец. походження започатковано С. Афендиком (до 1657 — бл. 1730), який із родиною переселився до *Гетьманщини* після Прутського походу 1711. Замість втрачених на батьківщині маєностей за універсалами гетьмана І. Скоропадського 1712 отримав с. Кулажинці на Переяславщині (тепер Гребінківського р-ну Полтавської обл.), 1716 — право «відбирати послушество» посполитих с. Стара Басань (тепер Бобровицького р-ну Чернігів. обл.). Відповідно, рід А. локалізувався в Переяслав. та Київ. полках. Його представники посідали високі уряди в козацькій ієрархії (*сотники*, полкова старшина, *полковники козацькі*) або мали чини в структурі неурядової *старшини* (бунчуковий, військовий, значковий товариш). Засновник роду, С. Афендик, згадується в гетьман. списку бунчукових товаришів 1722. Він пожертвував на відновлення *Успенського собору Києво-Печерської лаври* 100 золотих. 1725 С. Афендик разом з ін. вихідцями з Балкан відмовився йти в Сулацький похід 1725–1727, у який за наказом Петра I було відправлено всіх бунчук. товаришів. Діти й онуки С. Афендика поріднилися з представниками відомих старшинських родин [Сулим, Берлів (Сомків), Лизогубів, Лазаревичів], від яких до А. перейшли значні володіння. Рід А. у Гетьманщині визнавався шляхетським (див. *Шляхта*). Піс-

Афендики. Герб

ля ліквідації козацької д-ви його представники безперешкодно отримали рос. *дворянство*. Упродовж 19 — на поч. 20 ст. А. несли військ. і цивільну служби на різних щаблях владної ієрархії Рос. імперії.

Лит.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник : в 4 т. Киев, 1908. Т. 1; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) : в 2 т. Київ, 2014. Т. 1.

І. І. Кривошея

Афера (франц. affaire — справа) — нелегітимна, ризикова справа корисливого характеру. Осіб, які вдаються до А., наз. аферистами. Поняття «А.» не є юридичним за чинним законодавством України, вживається здебільшого в худ. і публіцист. л-рі. За Кримінальним процесуальним кодексом України, афер. діями можна вважати *шахрайство*, випуск або реалізацію недоброякіс. продукції, фіктивне підприємництво, махінації з фін. ресурсами, порушення порядку випуску та обігу *цінних паперів*, приховування *банкрутства*, фіктивне банкрутство тощо. Є поняття «шлюбний аферист» — йдеться про особу, яка неодноразово бере шлюб із метою збагачення. У кримінально-правовому аспекті такі дії кваліфікують як *крадіжку*, шахрайство тощо.

Дж.: Кримінальний кодекс України: станом на 12 уст. 2019 р. / Уклад., підгот. В. І. Тютюгін. Харків, 2019.

Ю. В. Александров

Афереза (грец. ἀφρέσις — позбавлення) — втрата звука на початку слова для уникнення збігу голосних або збереження віршового розміру. Приклад: «Се беззаконіє творилось, // Либонь, за Декія царя? // Чи за Нерона *сподаря?*» (Т. Шевченко); «А ми в парі ходить будем, // Один *дного* любить будем» (народна пісня).

К. П. Фролова

Аферентація (від лат. afferro — доставляю) — опрацювання зовн. і внутр. інформ. сигналів для *нервової регуляції* функцій орг-му, що передують утворенню функціональних систем. На етапі аферентного синтезу здійснюється комплексне оцінювання всіх потоків інформації. Залежно від різновиду сигналів інформ. потоку виділяють А. пускову, обставинну, зворотну. Пускова А. — реакція на певний *подразник*, яка спричиняє запуск відповіді та веде до зміни регуляції. Обставинна А. — комплексне оцінювання зовн. інформ. сигналів. Зворотна А. — комплексне оцінювання зовн. і внутр. сигналів, стану орг-му із залученням зон пам'яті для виявлення аналогових завдань і досвіду їх вирішення в минулому. Зворотна А. є важливим елементом *саморегуляції*: несе інформацію до апарату регуляції про досягнення або недосягнення корисного результату діяльності функціональної системи, про відновлення чи невідновлення параметра з відхиленням від норми.

Лит.: Kozlovskaya I. B., Sayenko I. V., Sayenko D. G. et al. Role of Support Afferentation in Control of the Tonic Muscle Activity // Acta Astronautica. 2007. Vol. 60. Is. 4–7; Кліш М. І., Вадзюк С. Н. Індивідуально-типологічні властивості вищої нервової діяльності у школярів зі слуховою деградацією // Вісник наук. дослідж. 2015. № 4; Рибалко А. В., Кудій Л. І. Вплив сенсорних подразників на функціональний стан організму // Вісник Черкас. ун-ту. Сер.: Біол. науки. 2019. № 1.

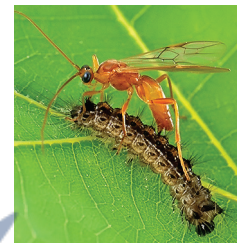

Афідевіт (англ. affidavit, від пізньолат. *affidare* — довіряти, вірити) — у країнах *англосаксонської правової системи* — письмове свідчення або заява свідка під присягою; у країнах *романо-германської правової системи* — письмове свідчення, завірне *нотаріусом* або ін. уповноваженою особою (напр., *консулом*), за неможливості (ускладненості) безпосередньої присутності свідка в судовій інстанції. Особу, яка дає А., його «автора», наз. афіантом. Структура А.: напис із позначенням відповід. суду; дані про особу, яка дає показання; виклад фактичних обставин справи; присягання в істинності представлених фактів; підпис і дата складання; завірнення нотаріусом чи ін. уповноваженою особою. Показання підписують власноручно та передають суд. посадовій особі зі складанням у її присутності присяги. До А. можуть додавати офіц. документи, які підтверджують викладену в А. інформацію. Іноді додають вступну статтю (*пreamбулу*), яка засвідчує, що під час складання А. афіант особисто присутній перед особою, яка завіряє достовірність. Характерні риси А.: виклад фактичних обставин справи; використання клятвених дієслів; відповідальність особи за надання неправдивих свідчень. Часто застосовується як засіб оформлення і збереження досуд. свідчень. А. може бути написаний від першої або третьої особи.

Лит.: Фурса Є. Є. Нотаріальне посвідчення афідевіту та його консульська легалізація (апостилювання): актуальні проблеми нотаріальної та консульської практики // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 9; Дунаєвська С. Дещо інший погляд на афідевіт // Мала енциклопедія нотаріуса. 2017. № 2 (92).

Афідіди (*Aphidiidae*) — родина паразитичних їздців ряду *перетинчастокрилих*. За традиц. класифікацією А. розглядаються в ранзі родини. За даними молекул. біології, згідно із сучас. класифікацією, як підродина (*Aphidiinae*) у складі род. *Бракони́дові* (*Bracoonidae*). До таксона належить понад 60 родів і бл. 700 видів. За певн. морфол. ознаками в межах видів також виділяють *біоти́пи*. Тіло комах 1–10 мм завдовжки, видовжене, струнке. Самиці більші за розмірами. В ентомофауні України поширені види, тіло яких завдовжки 2–4 мм. Форма голови наближається до кубічної, очі овальні, серед. розміру, у самців менші. Вусики з 10–30 члеників, серед. довжини, у самців довші. Кінцівки довгі, стрункі. Черевце видовжене, яйцеклад короткий. Крила переважно прозорі, іноді жовтуваті або дещо затемнені. Жилки і птеростигми жовті, жовто-коричневі або коричневі. Самиці мають різноманітніше і яскравіше забарвлення, самиці — темніше, менш контрастне, однорідніше. А. мають більше або менше опушення. А. — спеціаліз. внутр. *паразитоїди попелиць*. Зазвичай в 1 особині попелиці розвивається 1 личинка А., оскільки запасу пожив. речовин у тілі хазяїна достатньо для розвитку лише 1 паразитоїда. Найбільше видове різноманіття видів родини в субтроп. і помірн. поясах Пн. півкулі. Загалом поширені повсюдно. Просторовий розподіл А. зумовлений *трофічними зв'язками* з попелицями та їхніми кормовими рослинами. А. використовуються як біол. метод боротьби проти попелиць, які є шкідниками с.-г. рослин, переважно *зернобобових культур*.

Лит.: Tomanonović Ž., Kavallieratos N., Athanassiou Ch. et al. A Review of the West Palaearctic Aphidiinae (Hymenoptera: Braconidae: Aphidiinae) Parasitic on Uroleucon spp., with the Description of a New Species // Annales de la Société entomologique de France. 2003. Vol. 39. № 4; Kaluzhna M. O., Zubenko O. G. Aphidiid Wasps (Hymenoptera, Aphidiidae) Parasitizing Aphids on Herbaceous Legumes (Fabaceae) in the Central Wood-and-Steppe Zone of Ukraine // Vestnik Zoologii. 2013. Vol. 47. № 5; Зубенко О. Г. До вивчення афідіїд (Hymenoptera: Aphidiidae) на території Центрального Лісостепу України // Вісник Черкас. ун-ту. Сер.: Біол. науки. 2014. № 36 (329).

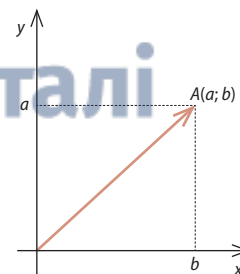
Афідіди. їздець *Aleiodes indiscretus* на гусені

Афікс (від лат. *affixus* — прикріплений) — 1) У лінгвістиці — частина слова, яка під час приєднання до слова *основи* може змінювати його *семантику*, *граматичне значення* (форму), *стильову роль* чи *синтаксичні функції*. Залежно від місця приєднання до твірної основи з-поміж А. виділяють *префікс*, *префіксоїд*, *суфікс*, *суфіксоїд*, *флексію* (закінчення), *інфікс*, *інтерфікс*, *конфікс*, *постфікс*. За виконуваною роллю виділяють такі А.: *словотворчі*, які використовуються для творення слів (напр., «ніч» > «нічний», «ріг» > «рогач», «моральний» > «аморальний»); *формотворчі*, що використовуються для творення форм слів різної частини мови (напр., «будівля» > «будівлею», «сидіти» > «відсидіти», «наш» > «нашому»); *словоформотворчі*, які виконують одночасно функцію словотворчу й формотворчу, змінюючи лекс. і грамат. значення основи (напр., «в'язати» > «відв'язати», «робити» > «переробити», «кум» > «кума»). За мірою спроможності використання в словотвірних процесах виділяють такі А.: *продуктивні*, що активно використовуються у словотвір. процесах (напр., «Фройд» > «фройдист», «зеленіший» > «найзеленіший», «почервоніти» > «почервонілий»); *нерегулярні*, або *одиничні* А. («глина» > «суглинок», «голий» > «голять»). Наявність особл. звук. форми уможливує визначення матеріально виражених і нульових А. (напр., «залізний» і «золотий», «стіло» і «стола»). Унаслідок іст. процесів і змін в укр. мові функціонують прості (напр., «наруканий», «писати», «кілограмовий») та складні А. («вугіллячко», «недобачати», «зневоднити»).

Лит.: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ, 1973; Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. Київ, 1999; Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003; Кочан І. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові. Львів, 2004; Кислюк Л. П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.

А. М. Нелюба

2) У математиці — точка на площині, яка визначається комплексним числом. А. комплексного числа при геометричному його поданні — точка комплексної площини, що відповідає цьому числу, тобто точка з декартовими координатами. А. комплексного числа $a + ib$ — точка $A(a, b)$ координатної площини, що є кінцем вектора OA —

Афікс

геометричної інтерпретації відповідного комплексного числа. Іноді А. не відрізняється від самого комплексного числа.

Лит.: Кушнір І. Комплексні числа: теорія і практика. Київ, 2002.

Афіксація (від лат. affixus — прикріплений) — спосіб творення слів за допомогою афіксів. Переважає в укр. мові. Відповідно до використання афіксів вирізняють такі різновиди А.: інтерфіксація («вугледобування», «Цілиноград»); конфіксація («узлісся», «чорноморський»); постфіксація («згадай-бо», «скажи-но», «триматися»); префіксація («зайти», «надлюдина», «якнайкращий»); суфіксація («головач», «реєструвати», «туманний»); флексійний спосіб («раба»).

Лит.: Кислюк Л. П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.

А. М. Нелюба

Афіксоїд (від лат. affixus — прикріплений) — частина (морфема) складного або складноскороченого слова, яка зазвичай є співвідносною з повнозначним словом або основою. А. є проміжними між кореневими [див. *Корінь* (у лінгвістиці)] і службовими морфемами. Можуть збігатися з кореневими морфемами простих слів. Повторюються в низці слів, зберігаючи однакове значення. За місцем розташування в слові А. поділяються на *префіксоїди* (розташ. перед коренем — «автобаза», «авіасполучення») та *суфіксоїди* (розташ. після кореня — «теплохід», «землекоп»).

Лит.: Кислюк Л. П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.

Афілантові (Aphyllantaceae) — монотипова родина квіткових рослин порядку *холодкоцвітних* класу *однодольних* відповідно до сучас. класифікації групи з філогенії покритонасінних (APG II, APG III); за традиційною класифікацією — підродина. Включає один рід афілантес (Aphyllanthes) і єдиний вид — афілантес монпельський (Aphyllanthes monspeliensis). Трав'яний багаторічник із коротким кореневищем. Стебла 20–50 см заввишки, численні, ребристі, безлісті, жорсткі, тонкі, темно-зелені; виконують функцію *фотосинтезу*. Листки 3–8 см завдовжки, вкорочені, редуковані в червонувато-брунат. захис. органи, позбавлені функції фотосинтезу, зібрані при основі стебел. *Суцвіття* верхівк., редуц., головчасти, здебільшого з 1 або 2–3 квітками, оточене 5 приквітками. Квітки сині, рідше білі, актиноморфні, 2,5 см у діаметрі. *Оцвіттина* 6-членна, сегменти у 2 колах, біля основи зросли в трубку. *Андроцей* з 6 тичинок, розташованих по 3 у 2 кола, прикріплених тонкими нитками до нижньої частини оцвіттини. *Гінецей* синкарпний, з ниткоподіб. *стовпчиком*, що закінчується 3-лопатевою *приймочкою*; *зав'язь* верхня, тригнізда, з 1 *насінним зачатком* у кожному гнізді. *Плід* — коробочка з 3 чорн. овал. насінинами. Квітує у квітні — липні, спосіб запилення — *ентомогамія* (за допомогою бджіл, денних метеликів), рідше — *автогамія*. Плоди розповсюджуються тваринами (див. *Зоохорія*). Афілантес монпельський — *ендемік* Зх. Середземномор'я, поширений від Пн. Африки (Алжир, Лівія, Марокко) до Пд.-Сх. і Пд.-Зх. Європи (Іспанія, Італія, Португалія, Пд. Франція). Приурочений до кам'янистих, скелястих сухих ґрунтів, є одним із

Афілантові. Aphyllanthes monspeliensis

гол. компонентів середземномор. типу *рослинності* — *гариги*. В Європ. Середземномор'ї А. поширені на висоті 500–1200 м над рів. м., у Пн. Африці — на висоті до 2 700 м над рів. м.

Лит.: Webb D. A. Aphyllanthes L. // Flora Europaea : in 5 vol. Cambridge, 1980. Vol. 5; Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1982. Т. 6: Цветковые растения. Однодольные; Ferrer-Gallego P. P. Typification of the Linnaean Name Aphyllanthes monspeliensis (Asparagaceae) // Phytotaxa. 2015. № 222 (1); Kubitzki K., Kadereit J., Bittrich V. The Families and Genera of Vascular Plants. Berlin, 2018.

О. М. Оптасюк

Афіліація (англ. affiliation, від франц. affiliation — приєднання, з півнолат. affiliare — приймати як сина) — намагання *індивіда* (або групи) перебувати в *середовищі соціальному* серед ін. людей. Тенденція до А. особливо зростає під час *втягнення актора соціального* (суб'єкта) в потенційно небезпечну стресову ситуацію (див. *Стрес*). Водночас середовище ін. людей дає змогу суб'єкту перевірити обраний ним спосіб *поведінки* й характер реакцій на складну й небезпечну ситуацію. У певних межах близькість ін. людей зумовлює не лише пряме зниження *тривожності*, але й пом'якшення наслідків як фізіол., так і психол. стресу. Через блокування А. в людини виникає почуття *самотності*, *відчуження*, з'являється *фрустрація*.

Лит.: Карпенко Л. А. Краткий психологический словарь. Москва, 1985; Купрій Т. Г. Соціальна афіліація студентської молоді як чинник організаційного розвитку вищої школи // Освітлогічний дискурс. 2016. № 3 (15).

М. В. Туленков

Афілія, безлистість (від а... — заперечний префікс і грец. φύλλον — листок) — редукація *листка*, найчастіше пов'язана з посушливими умовами *клімату*. Функцію *фотосинтезу* при цьому виконують *стебла*. Редукація листка дає змогу зменшити площу випаровування вологи з поверхні рослини. Властива, напр., саксаулу, джугуну та ін. видам пустел. флори.

Лит.: Якубенко Б. Є., Попович С. Ю., Григорюк І. П. та ін. Геоботаніка. Київ, 2011; Попова О. М. Морфологія рослин. Одеса, 2016.

Афін національна пінакотéка (грец. Εθνική Πινακοθήκη) — художній музей у м. *Афінах* (Греція). Серед ін. назв — Афін нац. худ. галерея, Нац. галерея Греції, Музей Александра Суцоса. Ідея заснування худ. музею виникла в колах грец. інтелектуалів наприкін. 19 ст. Галерею відкрито 1900 при Афін. школі витонч. мист-ва (засн. 1837). Цілями проекту оголошували пропаганду почуття прекрасного, а також навчання тих, хто займається образотв. мист-вом. Першим директором музею призначено худ. Г. Іаковідіса (1853–1932; Греція), якого для цього уряд запросив повернутися з Німеччини. Основу колекції галереї на час відкриття становили дари Ун-ту Оттона (тепер Афін. нац. ун-т імені Каподистрії), Метсовіону (тепер Афін. нац. тех. ун-т) та приватне зібрання шанувальника мист-ва А. Суцоса (1803–1863; Туреччина, Греція). Згодом колекція поповнювалася дарами грец. художників і звичайних громадян. 1976 галерею переведено до нової будівлі (проспект Короля Костянтина), спорудження якої тривало 1964–1976. Для скульптур. колекції 2004 створено музей-супутник на базі колишніх королів.

конюшень — Нац. бібліотеку. Філіали пінакотеки відкрито в містах Корфу, Спарті, Нафпліоні, Егіні. Фонди музею налічують понад 20 тис. експонатів (полотен, гравюр, скульптур тощо). Мист. твори грец. походження згруповано в постійні колекції: Поствізант. мист-во; Іонічна школа (мист-во, що розвинулося під впливом італ. *бароко* на Іонічних о-вах у 17 — сер. 19 ст.); Правління Оттона I (1832–1862) — першого короля незалежної Греції; Буржуазія та її художники; Бл. 1900; Грец. *модернізм*; Період між війнами; Після війни. У гол. залі музею експонують витвори представників крит. школи *іконопису* (напрямок поствізант. мист-ва, для якого характерне поєднання традицій візант. іконопису з елементами італ. живопису), зокрема полотна *Ель Греко* [«Св. Петро» (1600–1607), «Концерт ангелів» (1608–1614)]. Новогрец. живопис представлено роботами художників т. з. Мюнхен. школи грец. живопису [Т. Врізакіса (1814–1878), Г. Іаковідіса, Н. Літраса (1832–1904), К. Воланакіса (1837–1907), Н. Гізіса (1842–1900) та ін.]. Митців об'єднувало навчання в Королів. академії образотв. мист-в (тепер Мюнхен. академія мист-в). Міжвоєн. період у розвитку грец. мист-ва відображено творами Я. Царухіса (1910–1989), С. Папалукаса (1892–1957), Я. Мораліса (1916–2009) та ін. Широко представлено роботи сучас. грец. художників, зокрема Н. Хацікіріакоса-Гікаса (1906–1994), Г. Семітеколо (1935–2014), Х. Караса (нар. 1930). Світ. надбання різних епох репрезентовано полотнами: А. Дюрера; П. П. Рубенса, Я. Йорданса, Я. Брейгеля (старшого), Я. Брейгеля (молодшого) — чільних представників фламанд. *бароко*; Л. Джордано (1634–1705; Італія) — художника епохи *бароко*, виразника неаполітан. школи живопису; Дж. Б. Тьєполо — майстра італ. *рококо*; Рембрандта; Е. Делакруа; А. М. Б. Матісса; П. Пікассо та ін. А. н. п. — гол. худ. музей Греції, скарбниця грец. і світ. мист-ва від поствізант. періоду до сьогодення.

Лит.: Kalligas M. The National Picture Gallery and Alexander Soutzos Museum, Athens // Museum International. 1972. Vol. 24. № 4; Петрунина О. Е. «Великая идея» в греческой литературе и искусстве XIX–XX века // Новая и новейшая ист. 2012. № 6.

Афі́н націо́нальний археологі́чний музе́й (грец. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) — спеціалізований заклад культури в центр. частині м. Афі́н (Греція), найбільша музейна установа країни. Перший археол. музей Греції засн. 1829 на о. Егіні з ініціативи Президента Греції І. Каподистрії (1776–1831). Перенесення столиці Греції з м. Нафпліона до м. Афі́н (1833) та численні археол. відкриття спонукали владу ухвалити рішення про заснування археол. музею в м. Афі́нах. Формуванню нової інституції сприяло те, що від 1834 держава поступово встановлювала контроль над археол. розкопками. 1834 ухвалено перший правовий акт щодо охорони культур. спадщини — «Закон про заборону вивезення пам'яток мистецтва». 06.01.1837 засн. Афі́н. археол. т-во. 1899 ухвалено «Закон про старожитності». 1858 оголошено міжнар. конкурс на найкращий проект музею, де перемогу здобули архітектори Л. Ланге (1808–1868; Німеччина) і П. Калкоса (1818–1875; Греція). До спорудження фасаду будівлі долучився арх. Е. Ціллер (1837–1923; Німеччина, Греція). Ділянку землі під буд-во пожертвувала Є. Тосиця — представниця роди-

ни грец. *благодійників*. Кошти надали уряд, Афі́н. археол. т-во, а також окремі благочинці. Буд-во тривало 1866–1889. Споруда виконана в неокласич. стилі (див. *Неокласицизм*). 1903–1906 добудовано сх. крило. 1932–1939 його значно розширено за рахунок прибудови. Передбачалося, що заклад називатимуть Центр. музеєм. 1881 музей отримав сучас. назву. Згідно з указом Президента Греції «Про організацію Національного археологічного музею» від 1893, метою створення музею оголошувалося вивчення й навчання археології, пропаганда археол. знань, плекання любові до мист-ва. Під час *Другої світової війни* експонати переховували в музей. сховищах, а також у сховищі Нац. банку Греції та природ. печерах. У післявоєн. період музей неодноразово перепланували. У пд. крилі відкрито Епіграфічний музей, колекцію якого значно розширено 1953–1960. Унаслідок землетрусу 1999 споруда зазнала знач. пошкоджень, музей закрили на *реконструкцію*. Відкриття відбулося напередодні *Літніх Олімпійських ігор 2004*. Колекція музею нараховує бл. 20 тис. експонатів. Діють 5 постійних темат. експозицій: 1) колекція доіст. старожитностей, що охоплює артефакти

Афі́н національна пінакотека. Логотип

Афі́н національний археологічний музей

неоліт. (див. *Неоліт*), *Кікладської культури* й *Крито-Мікенської культури*, знахідки з правд. поселення Фіри (Тіри); 2) збірка скульптури, що відтворює еволюцію давньогрец. скульптури від 7 ст. до н. е. до 5 ст.; 3) колекція ваз і мініатюр, що презентує давньогрец. кераміку від 11 ст. до н. е. до рим. епохи, містить колекцію подружжя Є. та А. Стафатосів, що подарована Греції 1957, включає бл. 970 артефактів різних епох; 4) зібрання виробів із металу; 5) колекція старожитностей Єгипту та Бл. Сходу, що охоплює період від 5 тис. до н. е. до рим. завоювання (єгип. зал — один із перших залів музею); 6) колекція кіпрських старожитностей, що охоплює бл. 850 артефактів від *бронзового віку* (бл. 2,5 тис. до н. е.) до рим. періоду (4 ст.). Знакові експонати музею: «Маска Агамемнона» (золота поховал. маска сер. 2 тис. до н. е., яку знайшов Г. Шліман 1876); антиктерський механізм [стародав. мех. обчислюв. пристрій для розрахунку положення небес. тіл (прибл. 70-ті до н. е.); до його відкриття долучився перший директор музею, археолог В. Стаїс (1857–1923)]; бронз. скульптури «Зевс із мису Артемісion» (5 ст. до н. е.), «Посейдон із мису Артемісion» (460–450 до н. е.), «Вершник із мису Артемісion» (150–146 або 200 до н. е.); т. з. Елевсин. рельєф (бл. 430 до н. е.); колекція *куросів* і *кор*; фігурка дайдали — прообраз талісмана Літніх Олімпійських ігор 2004; скульптур. портрет Міртіди [сучас. реконструкція, що відтворює

зовн. вигляд 11-річної дівчини, яка загинула внаслідок облоги м. Афін спартанцями за Пелопоннес. війни (431–404 до н. е.) тощо. У музеї представлені роботи: скульпторів *Мирона*, *Скопаса*, *Агоракрита* (5 ст. до н. е.), *Дамофона* (2 ст. до н. е.), вазопісців *Аналата* (8–7 ст. до н. е.), *Евфеміда* (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.), *Лідоса* (6 ст. до н. е.), *Гермонакса* (5 ст. до н. е.), живописця *Полігнота* та ін. У структурі музею також археол. 6-ка, фонди якої налічують бл. 20 тис. томів. Представлені рідкісні видання з історії, археології, мист-ва, релігії, філософії, л-ри. Особливо цінними вважаються шоденники археол. розкопок, зокрема записи Г. Шлімана. 2008 б-ку названо на честь бізнесмена О. Онассіса (1948–1973; США, Греція). А. н. а. м. — один із найбільших і найбагатших музеїв світу. Музей — гол. репрезентант культури *Стародавньої Греції* від доіст. періоду до епохи пізньої античності.

Лит.: Demakopoulou K., Mangou E., Jones R. et al. Mycenaean Black Inlaid Metalware in the National Archaeological Museum, Athens: A Technical Examination // The Annual of the British School at Athens. 1995. № 90 (2); Присяжнюк О. М. Національна самоідентифікація та охорона культурної спадщини Греції // Іст. студії сусп. прогресу. 2019. Вип. 7; Ricci S., Sanfilippo R., Basso D. et al. Benthic Community Formation Processes of the Antikythera Shipwreck Statues Preserved in the National Archaeological Museum of Athens (Greece) // Journal of Maritime Archaeology. 2019. № 14 (1).

Афін національний історичний музей (грец. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο) — спеціалізована установа в м. Афінах (Греція). Також відомий як Нац. іст. музей. Засновано Іст.-етногр. т-вом Греції 1882. Початкова назва — Музей Іст.-етногр. т-ва Греції. 1884 т-во організувало захід під назвою «Виставка пам'яток священної боротьби», присвяченій Грец. війні за незалежність 1821–1829. Експонати для виставки надали родини учасників війни й органи держ. влади. Після завершення заходу їх подарували музею — так закладено основу його зібрання. Від заснування музей розміщувався в стінах Афін. нац. тех. ун-ту, після Другої світової війни впродовж короткого періоду — у будинку для бідних дівчат (вул. Королеви Амалиї), від 1960 — у будівлі Старого парламенту (вул. Стадіу). Цю споруду закладено 1858 королевою Амалиєю; буд-во завершено 1871. Тут 1875–1932 засідав грец. парламент (звідси назва). За рішенням прем'єр-міністра Е. Венізелоса (1864–1936) будівлю передали Іст.-етногр. т-ву Греції для заснування музею, однак події Другого світ. війни завадили втіленню цього задуму. 1961 здійснено повну реставрацію споруди, 1962 відкрито першу виставку в новому приміщенні. 1904 на майдані перед будівлею встановлено пам'ятник діячеві Грец. війни за незалежність 1821–1829 Т. Колокотронісу (1770–1843; скульптор Л. Сохос). До власне музейних колекцій належать зібрання кераміки (бл. 700 предметів із глини, порцеляни, скла); колекція годинників (настільний і кишенькові годинники, виготовлені у Франції, Великій Британії та Швейцарії, більшість із яких належала діячам Грец. війни за незалежність, політикам і військовим час. Греції); збірка креслень (плани-креслення королів, маєтків, громад. будівель, зразків традиц. архітектури, зокрема й містобуд. план м. Афін, укладений 1834 арх. Л. фон Кленце); колекція носових фігур

[дерев'яних скульптур, що прикрашали грец. вітрильники (переважно міфічні мор. істоти) і маніфестували нац. свідомість греків]; колекція прапорів (250 грец. і заруб. стягів); фольклорне зібрання (бл. 6 тис. одиниць, зокрема традиц. костюми з різних регіонів Греції, іст. осіб, дит. одяг, ювелірні вироби, вишивки, текстиль тощо); колекція іст. меблів (бл. 200 предметів грец. та європ. вир-ва, що належали видат. діячам грец. історії 18–19 ст.); зібрання карт (бл. 1 тис. геогр., етногр., політ. тощо карт); колекція медальйонів і медалей (бл. 2 тис., зокрема твори видатних медальєрів *Пізанелло*, *В. Вайона* та ін.); добірка військ. форм (бл. 100 форм офіцерів грец. армії та дипломатів від 1821 до Другої світ. війни); колекція живопису [бл. 500 творів грец. та заруб. художників, зокрема Г. Піццаноса (1787–1825), Г. Іаковідіса (1853–1932), Н. Літраса (1832–1904; усі Греція) та ін.]; збірка популяр. зображень і карикатур (літографії та карикатури грец. і заруб. авторів кін. 19 — сер. 20 ст., що відтворюють

Афін національний історичний музей. Музей і пам'ятник Теодоросу Колокотронісу

найважливіші події новогрец. історії та зображують видат. грец. політиків і військових); колекція гравюр (1 200 одиниць, 19–20 ст.); зібрання скульптури [бл. 400 витворів грец. і заруб. скульпторів 19–20 ст.; поховал. маски видат. діячів; мармурова пам'ятна дошка, що супроводжувала монум. годинник, подарований Т. Брюсом (лордом Елгіном) м. Афінам в обмін на скульптуру *Парфенону*]; колекція печаток (17–20 ст.); зібрання зброї (бл. 1 500 предметів 14–20 ст., з-поміж рідкісних експонатів — венец. шоломи 14–15 ст.). Архів іст. документів охоплює переважно період з 16 ст. до 2-ї пол. 20 ст. Є архів світлин (станом на 2020 налічує бл. 200 тис. рідкіс. фотографій, негативів, а також поштових листівок; з-поміж найважливіших одиниць зберігання — серія фотографій *Літніх Олімпійських ігор 1896*). Бібліотека музею засн. 1884, тут зібрано видання, що стосуються історії Греції (насамперед 15–20 ст.), а також історії ін. народів і культур, що так чи так пов'язані з грец. історією, та наук. журнали 19–20 ст. Лабораторія засн. 1980, призначена для реставрації музейних експонатів. Філія музею — Іст. особняк Л. Кундуріотіса (1769–1852) на о. Ідра (маєток

збудовано 1780; подаровано Іст.-етногр. т-ву Греції (1979). А. н. і. м. — провідна установа Греції, що відповідає за формування колектив. пам'яті та модер. нац. самосвідомості сучас. греків.

Афіна, Афіна Паллада (грец. Αθηνά) — у давньогрецькій міфології — одна з головних богинь олімпійського пантеону (див. *Олімпійські боги*); богиня мудрості, справедливої війни і військ. стратегії, покровителька міст, держав, мист-ва, ремесел і знань; улюблена дочка Зевса. Епонім міста Афіни. Могутність А., її зрівняльність за розумом і силою до Зевса пов'язують з архаїч. походженням *божества*. Олімп. міф про народження А. з голови Зевса у вигляді сувородів в бойових обладунках, ймовірно, є спробою позбавити її матріарх. рис та утвердити розум як чол. характеристику. За міфом, Зевс, оволодівши мудрою титанідою Метідою, отримав застереження, що в разі народження сина наслідують долю влас. батька Кроноса та діда Урана — буде позбавлений влади. Зевс проковтнув Метиду, згодом «народив» А. з власної голови (за допомогою Гефести). Утвердження цієї версії міфу як панівної засвідчує повагу, яку висловлює «богиня-чоловік» А. (Андротеа) до патріарх. закону (див. *Патріархат*): «Не матір мене, звісно, привела на світ / Хвалю все чоловіче» (Есхіл, «Евменіди»). Утім, вважається, що розсудливість А. успадкувала від Метіди, а матріархальність у-

соблена її дівочтвом, атрибутами сови і змії (у Гомера А. — совоока богиня-войовнича) та ознаками космічності походження (золотий дощ при її народженні, палладій — священна скульптура А., скинута з неба). Точне походження епітета «Паллада» є дискусійним; за однією з версій, А. взяла це ім'я як пам'ять про ненавмисне убивство нею молоч. сестри Паллади. Значається також, що батьком А., від якого вона відмовилася, був *Посейдон* (що вказує на факт зміни верхов. божества). Утверджуючи патріарх. порядок, А. бореться зі старшими богами — титанами та гігантами, хтонічними божествами (часто разом із героями, напр., допомагає Персеєві подолати Медузу Горгону). Покровителька справедливої захис. війни, на відміну від Ареса — бога війни кривавої й підступної. Сувор. А. уособлює належний сусп. порядок та держ. служіння. Покровителька м. Афіни — з її ім'ям пов'язують назву поліса та міф про подаровану Афінам оливу. Надає перевагу мир. розв'язанню конфліктів, засновує *Ареопаг* — афін. суд, місце раціон. врегулювання суперечок (на противагу закону кров. помсти). Вправна у військ. справі, береться до зброї лише за необхідності. Часто на полі битви є соратницею і мудрою порадиницею міфіч. героїв. У *Троянській війні* виступила на боці греків-ахейців (оскільки *Паріс* надав перевагу *Афродіті*). Улюбленець А. — хитромудрий *Одіссей*, до якого вона прихильна через його розум і кмітливість. В «Одіссей» богиня бере участь в усіх віхових подіях, опікується також Телемахом і Пенелопею. Караючи смертних, А. намагається лишатися справедливою: так, Тіресія, який підглядав за нею під час купання, позбавляє зору, натомість наділяє пророчим даром. А. Ергана — вправна ремісниця й талановита винахідниця. Створює флейту, однак викидає інструмент, побачивши своє спотворене обличчя під час гри. Богиня винаходить кераміч. горщик, плуг, ярмо, колісницю, допомагає Аргосу збудувати корабель «Арго»; навчає ткацтва та прядіння. Відомий міф про змагання в майстерності А. і ткалі Арахни з таким завершенням: остання у відчаї вкоротила собі віку, а богиня перетворила ткалю на павука, що вічно плете блякле павутиння. На честь А. були зведені *Ерехтейон* та *Парфенон* — гол. храм Афінівського Акрополя. В м. Афінах влаштовували свята, найзначніші серед яких — великі *Панафінеї*, або Панафіней. ігри, із музич. змаганнями, театр. виставами, ритуал. *жертвоприношеннями*. У Римі шанувалася як *Мінерва*. Образ А. був популярним в античному мистецтві. Богині присвячено гімни Гомера, *Каллімаха*, Елія Аристиди (117–189) та ін. Персонаж трагедій Есхіла, Софокла, Еврипіда та ін. Серед ушлюблених в античності зображень — скульптури Фідія А. Парфенос (знаходилася у святилищі Парфенона), А. Промахос (була встановлена на Афін. Акрополі), А. Лемнія; скульптурна група Мирона А. і Марсії; картина *Клеанфа* «Народження Афіни» тощо. У західноєвроп. мист-ві Нового часу А./Мінерва зображалася переважно в алегоричних композиціях як символ миру, переможниця гріхів, невігластва (П. Веронезе, *Тінторетто*, Н. Пуссен, *Мантенья*, Б. Шпрангер), рідше у міфол. сюжетах (*Боттічеллі*, П. П. Рубенс, *Кранах*). У муз. мист-ві відомі опери «Народження Афіни» А. Драгі, «Мінерва» Р. Кайзера, «Паллада і Марс» С. Грімани та ін.

Афіна. Антіохійська копія 1 ст. з оригіналу скульптури Фідія 5 ст. до н. е. у Національному римському музеї (Палаццо Альтемпс), м. Рим (Італія)

Лит.: Пригодій С. М. Генеалогія давньогрецьких міфів. Київ, 1997; Кун М. Легенди і міфи Стародавньої Греції / Пер. з рос. О. Іванченко. Харків, 2008; Wees H. van. War and Violence in Ancient Greece. Swansea, 2009; The Book of Greek & Roman Folktales, Legends, & Myths / Ed. by W. Hansen. Princeton, 2017; Graves R. The Greek Myths. London, 2018; Дружинина Е. А. О значении эпитета Афины ΓΑΛΥΚΟΠΙΣ // Colloquium-Journal. 2020. № 2 (54).

Ю. Р. Матасова

Афінагор I, Атенагор I [грец. Αθηνάγορας Α'; світське ім'я — Аристокл(іс) Матвій(ос) Спіру, грец. Αριστοκλής Ματθαίου Σπύρου; 06.04.1886, с. Цараплана, тепер с. Васіліко, муніципалітет Погоні, регіон Епір, Греція — 07.07.1972, м. Стамбул, Туреччина] — церковний і політ. діяч, одна з ключових постатей екуменіч. діалогу у 20 ст., архієпископ Константинополя-Нового Риму і Вселенський патріарх (1949–1972). Нар. у сім'ї лікаря. Навчався 1895–1899 у школі в м. Коніці, з 1901 — у м. Яніні (обидва міста — тепер Греція). Після смерті батька (1908) вирішив стати монахом. 1910 закінчив Богослов. семінарію на Халкі (тепер о. Хейбеліада, Туреччина). Захистив дис. «Про обрання Константинопольських патріархів від епохи Костянтина Великого до падіння Константинополя». 1910 прийняв *постриг* під ім'ям А., висвячений у сан *диякона*. 1910–1919 — архidiaкон Пелагонійської єпархії (тепер тер. Пн. Македонії), помічник *митрополита* Стефана, очільник секретаріату наступ. митрополита — Хризостома. Після переходу єпархії в юрисдикцію *Сербської православної церкви* (1918), разом із митрополитом відбув на Афон. 1919 призначений першим секретарем *Священного синоду* Афин. архієпископії (*Елладська православна церква*), 1919–1922 — секретар архієп. Афіського Мелетія Μεταξакіса (1921–1923 — Константиноп. патріарх Мелетій IV). 16.12.1922 обраний Свящ. синодом Еллад. церкви митрополитом Керкірським і Паксійським. Після схвалення його обрання урядом Греції висвячений на *пресвітера*; 22.12.1922 хіротонізований на *єпископа* з піднесенням до сану митрополита. 30.08.1930 обраний Синодом Константиноп. патріархату (за згодою Еллад. церкви) архієпископом і *екзархом* Пн. і Пд. Америки (перейняв посаду 24.02.1931). 01.11.1948 обраний на Вселен. престол; 26.01.1949 прибув з Америки до м. Стамбула, наступного дня в Патріаршому соборі св. Георгія на Фанарі відбулася його *інтронізація*. З 1967 — почес. доктор юрид. ф-ту Віден. ун-ту. Похований у патріаршому монастирі Живонос. джерела (тепер у м. Стамбулі). Був провідником екуменіч. ідей, поборником міжцерков. і міжреліг. діалогу. На поч. 1920-х брав участь у створенні спец. комісії *Всесвітньої ради церков*, відомої як «Віра і церковний устрій», що розробляла ідеологію *єкуменізму*. Був залучений до роботи Всесвіт. асамблеї Христ. асоціації молоді (м. Гельсінкі; 1926); мав статус спостерігача на 7-й *Ламбетській конференції* (липень 1930). На посаді екзарха Пн. і Пд. Америки централізував церков. управління в архієпископ. установах, запровадив особл. церков.-адм. орган — духовно-світській асамблеї; заснував грец. правосл. *семінарію* (1937) у м. Бруклайн (шт. Массачусетс) та академію св. Василя (1944; обидва заклади 1947 переведені до м. Бостона). За його управління кількість правосл. громад зросла зі 119 до

350; засн. рух «Грецька православна молодь»; від 1934 видається журн. «Православний оглядач» («Ορθόδοξος Πατριρρητής»). Активно сприяв урегулюванню каноніч. статусу *Української православної церкви у США* (прийнята під юрисдикцію Константиноп. патріархату 1936) та Амер. Карпато-Руської правосл. єпархії (1938). На престолі Вселен. патріарха був ініціатором діалогу з *Католицькою церквою*, Давньосх. церквами, *Англіканською церквою*, а також міжконфес. спільнотою *Тезе* (засн. 1940). Прагнув до міжправосл. єдності, зустрічався з предстоятелями помісних Церков: 1959 відвідав Александр., Антиох. та Єрусалим. патріархати, 1967 — Сербську, Румунську, Болгарську правосл. церкви, а також *Ватикан*, Велику Британію, Швейцарію. Мав антикомуніст. погляди, поширював заклик до співпраці всім релігіям, які готові боротися проти *комунізму*, стати на захист *свободи совісті та прав людини*. 1964 в м. Єрусалимі відбулася віхова зустріч А. І з *Папою Римським Павлом VI*, 07.11.1965 — одночасне (патріархом — у м. Константинополі, папою — у м. Римі) взаємне «зняття анафем», які санкціонували розкол між Сх. і Зх. церквами (див. *Великий розкол 1054*). У 1967 відбувся обмін візитами та співслужіння першоієрархів. За його ініціативи зібрано низку Всеправосл. нарад (1961, 1963, 1964, 1968, 1970); організовані Міжправосл. богослов. комісії з церков. діалогу. Докладав зусиль для скликання VIII Всеправосл. собору. Планував провести Собор у м. Відні, зініціювати низку радикальних церков. реформ (плани не здійснилися, зокрема й через активну протидію *Російської православної церкви* та тур. влади). На відміну від попередника, патріарха Максима V, А. І відійшов від промосков. церков. політики. Проблем. вузлами у відносинах між Константинополем і Москвою стали рішуча позиція А. І щодо юрисдикції Вселенського престолу над правосл. парафіями у Фінляндії, Зх. Європі, США; питання про *автокефалію* Православних церков у Польщі, Чехословаччині; статус самокерованої (у складі РПЦ) *Православної церкви в Америці*; спілкування з Укр. правосл. церквою в США; стан рос. чернецтва на Афоні; скасування Зх.-європ. рос. екзархату (1965) та ін. За патріаршества А. І проведена реорганізація єпархій Константиноп. патріархату в Греції, Зх. Європі, на Дал. Сході, в Австралії та Новій Зеландії; отримала напівавтономний статус Критська православна церква (1965). Засн. Правосл. центр Вселенської патріархії в м. Шамбезі (Швейцарія; 1966), Ін-т патристич. досліджень у м. Салоніках (Греція; 1968). Відновлено патріаршу друкарню та видання церков. періодики, організовано щотижневик «Апостол Андрій» («Απόστολος Ανδρέας»). Радою архонтів Вселенського патріархату в Америці щорічно присуджується Премія патріарха А. І з прав людини (засн. 1986). Серед її лауреатів: М. Горбачов, Дж. Картер, Дж. Буш, Тереза Калькуттська, Дж. Р. Байден-молодший (нар. 1942; США).

Лит.: Castanos de Medicis S. Athénagoras Ier: Rapport de l'Orthodoxie à l'oecumenisme. Lausanne, 1968; Клеман О. Беседи с Патриархом Афинагором / Пер. с фр. Брюссель, 1993; Знаки часу: До проблеми порозуміння між Церквами / Упоряд.: З. Антонюк, М. Маринювич. Київ, 1999; Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ, 2004; Akgönül S. Le Patriarcat grec orthodoxe. De l'isolement à l'internationalisation de 1923 à nos jours. İstanbul, 2004; Chrisochoidis I., Spyros P. Skouras: Memoirs (1893–1953). Stanford,

Афінагор I

2013; Siecienski A. E. The Papacy and the Orthodox: Sources and History of a Debate. New York, 2017; Шкаровский М. В. Константинопольская и Русская церкви в период великих потрясений (1910-е — 1950-е гг.). Москва, 2019.

А. В. Арістова

Афінаж (франц. affinage, від affiner — удосконалювати, очищати) — сукупність металургійних процесів очищення благородних (дорогоцінних) металів шляхом розділення їхньої суміші і відділення домішок неорганічних. Найдавніші з процесів А. (бл. 3500 до н. е.) є пірометалургійні, які еволюціонували від простого розплавлення руди на вогнищах до індукц. і плазм. плавки. Склад сировини, що вміщує дорогоцінні метали, складний і непостійний, уміст домішок може сягати 60 %. Для очищення сировини від домішок застосовують методи, що базуються на фіз., хім. та електrolіт. процесах. Золото очищують від домішок т. з. сухим методом, хімічно та електrolітично (див. *Електrolіз*). У першому випадку його розплав насичують хлором. Так хлориди неблагород. металів стають леткими, а хлориди благород. металів спливають на поверхню. Для насичування розплаву використовують також сірку. При очищенні електrolізом чистий метал осаджується на *катоді*. Срібло очищують *купеляцією*, електrolізом та хім. методами. Проба отриманих унаслідок А. золота та срібла сягає понад 99 %. Платину й метали платин. групи очищують розчиненням у мінер. кислотах і виділенням із розчину спец. реагентами. А. проводять на спеціаліз. підприємствах, яких у світі бл. 50. Афінажні з-ди переробляють численні види сировини та випускають, окрім злитків, заготовки й готові вироби для ювелір. і стоматол. пром-сті, для електrolоніки і електrolотехніки; низка з-дів спеціалізується на виготовленні декоративних виробів. Золото займає приблиз. 85–90 % укр. ринку дорогоцін. металів, срібло — до 10 %. Благородні метали Україна купує за кордоном. Спроби налагодити добування золота робили в Україні від розпаду СРСР. Заг. прогнози запаси цього металу на укр. родовищах — 3,2 тис. т. *Мужітський рудник* на Закарпатті обрали для розробки технології збагачення поліметал. руд із вилученням золота і срібла, для чого 1999 створено ТОВ «Закарпатполіметали». Упродовж 7 р. вироблено бл. 800 кг золота, але через високу собівартість золотодобування припинили 2006.

Лит.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Червоный И. Ф., Бредихин В. Н., Игнатьев В. С. и др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2015. Т. 2: Металлургия благородных металлов.

В. С. Ігнат'єв

Афінація (від франц. affiner — удосконалювати, очищати, з а́ — в, на і фін — тонкий, чистий, високої якості) — попереднє очищення цукрового піску від сторонніх домішок перед *рафінуванням*. Білий *цукор* одержують із сиропу й розчину жовтих цукрів. А. для підвищення якості білого цукру через підвищення якості жовтого цукру проводять від кін. 19 ст. Для повнішого вилучення *сахарози* з відтоків проводять 2 чи 3 *кристалізації*. При цьому отримують жовті цукри. Для підвищення якості білого цукру проводять А. жовтого цукру остан. кристалізації. А. цукру 3-ї кристалізації в афінац. змішувачі має певні недоліки: для її проведення потрібне додатк. об-

ладнання (центрифуги, афінатор, *насоси* тощо); під час перемішування частина кристалів цукру руйнується. Під час центрифугування ці частинки кристалів потрапляють в афінац. відтік.

Лит.: Хоменко М. Д., Скорик К. Д., Чупахіна В. П. та ін. Технологічний процес виробництва цукру з цукрових буряків: правила усталеної практики 15.83-37-106-2007. Київ, 2008; Скорик К. Д. Якість цукру: вимоги, контроль, менеджмент. Київ, 2009; Ліпєц А. А., Логвін В. М., Скорик К. Д. та ін. Технологія цукру : в 3 т. Київ, 2015. Т. 3: Кристалізація.

Н. А. Гусятинська

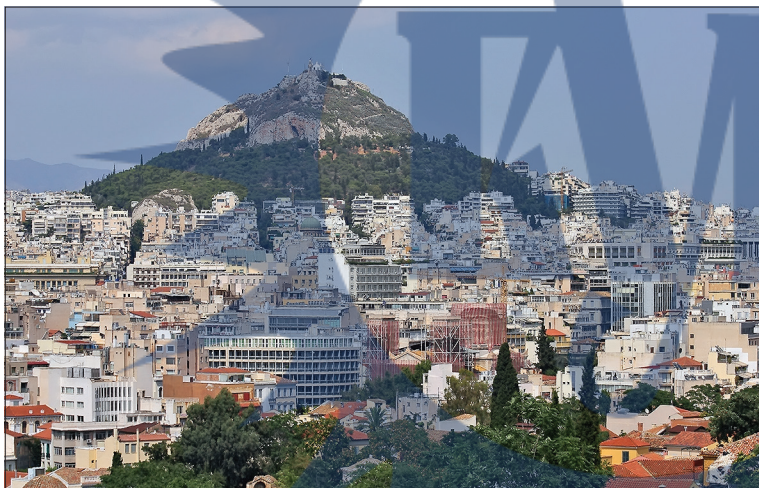
Афіней Навкратійський (грец. Ἀθήναιος Ναυκρατίτης; бл. 170, м. Навкратіс, тепер не існує, мухафаза Бухейра, Єгипет — не раніше 223, місце смерті не встановлено) — письменник, ритор, ерудит. Писав давньогрец. мовою. Спочатку жив у м. Александрії, пізніше — у м. Римі. Інші відомості про життя А. відсутні. Автор твору «Обід софістів» («Бенкетуючі софісти», грец. Δειπνοσοφισταί), написаного у формі діалогу, що наслідує «Бенкет» Платона. Вважають, що твір складався з 30 кн., а збережений текст є скороченим його варіантом. Перша, друга і початок третьої книги збереглися лише у конспективному викладі, витягах (епітомах) граматики 11 ст., решта — майже повністю. За сюжетом, бенкет відбувається в оселі багатого римлянина й мецената Ларенсія, де зібралися філософи, лікарі, юристи, музиканти, ритори, — усього 29 осіб. Серед учасників — ушавлені *Плутарх*, *Демокрит*, *Тален із Пергама*, але більшість гостей вигадані й не беруть участі в розмові. Співтрапезники розмовляють на різні теми (що є свідченням неабиякої ерудиції автора): історія, л-ра, кухня (страви, напої, посуд тощо), бенкетні розваги (музика, танець, поезія). Фіlos. тематика їхніх розмов значно вузжча, ніж у діалогах Платона. Так у 6 кн. бенкетарі розмовляють про нахлібників (паразитів), підлабунників і сибаритів, у 7 кн. — про різні види насолоди, у 8 кн. — критикують зоологічні праці *Аристотеля*. Книга визнана обширною компіляцією цитат із творів давньогрец. письменників, учених, поетів, переказів вторинних джерел, анекдотів, витягів (понад 1 500 цитат 800 авторів). Водночас А. Н. не висловлював свого ставлення до цитованих творів і використаних джерел, не підтверджував їх достовірність. «Обід софістів» є важливим джерелом інформації про спосіб життя, звичаї, культуру давніх греків, а також про античних авторів та їхні твори. Тут є фрагменти з описами географії та історії Скіфії. Укр. мовою уривок «Легенда про заснування храму Афродіти Гарностегністої в Сіракузах» із твору А. Н. перекладали Й. Кобів і Ю. Цимбалюк. Інші праці А. Н., зокрема трактат з історії, не збереглися.

Тв.: Англ. перекл. — The Learned Banqueters : in 8 vol. Cambridge, 2014; Рос. перекл. — Афиней. Пир мудрецов : в 15 кн. Москва, 2003–2010; Укр. перекл. — Легенда про заснування храму Афродіти Гарностегністої в Сіракузах // Дамоклів меч. Антична новела / Упоряд. давньогр. і лат. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. Київ, 1984.

Лит.: Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I–II вв. н. э. Москва, 1979; Левинская О. В. Афиней и его книга // Афиней. Пир мудрецов : в 15 кн. Москва, 2003. Кн. 1–8; Баган О. Афиней // Лексикон античної словесності / За ред. М. Борецького, В. Зварича. Дрогобич, 2013; Jacob Chr., Papaconstantinou A., Johnson Sc. The Web of Athenaeus. Washington, 2013.

В. З. Зварич

Афіни (грец. Αθήνα) — місто, столиця Греції, адм. ц. Аттики. Розташ. на Пд. Центр. Греції, на п-ові Аттика, узбережжя Саронічної затоки (Егейське море). Рівнину перетинає ланцюг вапнякових пагорбів, осн. — Акрополь (156 м), Лікавіт (277 м). Тер — 39 км², з передмістям — 412 км². Точний час заснування А. не встановлено. Перші поселення з'явилися у 16–13 ст. до н. е. У Стародавній Греції А. — найбільший екон., політ. і культ. центр, місто-держава в Аттиці. Найбільший розквіт — за Перикла (444–429 до н. е.). Після поразки в Пелопоннеській війні 431–404 до н. е. А. назавжди втратили провідне положення. 146 до н. е. А. разом із Грецією потрапили під владу Риму. Після втрати впливу Римської імперії 267 н. е. були вперше повністю зруйновані. 395–1204 входили до складу Візантійської імперії. 1205–1458 — столиця Афін. герцогства. 1458 А. і Грецію захоплено турками. З часу нац.-визвольної революції 1821–1829 А. — адм., культ., політ. центр Греції, від 1834 із незалежністю Греції — столиця й резиденція

Афіни. Лікавіт

короля. У наступні 170 р. тут відбулося понад десяток революцій, окупація (1941–1944) та громадян. війна (1946–1949). Реконструкція міста завершена в період 1950–1970. У квітні 1967 А. — центр воен. перевороту. Студент. демонстрації 1973 дали поштовх до розгортання боротьби дем. сил проти диктатор. режиму, поваленого 1974. Заг. кількість нас. (2011, перепис) — 664 тис. мешканців, густота — понад 17 тис. осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2011, перепис): греки (77,2%), албанці (9,1%), болгары (1,4%),

Афіни. Площа Колонакі

грузини (0,9%) тощо. За реліг. групами: православні християни (понад 97%), ін. (бл. 3%). За віковими групами: до 14 р. — 11%, 15–64 р. — 70%, 65 р. і більше — 19%. За статевими групами: чоловіки (47,5%), жінки (52,5%). Щороку зростають міграц. потоки. Клімат типово середземноморський, із сухим спекот. літом та дощовою зимою. Серед. т-ра січня — +10 °С, липня — +28 °С. Середньоріч. кількість опадів — бл. 400 мм. Найбільше опадів випадає в осінні та зимові місяці. А. — найважливіший пром. центр Греції. У Вел. А. сконцентровано понад 25% всіх пром. підприємств і понад 50% робочих місць, виробляється понад 50% пром. продукції, розташ. найбільші фін. установи. Функціонують підприємства металургії, машинобудування (зокрема судно- та автомобілебудування), нафтоперероб., хім., целюлозно-папер., текстильної, шкіряно-взуттєвої, швейної, харч., тютюнової пром-сті. А. — місце проведення конгресів і симпозіумів, особливо в галузі історії та мист-ва (понад 40 конгрес-центрів). Культ.-іст. пам'ятки, відпочинок на узбережжі приваблюють туристів з усього світу (4–5 млн осіб; 2015–2017, оцінка). Є понад 400 готелів та 30 тис. місць для одночасного розміщення відвідувачів. Недалеко від А. діє міжнар. аеропорт «Елефтеріос Венізелос» (заг. пасажиропотік — 25,5 млн осіб, 2019). Розвинутий вел. залізничний вузол. В А. починаються дві гол. автомагістралі Греції: А1/Е75 (проходить через Афіни, міську агломерацію з Пірея, на Пн. до м. Салоніки, другого за величиною у Греції); А8/Е94 (у зх. напрямку до м. Патр). Афіни. агломерацію обслуговує мережа автомагістралей А6. Афіни. система муніцип. транспорту включає вел. автобус. та тролейбус. парк (обслуговують здебільшого центр. райони міста), метрополітен, трамвайні лінії (поєднують приміські райони із центром), а також Афіни. приміську залізницю. Метрополітен в А. — один із найдавніших у світі (засн. 1869); усього 61 станція. А. — освіт. центр Греції. Старий кампус Афіни. ун-ту (засн. 1837), Нац. бібліотека (засн. 1829) та Афіни. академія (засн. 1929) утворюють «Афіни. трилогію», побудовану в сер. 19 ст. Другим за значенням ЗВО міста є Афіни. нац. тех. ун-т (засн. 1837). Серед ін. ун-тів — Ун-т Пантеон (засн. 1927), Афіни. школа витончених мист-в (засн. 1930), Пірейський ун-т (засн. 1938) тощо. Є кілька приват. коледжів (офіційно створення приват. ун-тів заборонено), переважно акредитованих іноз. д-вами або ун-тами. До сучас. культ. центру А. належать пл. Колонакі, Візантійський музей (засн. 1914), Музей Бенакі (засн. 1930) тощо. Найбільш відвідувані музеї: Акрополя музей (понад 1,5 млн відвідувачів щорічно), Афіни національний археологічний музей (понад 0,5 млн відвідувачів). Відомі також Афіни національна пінакотка, Афіни національний історичний музей та ін. Тут розташ. Нац. театр Греції (засн. 1930), Нац. опера Греції (засн. 1940), картинні галереї. Попри численні руйнування, А. — одне з найсамобутніших міст Європи, де пам'ятки античності поєднані з пам'ятками візантійського Середньовіччя, стилями неокласицизму й конструктивізму. Ансамбль Афіни. Акрополя є пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (з 1987). Скала Акрополя, іст. ядра міста, оточена давніми антич. монументами, найвідоміші з яких — храм Нікі Аптерос (421 до н. е.), Пропілеї Акрополя в Афінах (437–432 до н. е.,

арх. Мнесікл), храм Парфенон (447–432 до н. е., арх. Іктін і Каллікрат), доричний храм Афіни та іонічний Ерехтейон (421–406 до н. е.). Зберігся храм Зевса Олімпійського (175–164 до н. е., арх. Коссуді; 129–132). До пам'яток рим. епохи належать Гефестейон (2-га пол. 5 ст. до н. е.), пам'ятник Ліскрата (4 ст. до н. е.), восьмикутна

Афіни. Церква
Айос-Елефтеріос

башта вітрів (сер. 1 ст. до н. е.). Зразки візантійської архітектури: церкви Айос-Елефтеріос (11 ст.) та Святих Апостолів (10 ст.). Сучас. А. інтенсивно забудовували з поч. 19 ст. Дві гол. площі — Синтегма та Омонія (арх. Клеантіс, Шауберт). Серед споруд 19 ст. вирізняються: Королів. палац (1847), будинки академії, ун-ту, вокзалу. Взірцем садово-паркового мист-ва є Нац. сад (пл. — 15,5 га), закладений першою королевою незалеж. Греції Амалиєю 1838–1840. Інтерес становить археол. парк Академії Платона, де збереглися залишки давніх будівель. Поблизу відкрито цифр. музей Платона (2015). Неподаляк від пл. Омонія розташ. Марсове поле (пл. — 27,7 га), що спроектовано 1934 на честь героїв Грецької революції 1821. А. мають давні традиції щодо спорту і спорт. заходів. У місті розташ. штаб-квартири найбільших грец. клубів, багато спорт. об'єктів. Тут проходили спорт. заходи міжнар. значення. А. двічі провели Літні Олімпійські ігри, організовували також Світові літні спец. Олімпійські ігри 2011. Зберігся побудований в античні часи (4 ст. до н. е.) стадіон «Панатінаїкос» (букв. — прекрасний мармур), на якому відбулися Літні Олімпійські ігри 1896 — перші Олімпійські ігри сучасності. Літні Олімпійські ігри 2004 сприяли розбудові й реконструкції Олімп. стадіону (1982; 45 тис. глядачів). Тут відбулися Чемпіонат світу з легкої атлетики 1997, Чемпіонат Європи з баскетболу 1995, фінали Ліги чемпіонів УЄФА (1994, 2007). Збудовано також Олімп. велодром (1991), Олімп. центр водних видів спорту (1991), Олімп. закритий спорт. центр (1995), Олімп. теніс. центр (2004) та ін. споруди. В А. діють спорт. клуби «Панатінаїкос» та «АЕК». Особливості рельєфу створюють умови для розвитку пішохід. та велосипед. маршрутів. На прилеглих тер. популярними є лижний спорт, скелелазіння, вітрильний спорт.

Лит.: Все столицы мира. Москва, 2005; Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005; Everitt A. Rise of Athens: the Story of the World's Greatest Civilization. New York, 2016; Livingstone N. Athens: The City as University. Abingdon, 2016; Amvrazi A., Farr Louis D., Shugart D. 111 Places in Athens that you Shouldn't Miss. Köln, 2018; Osborne R. The Transformation of Athens: Painted Pottery and the Creation of Classical Greece. Princeton, 2018; Ottoman

Athens. Archaeology, Topography, History / Ed. by M. Georgopoulou, K. Thanasakis. Princeton, 2019.

Є. О. Маруняк

Афініті-індекс (від англ. affinity — близькість, схожість, з давньофранц. afinité, лат. affinitas — спорідненість та індекс) — індекс відповідності, що позначає відношення рейтингу за цільовою аудиторією до рейтингу за базовою аудиторією. А.-і. використовують для кількісного оцінювання цільової аудиторії. В інформ. діяльності використовують як показник відповідності обраного носія і контенту до необхідної цільової аудиторії. А.-і. визначає якість контакту цільової аудиторії з реклам. або реклам. подією порівняно з базовою, вказує на профільність обраного реклам. засобу для певної цільової аудиторії. А.-і. відображає, у скільки разів шанси натрапити на цільову ознаку вищі серед досліджуваної групи. А.-і. показує якість розміщення: що більший індекс, то менше коштів витратить рекламодавець на закупівлю базових пунктів рейтингу. Маркетинг запозичив формулу з медицини («відношення шансів»), де цей індекс застосовують для оцінювання зв'язку між результатом хвороби і фактором ризику; у бізнесі — для вибору ЗМІ для публікації реклами, пошуку перспектив. сегментів споживачів, кількісного оцінювання відвідувачів сайтів. У маркетинг. аналізі множать ставлення шансів на 100 і вимірюють у пунктах: що вище А.-і., то сильніше виражено відмінність аудиторії з досліджув. характеристиками.

Афінна зв'язність — геом. поняття, що узагальнює паралельне перенесення векторів у афінному та евклідовому просторі. А. з. визначають як операцію побудови за 2 векторними полями \vec{X} , \vec{Y} векторного поля \vec{Z} , що задає паралельний перенос векторів поля \vec{X} у напрямку векторів поля \vec{Y} . Зв'язність вздовж кривої γ у n -мірному диференційованому многовиді X , задано, якщо вказано спосіб встановлення відповідності між векторами, що прикладені в різних точках цієї кривої. Зв'язність вздовж кривої є афінною, якщо при паралельному перенесенні лінійна залежність векторів зберігається. А. з. задає лінійну відповідність між просторами векторів, що виходять з різних точок кривої; за цими точками відбувається перенесення векторів.

Лит.: Борисенко О. А. Диференціальна геометрія і топологія. Харків, 1995; Fayyazuddin, Riazuddin, Muhammad Jamil Aslam. Theory of Relativity. New Jersey, 2015; Норден А. П. Пространства аффинной связности. 3-е изд. Москва, 2018

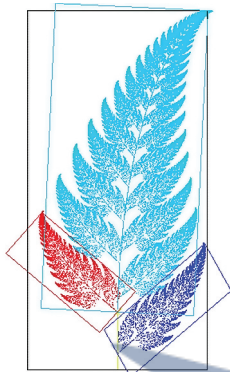
Афінне перетворення — взаємо-однозначне лінійне відображення площини або простору на себе, за якого трьом точкам, що лежать на одній прямій, відповідають три точки, що також лежать на одній прямій. Найпростішими А. п. об'єкта на площині є: зсув, поворот, масштабування. На площині А. п. задане формулами:

$$\begin{cases} x' = a_{11}x + a_{12}y + a_{13}, \\ y' = a_{21}x + a_{22}y + a_{23}, \end{cases} \text{ де } \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \neq 0.$$

Аналогічно задане А. п. простору. Кожне А. п. є добуток ортогон. перетворення та стискання до двох взаємоперпендикулярних прямих. Власності: при А. п. площини прямі, що перетинаються, переходять у прямі, що перетинаються;

Афіни. Пам'ятник Ліскрата

Афінне перетворення

паралельні прями — у паралельні прями; у випадку А. п. простору кожна площина відображається на деяку площину, при цьому площини, що перетинаються, відображаються на площини, що перетинаються; паралельні площини відображаються на паралельні площини; мимобіжні прями відображаються в мимобіжні прями; відношення довжин паралельних відрізків не змінюється; відношення площ і об'ємів геом. фігур зберігається; лінія другого порядку переходить у лінію другого порядку; збережено просте співвідношення трьох точок.

Лит.: Рудавський Ю. К., Костробий П. П., Луник Х. П. та ін. Лінійна алгебра та аналітична геометрія. Львів, 1999; Яковець В. П., Боровик В. Н., Ваврикович Л. В. Аналітична геометрія. Суми, 2004; Boreskov A., Shikin E. Computer Graphics: from Pixels to Programmable Graphics Hardware. Boca Raton, 2014.

Афінний репер, репер, декартовий репер (франц. *repère* — знак, початкова точка) — сукупність n впорядкованих лінійно незалежних векторів n -мірного афінного простору (масштабні вектори $\vec{e}_1, \vec{e}_2, \dots, \vec{e}_n$) й точки O афінного простору (початкової точки). А. р. кожному вектору \vec{x} афінного простору ставить у відповідність впорядкований набір чисел x^1, x^2, \dots, x^n — коефіцієнтів розкладу вектору за масштабними векторами: $\vec{x} = x^1 \vec{e}_1 + x^2 \vec{e}_2 + \dots + x^n \vec{e}_n$. Відносно А. р. кожній точці M афінного простору відповідає впорядкований набір чисел a^1, a^2, \dots, a^n — коефіцієнтів розкладу радіус-вектору \vec{OM} за векторами $\vec{e}_1, \vec{e}_2, \dots, \vec{e}_n$. Відповідно кожна афінна координатна система визначається за допомогою А. р.

Лит.: Яковець В. П., Боровик В. Н., Ваврикович Л. В. Аналітична геометрія. Суми, 2004; Самохвалов С. Е. Теоретико-групове підґрунтя голографічного принципу // Мат. моделювання. 2010. № 2 (23); Самохвалов С. Е., Крикент А. І. Теорія гравітації в афінному репері // Мат. моделювання. 2016. № 1 (34).

Афінної зв'язності простір — гладкий *многовид*, у гол. розшаруванні *реперів* якого фіксовано *зв'язність*. Поняття увів математик Г. Вейль. А. з. п. A_n — це n -мірний диференціальний *многовид* X_n , на кожній кривій якого задано *афінну зв'язність*, при цьому виконується умова лінійності: для будь-якої точки M та для будь-якого векторного поля, заданого в околі цієї точки, абс. диференціал *вектора*, що належить цьому полю, обчислений у точці M для будь-якої кривої, що проходить через точку M , є лінійною функцією вектора dw елементарного зміщення по кривій. Особливим випадком А. з. п. є простір Рімана та *Евкліда простір*. У А. з. п. визначено операцію абс. диференціювання.

Лит.: Гребенюк М. Ф., Макаров В. И., Терехова М. В. Пространства аффинной связности // Прикладная геометрия та інж. графіка. 2010. Вип. 84; Балакірева О. Б. Канонічна група простору афінної зв'язності // Праці Міжнародного геометричного центру. 2012. Т. 5. № 3–4; Норден А. П. Пространства аффинной связности. 3-е изд. Москва, 2018.

Афінська демократія — перша у світі демократична система правління. Сформувалася в м. *Афінах* бл. 594 до н. е. А. д. запроваджено внаслідок законодав. реформ Клісфена (565 до н. е. — 492 до н. е.). Найвищим органом влади в системі А. д. були *народні збори* (раз на 8–9 днів), у яких могли брати участь із рівними правами

голосу всі дорослі гр-ни чол. статі. Законодавчі функції виконувала рада п'ятисот (буле), що формувалася з дорослих гр-н чол. статі шляхом жеребкування та керувала м. Афінами у період між заг. зборами. Роль суд. влади виконувала гелієя (особлива форма суду *присяжних*, засн. *Солоном* у 6 ст. до н. е.), членів якої обирали жеребкуванням. Більшість посад у системі виконув. влади також розподіляли жеребкуванням (за винятком вищих команд. посад у війську та посад у фін. системі, призначення на які відбувалося шляхом голосування). А. д. передбачала обов'язкову участь усіх дорослих гр-н чол. статі в управлінні *полісом* через участь у нар. зборах (див. *Агора*) і реал. можливість для будь-якого з них обіймати держ. посади. При цьому більшість нас. м. Афін не мала політ. прав, оскільки не була гр-нами Афін. поліса (раби, вільновідпущеники та іноземці). За підрахунками сучас. дослідників, політ. права в різний час мали від 10 до 20% нас. поліса. З огляду на особливості А. д. упродовж життя кожен гр-нин кількаразово обіймав різні держ. посади. Афін. громадянство передавалося у спадок за умови, коли обоє батьків були афін. гр-нами. Відповідно, дітей від змішаних шлюбів афін. громадян та іноземців вважали іноземцями. При цьому в окремих випадках громадянство надавали вел. групам осіб колективно. Напр., після падіння й повного знищення 427 до н. е. союзного з м. Афінами м. Платеї під час Пелопоннес. війни, колишні гр-ни цього міста одержали афін. громадянство. За особл. заслуги перед м. Афінами громадянство в рідкісних випадках надавали й окремим особам шляхом заг. голосування нар. зборів поліса. А. д. функціонувала після Афіно-Македон. війни 340–338 до н. е., причому м. Афіни зберегли формал. незалежність і надали своє громадянство *Філіппу II Македонському* й *Александру Македонському*. А. д. ліквідував 322 до н. е. діадок Антипатр (397 до н. е. — 319 до н. е.), який зберіг владу над європ. частиною Македон. імперії після смерті *Александра Македонського*. Приводом для цього стала поразка грец. міст у повстанні проти нього (т. з. *Ламійська війна*).

Лит.: Ober J. Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People. Princeton, 1991; Rhodes P. J. Athenian Democracy. New York, 2004; Монева С. Атинська демократія. Практика і інституції. Велико Търново, 2009; Asmonti L. Athenian Democracy: A Sourcebook. London, 2015; Kasimis D. The Perpetual Immigrant and the Limits of Athenian Democracy. Cambridge, 2018.

Афінська школа філософії, Атенська школа — 1) Загальний термін на позначення сукупності впливових філос. учень і течій, що виникли та співіснували в м. *Афінах* у 5–4 ст. до н. е., сформували класичну *античну філософію* (*Сократ, Платон, Аристотель*).

2) Філос. традиція, закладена Платоном і культивована його наступниками й послідовниками в *Академії Платона* в м. Афінах.

3) Період у розвитку академічно-платонів. традиції: філософ. школа т. з. серед. *платонізму* (1–2 ст.) й *неоплатонізму* (4–6 ст.). Тогочасний платонізм розвивали кілька відомих в *античності* філос. центрів — афінський, александрійський, римський. А. ш. ф. значною мірою відчувала вплив ідей, розвинутих у межах *Александрійської школи античної філософії*. Першим

відомим платоніком А. ш. ф. вважають Аммонія (1 ст.). Хоча для цього періоду характерний синтез дискурсів платонізму, аристотелізму й стоїцизму, прикметною рисою стало прагнення вберегти «чистоту» вчення Платона від впливів перипатетичних ідей та скептицизму. Серед представників такої інтенції — Тавр Кальвен (2 ст.), Аттик (2 ст.), Авл Геллій (бл. 126 — після 177), Апулей, Герод Аттик (бл. 101 — бл. 177). У 3 ст. розробка платонів. філософії в Академії була витіснена загальноосвіт. студіями, спробою

Афінська школа філософії.

Пам'ятники Платону та Сократу перед Афінською академією наук у м. Афінах (Греція)

реставрації та систематизації всієї поперед. традиції. Серед згадуваних авторів-платоніків цього часу — Евбул (сер. 3 ст.). Поряд із тим, до Академії проник неоплатонізм александрійців. На формування афінських неоплатонічних студій вирішальний вплив здійснили погляди Ямвліха. Згодом серед значних діячів — Плутарх Афінський, Сиріан (помер бл. 437), Прокл Діадох, Симплікій (бл. 490 — бл. 560); за них у школі викладався курс аристотелів. філософії як *пропедевтики* до філософії Платона. Серед відомих слухачів А. ш. ф. — Герокл Александрійський, Гермій Александрійський (помер 450), автор «*Ареопагітиків*» (див. Псевдо-Діонісій *Ареопагіт*). Після закриття школи 529 останній *схоларх* афінської Академії Дамаскій (бл. 458 — після 538) разом із кількома філософами перебралися до Персії в м. Харран (або м. Карри, тепер Туреччина). Філософ. школа проіснувала тут до 1081 і була одним із важливих центрів впливу платонізму на мусульм. філософію.

Лит.: Der Platonismus in der Antike : in 7 bd. Stuttgart, 1978–1993. Bd. 1–3; Васильева Т. В. Афінська школа філософії (філософський язык Платона і Аристотеля). Москва, 1985; Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. Київ, 1995; Dillon J. The Middle Platonists: A Study of Platonism 80 B. C. to A. D. 220. 2nd ed. Ithaca; New York, 1996; Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації. Суми, 2009; Hadot I. Athenian and Alexandrian Neoplatonism and the Harmonization of Aristotle and Plato / Trans. by M. Chase. Leiden; Boston, 2015.

Афінське виховання — система виховання, що встановилася в давньогрец. місті-державі Афінах — гол. місті Аттики в 7–5 ст. до н. е.; одна з найвідоміших і найоригінальніших систем виховання Стародавньої Греції. А. в. мало прикметно рабовласниць. характер і ґрунтувало-

ся на принципі змагальності — агонізмі (див. Агон) — особистісній перевазі (індивідуалізм). Мета А. в. — сформувати цілісну, гармонійну особистість, осн. якими були дух.-морал. багатство, чистота думок і фіз. досконалість. Система була різнобічною і передбачала розумове (читання, письмо, рахунок), естет. (спів, гра на муз. інструментах, оратор. мист-во), морал. (дисциплінованість, мужність, скромність, хороші манери), фіз. (біг, стрибки, боротьба, метання диска і списа, плавання) виховання. А. в. відображало ідеал рабовласниц. верхівки — ідеї «*калокагатії*» (людина прекрасної душі, сильна тілом), «*арете*» (зразк. поведінка громадянина, політ. діяч). Право досягнути й володіти цими чеснотами мали лише вільні й заможні громадяни м. Афін, передусім — чоловіки. Фіз. праця не входила в систему А. в., до неї ставилися зневажливо, вважали обов'язком рабів. Маленьких дітей обох статей виховували в сім'ї, часто за допомогою годувальниць (доглядальниць). Їх навчали правил гарної поведінки; розповідали казки, міфи, читали літ. твори. Вел. увагу приділяли іграм, ліпленню, вирізанню. З раннього віку дітей водили на громад. урочистості і свята, спорт. змагання. Сімейне виховання для хлопчиків тривало до 7 р., для дівчаток — до заміжжя. Дівчата отримували винятково домашнє, сімейне виховання, що відповідало положенню жінки в рабовласницькому сусп.-ві. Вони перебували здебільшого в окремих частинах житл. приміщень (гінекеях), куди вхід стороннім було заборонено; наглядали за ними матері або ін. жінки. Дівчат учили читати, писати, грати на муз. інструментах і передовсім домогосп.-ву, шиттю, рукоділлю. До шлюбу афінянки вели замкнутий спосіб життя, зрідка виходили з дому для участі в реліг. церемоніях. Після одруження жінки із заможних родин практично весь час проводили в окремій частині будинку, займалися домашнім госп.-вом, доглядали за своєю зовнішністю. У незаможних сім'ях жінки працювали нарівні з чоловіками. Вийти на вулицю жінка могла лише з дозволу чоловіка. В Афінах жінка майже не брала участі в сусп. житті. Хлопчики 7–14 р. навчалися в приват. плат. шк. граматистів і кіфаристів. Заняття проводили вчителі (дидаскалі). Учні супроводжували раби (звідси — педагог, букв. — той, хто водить дитину). У шк. граматистів учили читати, рахувати (на пальцях, камінцях, рахівницях), писати (на навошених дощечках спец. паличкою). У шк. кіфаристів (музики) надавали літ. та муз. освіту (вчили співати, грати на муз. інструментах, найчастіше на лірі й кефалі), декламувати уривки (часто з муз. супроводом), зокрема з «*Одісеї*», «*Іліади*». Діти вільно народжених, але бідних громадян (*демосу*) не могли там навчатися. Підлітки 14–16 р. опановували п'ятиборство у шк.-палестрі (шк. боротьби) під керівництвом учителів-педотрибів, де займалися фіз. вправами, а також бігом, стрибками, боротьбою, киданням диска і списа, плаванням. Навчали танцю, залучали до участі в нар. іграх і виставах. Найшанованіші громадяни д-ви розмовляли з учнями на політ. і морал. теми. Юнаків 17–18 р. з найбагатших аристократ. родин виховували в *гімнасіях* (пізніше гімназіях). Їх готували обіймати керівні посади в держ. управлінні, тому навчали філософії, політиці, риториці, л-рі, також займалися гімнастикою. Гімнасій був держ. закладом осві-

ти. Юнаки 18–20 р. перебували в *ефебії* — дворічному військ. держ. закладі, де проходили підготовку до військ. служби (ознайомилися зі зброєю, мор. справою, фортифікацією, вивчали військ. статuti, закони д-ви). Після першого року служби вони складали присягу на вірність Афіні. д-ви. Навчання ефебів спершу відбувалося в таборах (де вивчали тактику бою), пізніше — у віддалених гарнізонах. Мали статус солдат, охороняли кордони д-ви. Діти рабів перебували поза межами системи виховання, спілкуватися з ними дітям вільно народжених забороняли. Платність освіти робила її недоступною для незаможних вільних громадян та змушувала їх від самого дитинства займатися ремеслом.

Лит.: Курляк І. Є. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від найдавніших часів до XIX століття). Львів, 2000; Історія педагогіки. Історія зарубіжної педагогіки / За ред. А. Б. Рацула. Кіровоград, 2003; Bauer S. The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome. New York; London, 2007; Рацул А. Б., Радул О. С., Рацул О. А. Історія зарубіжної педагогіки. Кіровоград, 2008; Кузищин В. І., Гвоздева Т. Б., Строгачев В. М. і др. История Древней Греции. 3-е изд. Москва, 2011; Левківський М. В. Історія педагогіки. 4-те вид., стереот. Київ, 2011; Джуринский А. Н. История педагогики и образования. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2013; Шинкарук В. Д., Сопівник Р. В., Сопівник І. В. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах. Київ, 2015.

А. М. Москаленко

Афінський Акрополь — див. у статтях *Акрополь*, *Акрополя музей*.

Афінський кодекс, Міжнародний етичний кодекс Міжнародної асоціації зі зв'язків з громадськістю — зведення імперативів профес. поведінки в галузі зв'язків із громадськістю. А. к. ухвалено 1965 у м. Афінах Ген. асамблеєю Міжнар. асоціації зі зв'язків з громадськістю (англ. International Public Relations Association; утв. 1955). Автором кодексу був фундатор і почес. член Асоціації Л. Матра (1906–1998; Франція). Того ж року кодекс прийнято Європ. конфедерацією зі зв'язків з громадськістю. У квітні 1968 до А. к. внесено зміни. А. к. ґрунтується на *Загальній декларації прав людини* (1948). Формує стандарти й принципи етич. поведінки всіх членів асоціації. Відповідно до А. к., кожен член має: прагнути до участі у створенні таких моральних і культ. умов, які сприяють саморозвитку людини та реалізації її прав, проголошених Заг. декларацією прав людини; розвивати засоби й форми спілкування, які дозволятимуть кожному члену сусп-ва відчувати себе поінформованим, солідарним з ін. та певним у своїй участі в сусп. житті; ставитися з належ. повагою до людей, шанувати люд. гідність, визнавати право кожного на власну думку; дотримуватися під час виконання своїх профес. обов'язків моральних принципів і положень Заг. декларації прав людини; сприяти становленню моральних, психол. та інтелект. умов для діалогу, визнавати право всіх його учасників доводити свою правоту та висловлювати власну думку. Бере на себе зобов'язання: за будь-яких умов поводитися так, щоб заслужити й берегти довіру осіб, з якими контактує; діяти в такий спосіб, щоб не порушувати інтересів усіх зацікавлених сторін та інтересів орг-ції, у якій він працює, а також сусп. інтересів; чесно виконувати обов'язки, зберігати лояльність щодо

своїх клієнтів і наймачів; утримуватися від поширення фактологічно невідверженої й неперевіреної інформації, участі в неетич. або безчесних заходах, що здатні зашкодити гідності й честі людини, використання махінацій і засобів маніпуляції людьми. Норми А. к. увійшли до оновленого Кодексу поведінки Міжнар. асоціації зі зв'язків з громадськістю 2011 («IPRA Code of Conduct»), який об'єднав принципи Венеціанського (1961), Афінського і Брюссельського (2007) кодексів. Новий Кодекс було вчергове переглянуто 2020 й залишено без змін.

Дж.: Афінський кодекс // Білоус В. Зв'язки з громадськістю (паблік рилейшинз) в економічній діяльності. Київ, 2005.

Лит.: Спивак В. А. Корпоративная культура. Санкт-Петербург, 2001; Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю. Київ, 2001; PR в органах державної влади та місцевого самоврядування / За заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина. Київ; Симферополь, 2003; Харун О. А., Матюх А. І. Кодекс корпоративної етики як один із чинників формування іміджу підприємства // Інфраструктура ринку. 2018. Вип. 24.

Афінський союз, Афінський морський союз — у *Стародавній Греції* — назва двох військових коаліцій, осн. роль у яких відігравали м. *Афіни*. 1-й А. с. (Делійський союз, Делійська симахія) створено у 470-х до н. е., після поразки *Персії* у битві біля Платеї (477 до н. е.). Після цієї битви гегемонія флоту м. Афіні в *Егейському морі* була незаперечною, що змусило м. *Спарту* відмовитися від намагань об'єднати грец. поліси довкола себе. А. с. об'єднував понад 200 міст. До 454 до н. е. скарпія А. с. розташовувалася у святилищі *Аполлона* на о. *Делос*, а потім її було перенесено до м. Афіні. А. с. забезпечував безпеку плавань в Егейському м. і вплинув на розвиток торгівлі як між грец. містами, так і з ін. землями. Після укладення *Каллієвого миру* (449 до н. е.) і припинення збройного протистояння між грец. полісами й Персією початк. оборонна роль А. с. поступилася місцем функції збереження гегемонії м. Афіні, причому останнє використовувало роль у ньому для прямого втручання у внутр. справи членів союзу. У 450-х до н. е. членські внески полісів — членів А. с. змінилися *даниною* м. Афінам. Від 440-х до н. е. А. с. став поступово розпадатися. 431 до н. е. розпочалася *Пелопоннес. війна* між першим А. с. (під проводом м. Афіні) і *Пелопоннес. союзом* (під проводом м. Спарти). Вихід членів А. с. із об'єднання став масовим у 410-х до н. е., після невдалої *Сицил. експедиції* флоту А. с. для підкорення м. *Сіракуз* (415–413 до н. е.). 1-й А. с. офіційно ліквідований 404 до н. е., після поразки м. Афіні у *Пелопоннес. війні*. 2-й А. с. було укладено 378 до н. е.; осн. його метою було протистояння м. Спарті. Умови 2-го А. с. унеможливили втручання м. Афіні у внутр. справи ін. членів союзу і введення гарнізонів військ м. Афіні на тер. полісів-союзників. Раду союзу (*синедріон*) було сформовано на рівноправних умовах: кожен поліс отримав 1 голос. Місцем перебування *синедріону* були м. Афіни. На момент найбільшого розширення 2-й А. с. включав бл. 70 міст. Після перемоги м. Фів над м. Спартою в *Битві біля Мантиней* та послаблення обох цих полісів (362 до н. е.) і завершення протистояння з ними м. Афіни почали використовувати 2-й А. с. як інструмент для встановлення своєї гегемонії у

Греції. Це призвело до початку війни між м. Афінами й деякими членами союзу, наслідком якої стала поразка м. Афін і фактичний розпад 2-го А. с. Формально 2-й А. с. продовжував існувати до 338 до н. е. Приводом для його офіц. ліквідації була поразка м. Афін у війні проти *Філіппа II Македонського* і створення останнім *Коринфського союзу*, об'єднаний флот якого мав використовуватись у війні проти Персії.

Лит.: Cargill J. The Second Athenian League: Empire or Free Alliance? Berkeley, 1981; Studien zum Attischen Seebund / Hrsg. von J. M. Balcer. Konstanz, 1984; Rhodes P. J. The Athenian Empire. Oxford, 1985; The Athenian Empire / Ed. by P. Low. Edinburgh, 2008; Rutishauser B. Athens and the Cyclades: Economic Strategies 540–314 BC. Oxford, 2012; Powell A. Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 BC. London; New York, 2016; Greek Historical Inscriptions 478–404 BC / Ed. by R. Osborne, P. Rhodes. Oxford, 2018.

Афірмація (лат. affirmatio — ствердження, підтвердження, від affirmare — скріплювати, підтверджувати) — 1) В економіці — затвердження, засвідчення *документів*, копій, рахунків тощо. Документи зазвичай затверджують у три способи — підписом, *грифом* і *печаткою*. Підписання документів здійснюють особи, які мають на це право.

2) У популярній психології — коротка ствердна фраза, спрямована на формування позитив. мислення і психол. настанови. Утвердження поняття «А.» пов'язують із працями психологині Л. Хей (1926–2017; США). Вимовляння А. використовують як метод індивід., усвідомленої психол. *саморегуляції*, засіб самонавіювання в різноманіт. ученнях *Нью Ейдж*, психопрактиках. Вербальні формули-А. при багатораз. повторенні закріплюють позитив. образи та установки в *підсвідомості* людини, сприяють покращенню її самопочуття і психоемоц. налаштування, подоланню стрес. ситуацій, підвищенню самооцінки, оптимізації міжособист. відносин, каталізують позитивні зміни в її житті. Розроблено вимоги до А.: стислість, конкретність, позитивність, спрямованість тощо. Пропонують різні методики А. (записи, *візуалізація творча*, спів та ін.). Термін вживають також у наук. л-рі на позначення одного із засобів мовленнєвого впливу, але механізм і функціональність А. є предметом наук. дискусій.

Лит.: Малкина-Пых И. Г. Психосоматика. Москва, 2004; Wood J. V., Perunovic W. Q., Lee J. W. Positive Self-Statements: Power for Some, Peril for Others // Psychological Science. 2009. № 20 (7); Cohen G. L., Sherman D. K. The Psychology of Change: Self-Affirmation and Social Psychological Intervention // Annual Review of Psychology. 2014. Vol. 65; Хей Л. Письма к Луизе со всего мира. Ответы ищите в себе / Пер. с англ. Москва, 2016; Шелестюк Е. В., Галушак М. В. Особенности аффирмаций как способа речевого воздействия // Вестник Курганского гос. ун-та. 2019. № 1 (52).

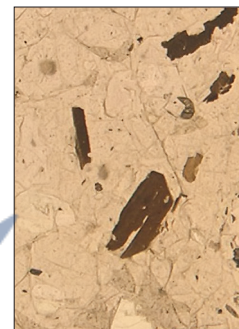
Афірова структура — характеристика будови *ефузивних гірських порід*, що не мають укралеників. Протилежне — *порфірова структура*. А. с. утворюється за швидкого просування *магми* до земної поверхні; під час затримок магми в проміжному осередку формується порфірова структура. А. с. має ті самі різновиди, що й осн. маса порфірових порід (див. *Порфір*). У кайно-типних (незмінених) ефузивних породах вона

може бути склуватою (див. *Скло*) або, частіше, напівсклуватою; різновиди виокремлюють за співвідношенням *скла вулканічного* і дрібних *кристалів* (мікролітів). Для осн. і серед. гір. порід характерні такі структури: гіалопілітова (приблизно рівна кількість скла й мікролітів, останні не стикаються одне з одним); мікролітова (переважають хаотично розташовані мікроліти); інтерсертальна (здебільшого мікроліти, розташовані під кутом один до одного, що утворюють трикутники, внутр. частину яких заповнено склом). Для кислих гір. порід характерні такі структури: сферолітова (значна кількість кульок радіально-променистої будови, що ростуть навколо певних центрів); фельзитова (мікрокристал. утворення, які важко ідентифікувати, і тонко розподілений склуватий матеріал).

Лит.: Половинкина Ю. И. Структуры и текстуры изверженных и метаморфических горных пород : в 2 ч. Москва, 1966. Ч. 1. Т. 1.

К. С. Шнюкова

Афіша (франц. affiche — об'ява, від afficher — прикріплювати, вивішувати, виставляти) — різновид *реклами* та *оголошення* (зазвичай друкованих) про драм., муз. й цирк. вистави, концерти, кінофільми, виставки та ін. худ. заходи. А. вивішуються на спец. тумбах (див. *Афішна тумба*), щитах біля входу до театру та ін. видовищних установ, на людних місцях, площах. Звичай виставляти публічно різні оголошення відомий ще в Стародавніх Єгипті, Греції, Римі. А. карбували на мідних дошках, вирізьблювали на спец. дерев. щитах і мармур. плитах, писали на папірусах і пофарбованих у білий колір стінах будинків. За А. правила також крикуни — «проко» (у Стародавній Греції), «рекламаре» (у Римі). Для середньовіч. театру роль А. виконували «завивали», *глашатаї*, які сповіщали про місце й назву вистави, інколи у віршованій формі. Писа-

Афірова структура.
Мікрофотографія латиту афірово-порфірової структури. Поляризоване світло

Афіша. Кіноплакат 1928

на А. вперше з'явилася в 16 ст. у Франції (оголошення невел. розміру прикріплювалося біля входу до театру). Прізвиська драматурга, виконавців, відомості про ціни та квитки тощо з'явилися на А. в 17 ст. В Україні з поширенням шкільного театру виникли особл. А. — «тези» або «конклюдії», написані від руки спочатку латинською, згодом лат. і рос. мовами, де зазначалися імена учасників дійства. У західноукр. дух. семінаріях А. про вистави учнів писали лат. і польською мовами. У Київ. колегіумі (тепер *Києво-Могилянська академія*) А. оздоблювали сюжетами й зображеннями, у 17 ст. від мальованих А. перейшли до графічних. Худ. композицію малюнків створювали самі студенти або запрошували профес. художників. А. друкували на папері, атласі, шовку в *Києво-Печерській лаврі друккарні*, інколи за кордоном. Завдяки А. збереглися портрети іст. осіб, види арх. споруд. Їх прикріплювали на воротах монастирів, стінах академ. будинків, дарували почесним гостям. З розвитком кріпацького театру і приватних *антреприз* А. писали рос. та іноз. мовами, згодом друкували у вигляді програмок, які називалися афішками. Гастролюючи в Україні, польські трупи О. Ленкавського, П. Жмійовського вивішували лише шрифтові А., обов'язково рос. і польською мовами. Розмір А. поступово збільшувався, з'явилися шрифти не лише чорного, а й синього кольору. *Театр корифеїв* (засн. 1882) право друкувати А. укр. мовою отримав лише на поч. 20 ст. Перша А. укр. мовою сповіщала, що 17.01.1906 Т-во артистів під орудою П. *Саксаганського* покаже виставу «Підпанки» І. *Карпенка-Карого*. А. до вистави «Енеїда» в театрі М. *Садівського* 1910 також була укр. мовою. А. Руського нар. театру в м. Львові друкувалися укр., а також укр. і польс. мовами чорним шрифтом на кольоровому папері. За рад. доби авторами А., театр. і кіноплакатів були відомі художники — А. *Петрицький*, О. *Хвостенко-Хвостов*, В. *Меллер* та ін. Розрізняють А. окрему (повиставну); зведену (репертуарну) — на декілька вистав або кінофільмів кожного окремого чи всіх театрів і кінотеатрів міста; анонс (повідомлення про нову виставу, виставку тощо). А. прем'єр подаються докладно: зазначають прізвища автора, режисера, акторів, художника, композитора, диригента, балетмейстера та ін. Доповненням до театр. А. випускають спец. програми з переліком дійових осіб та виконавців.

Дж.: ДСТУ 3017: 2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016.

Літ.: Бондар Ю. Плакати, афіші та листівки у контексті соціальної й політичної комунікацій // Вісник Книжкової палати. 2014. № 7.

К. С. Шевякова

Афішна тумба — споруда циліндричної форми, елемент міського дизайну, призначений для розміщення інформації (оголошень, афіш, плакатів, анонсів тощо) про культурно-розважальні заходи. Перші А. т. з'явилися в містах Європи в сер. 19 ст. Винахідником вважають видавця Е. Літфаса (1816–1874; Німеччина), який 05.12.1854 уклав договір із президентом Управління поліції м. Берліна про розміщення оголошень на спец. тумбах (як альтернативу обклеювання стін, парканів, дерев тощо). За наступний рік було встановлено бл. 100 А. т., містяни початково називали їх «колонами Літфаса». Тумби

Афішна тумба

здавали в оренду найчастіше для розклеювання концерт. і театр. афіш, а також рекламних оголошень. У м. Парижі (Франція) А. т. з'явилися 1863. Спочатку вони були дерев'яними, згодом — складеними з цегли, потім застосовували бетонні або металеві конструкції. Поступово дизайн А. т. еволюціонував у бік естетичної привабливості, поліфункціональності, інформативності, антивандалізму.

Літ.: Wilfried F. S. Ernst Litfaß, der Reklamekönig. Frankfurt am Main, 2005; В. В. Дідик В. В., Максим'юк Т. М. Естетика та композиція ландшафту. Проектування ландшафтних об'єктів: композиція та естетичні засади. Львів, 2012.

Афішні шрифти — див. *Шрифти афішні*.

Афладж, системи зрошування [араб. أنظمة الري (الأفلاج)] — комплекс іригаційних систем в мухафазах Ед-Дажілія, Ель-Батіна та Еш-Шаркія в Омані; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2006). Площа тер. під охороною — 1 455 га. Пам'ятка включає 5 афладжів (із 3х. на Сх.): аль-Муйассер, Даріс, аль-Катмін, аль-Малкі, аль-Джила. Вони, своєю чергою, об'єднують бл. 3 тис. таких систем. Афладж (в араб. мові множина від слова фаладж) означає струмок, зрошувальний канал, призначенням яких було постачання

Афладж, системи зрошування

води в посушливі регіони. В Омані, за відсутності річок та незнач. кількості *атмосферних опадів*, систему афладжів створено не лише для постачання води з вологих гір. районів у посушливі рівнин. тер., а і для накопичення *водних ресурсів*, захисту *джерел водних* від зловмисників тощо. Час виникнення афладжів в Омані точно не з'ясовано. Іригац. споруди в країні будували в різний час. Значну кількість афладжів зведено за правління Оманом імам. династії аль Яруба у 17–18 ст. Загалом в Омані нараховують понад 11 тис. фаладжів. Афладжі в Омані поділяють на 3 типи за характером наповнюваності водою. Дауді-афладж — класич. зрошувальна система з найдовшою протяжністю каналів (12 км), що цілорічно наповнена водою. Грунтується на видобутку води з *водоносних горизонтів* через буд-во глибоких колодязів. Таїлі-афладж — найпошир. система в Пн. Омані; збирає воду атмосфер. опадів та природ. джерел; наповненість сезонна; пересихає в посушливі періоди. Аїні-афладж наповнюється водами, що беруть початок із гір. джерел, води яких часто насичено сіркою, гарячі. Буд-во афладжів було надзвичайно складним, небезпечним і витратним, що змушувало нас. давнього й середньовіч. Оману об'єднуватися для їх спорудження. Так, афладжі часто були громад. власністю, а члени громад виступали

ніби акціонерами цих комплексів. Частка кожного мешканця визначалася за кількістю землі та внеском у буд-во. Зведення починали з пошуків лозохідцями водонос. горизонту, до якого викопували колодязь, глибина якого могла сягати 10 м. Коли колодязь стабільно наповнювався водою, у напрямку до поселення через рівні проміжки (20–60 м) викопували ланцюг вертик. колодязів (шахт), глибина яких поступово зменшувалася. Їх сполучали спец. тунелями, якими вода самопливом рухалася до місця призначення. Підзем. тунель не давав воді випаровуватися. Серед. водний потік фаладжу, за підрахунками вчених, становив бл. 30–40 л/с, що було достатнім для постійного зрошення вел. кількості гектарів. Часто навколо колодязів, насамперед джерела фаладжу, будували круглий будинок-башту для захисту й тех. обслуговування. Вел. афладжі можуть мати кілька джерел. На рівнині підземні тунелі виходили на поверхню, вода текла викладеними з вапняку та ін. каменю жолобами, що і є справжніми фаладжами. Щоб вода не випаровувалася, фаладжі також могли накривати кам'яними пластинами. Найголовнішим призначенням афладжу в Омані було справедливе розподілення води серед користувачів. Системи афладжу організовані в такий спосіб, що домашнє використання є первинним, с.-г. — вторинним. Переважно воду спочатку виділяли для пиття, потім вона проходила через мечеті, форти, загальноступ. лазні для чоловіків, жіночі громад. ванни, а потім до місць для прання посуду й одягу. Після домашнього використання вода фаладжу застосовувалася спочатку для зрошення постійно оброблюваних земель, найчастіше для пальм, а потім сезонно оброблюваних земель (авабі). Така схема допомагала фермерам контролювати посуху. Співучасники афладжу, власники землі й води, для його управління обирали адміністрацію, що складалася з вакіла та 2 його заступників — арифів, один із яких опікувався підзем. комунікаціями, ін. — назем. питаннями. Обирався також кабід — контролер доходів фаладжу, який вів облік сусп. води, виділеної на потреби громади. Стародавні інженер. технології засвідчують довгострокове, стійке використання вод. ресурсів для вирощування пальм та ін. культур у надзвичайно сухих пустельних умовах.

Лит.: Wilkinson J. C. The Organization of the Falaj Irrigation System in Oman. Oxford, 1974; Al-Ghafri A. Traditional Water Distribution in Aflaj Irrigation Systems of Oman. Final Report. Tokyo, 2002; Al-Tikriti W. Y. Heading North: An Ancient Caravan Route and the Impact of the Falaj System on the Iron Age Culture // Eastern Arabia in the First Millennium B. C. / Ed. by Avanzini. Rome, 2010; Charbonnier J. Groundwater Management in Southeast Arabia from the Bronze Age to the Iron Age: a Critical Reassessment // Water History. 2015. № 7 (1).

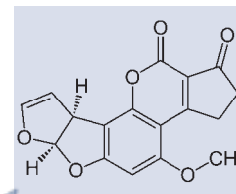
Ю. О. Гоман

Афлатоксини (скорочено від новолат. *Aspergillus flavus* — аспергил жовтий, вид грибів, і *токсини*) — клас природних мікотоксинів, що виробляються видами і штамми пліснявих грибів роду *аспергил*: *Aspergillus flavus*, *Aspergillus niger*, *Aspergillus parasiticus*. За хім. структурою А. належать до класу фурукumarинів (заміщені кумарини). А. є токсичними й канцерогенними речовинами. Виділяють 2 осн. групи А. — В і G (від англ. blue — блакитний і англ. green — зеле-

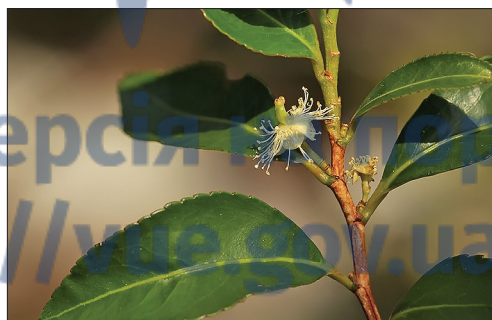
ний) — за кольором світіння в ультрафіолет. променях при тонкошаровій хроматографії (ТШХ). А. добре розчиняються в помірно полярних органічних розчинниках (ацетон, хлороформ, дихлорметан, диметилсульфоксид, етанол, ізопропанол та ін.), але не розчиняються в ефірі. У чистому вигляді вони досить стійкі при нагріванні на повітрі, проте легко руйнуються під дією світла. У бензолі та хлороформі А. зберігаються в темряві протягом декількох років. Установлено, що це термостійкі речовини з т-рою плавлення 268–269 °С, чутливі до дії окиснювачів. А. є гепатотропними отрутами, уражують печінку. Утворюються лише під час росту грибів. *Aspergillus flavus* утворює А. при т-рі від 7,5 до 40 °С. Оптимальною вважається т-ра 24 °С. Присутність хлориду натрію в невеликих концентраціях стимулює утворення А., але вже за концентрації NaCl 14% розвиток аспергіла і, відповідно, утворення А., затримується. Як харч. отрути А. вперше ідентифіковані в 1960-х, коли на індичих фермах у Великій Британії спалахнула невідома на той час хвороба, за якої загинуло майже сто тисяч голів птиці. У хворій птиці спостерігали гострий некроз печінки, пов'язаний із проліферацією клітин жовч. протоків. Одночасно спостерігали й масові захворювання на гепатому (ракову пухлину печінки) форелі в умовах аквакультури. В обох випадках тварин годували кормом, що містив арахісове борошно й насіння бавовнику. Отруйну речовину, яка спричинила розвиток цих захворювань, продукував гриб *Aspergillus flavus*, яким був уражений корм тварин.

Лит.: Монастирський О. А. Токсинуотворюючі гриби та мікотоксини // Захист та карантин рослин. 2006. № 11; Antonyak H., Olijnyk Cl., Koval N. et al. Effects of Aflatoxin B1 on Lipid Peroxidation and Activities of Antioxidant Enzymes in Rat Organs and Erythrocytes // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Біол. 2015. Вип. 69; Zyoud S. H. Global Scientific Trends on Aflatoxin Research During 1998–2017: a Bibliometric and Visualized Study // Journal of Occupational Medicine and Toxicology. 2019. Vol. 14 (27).

Афлореві (*Aphloiaceae*) — монотипова родина квіткових рослин порядку *кресосомоцвітих* класу *дводольних* за сучас. класифікацією групи з філогенії покритонасінних» (APG II, APG III). Включає 1 рід — афлорев (*Aphloia*), 2 види — *Aphloia minima* і *Aphloia theiformis*. Рід афлорев описаний

Афлатоксини. Структурна формула (–) -афлатоксину В1

Афлореві. *Aphloia theiformis*

1840 ботаніком Дж. Беннетом (1801–1876; Велика Британія) у складі род. Флаккуртієві (*Flacourtiaceae*). 1985 А. Тахтаджян виділив його в окрему родину А. порядку *фіалкоцвіті*. За сучас. класифікацією (APG II) родину спочатку віднесено до розид (підклас класу дводольних) без

вказівки порядку, згодом уключено до порядку крососомицвітних (APG III). А. — вічнозелені чагарники або дерева. Гілки червонуваті, густо улиснені; *листокорозміщення* чергове. Листки прості, черешкові, шкірясті, з дрібнозубчастими краями. Квітки дрібні — бл. 5 мм завдовжки, поодинокі або зібрані в малоквіткові суцвіття, двостат., актиноморфні. *Квітконіжки* з 1–3 лускат. брактелями (приквітками) в нижній частині. *Чашилистків* 4–5 (6), вільні, білі або жовтуваті. Пелюстки відсутні. *Тичинки* численні, вільні, білі, прикріплені до краю *гіпантія*. *Плід* — м'ясиста біла ягода із 6 помаранч. дископодіб. насінинами. А. поширені в Сх. та Пд. Африці, на Мадагаскарі, Коморських, Маскаренських і Сейшельських о-вах. Рослини використовуються в косметології.

Лит.: WWild H. Flacourtiaceae // Flora Zambesiaca. 1960. № 1 (1); Takhtajan A. Aphloiaceae Takht // Botanicheskii Zhurnal. 1985. Vol. 70. № 12; Chase M., Zmarzty S., Lledó M. et al. When in Doubt, put it in Flacourtiaceae: a Molecular Phylogenetic Analysis Based on Plastid rbcL DNA Sequences // Kew Bulletin. 2002. Vol. 57. № 1; Matthews M. L., Endress P. K. Comparative Floral Structure and Systematics in Crossosomatales (Crossosomataceae, Stachyuraceae, Staphyleaceae, Aphloiaceae, Geissolomataceae, Ixerbaceae, Strasburgeriaceae) // Botanical Journal of the Linnean Society. 2005. № 147 (1); Flowering Plants. Eudicots / Ed. by J. Kadereit, Ch. Jeffrey. Berlin, 2007; Byng J. W. The Flowering Plants Handbook: A Practical Guide to Families and Genera of the World. Hertford, 2014.

О. М. Онтасюк

Афон (грец. Ἄθος), Свята Гора [грец. Ἁγία(ν) Ὀρος] — центр православного *чернецтва і обителів*, організованих на республікан. засадах. У системі адм. районів *Греції* має спец. статус автономної самоврядної території, закріплений Конституцією *Греції* (1975). Відомий під назвою «Автономна чернеча держава Святої Гори» (грец. Αυτόνομη Μοναστηριῆς Πολιτεία Ἁγίου Ὄρους). Об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1988). А. сформувався як унікал, «чернеча автоном. республіка», з власним урядом, ін. адм. органами, візовим режимом, зак-вом тощо. Внутр. лад на А. керується «Статутною Хартією Святої Гори Афонської» (1924), офіц. затверджений парламентом *Греції* 1926, має силу держ. закону. Хартією закріплено юрисдикц. належність *монастирів* А. до Константиноп. патріархату (див. *Вселенський патріархат*). На п-ові діє 20 кіріархал. чол. монастирів, 12 *скитів*, а також

Афон. Знамено Вселенського патріархату з гербом Палеологів, що використовується на Афоні

Афон. Віднайдений храм скиту «Чорний Вир», 2015. Міжнародний інститут афонської спадщини в Україні

багато *келій*, калив, кафізм та ісихастеріїв. Адм. ц. — с-ще Кар'єс, тут розташ. представництва всіх 20 святогор. монастирів. Вищий законодав. і суд. орган — Надзвичайні збори, у складі настоятелів усіх 20 монастирів. Уряд А. — Священний Кінот, або Протат, — становлять 20 членів (антипросопів), представників від усіх монастирів. Виконавчо-розпорядчі функції здійснює Священна Епістасія (із 4 спостерігачів під керівництвом протоепістасиса). Її склад змінюється щороку і утв. з представників однієї з 5 груп, на які розподілені афон. монастирі (по 4 монастирі в кожній; щороку групи почергово змінюють одна одну). За давнім переказом, *Богородиця* обрала п-ів як свій «наділ» (звідси назва А. — «Уділ Богородиці»), *Матір Божу* вважають ігуменею і покровителькою Святої Гори. Першими мешканцями п-ова, про яких є точні відомості, були представники фракійських племен. Назва, згідно з антич. легендами, походить від імені міфіч. героя-велетня Атона (за легендою, він жбурнув у *Посейдона* величезну скелю, що впала в *Егейське море*); ін. давня назва гори — «Акти». У 5 ст. до н. е. на Афон. п-ів переселилися грец. племена з Халкідік, що сприяло еллінізації місцевого нас. З 4 ст. до н. е. А. увійшов до складу імперії *Александра Македонського*. З 2 ст. до н. е. — до складу *Римської імперії*. На самому п-ові і неподалік від нього було розташ. кілька невел. міст-полісів: Афос, Аканфа, Аполлонія, Асса, Фіссос, Олофіккос, Клеоне, Акроафос, Діон та ін. До поч. 4 ст. н. е. тут були христ. *еклезії*. Остаточно *християнство* утвердилось за часів *Костянтина I Великого*; на А. з'явилися перші христ. храми; тоді ж у м. Аполлонія був поставлений перший *єпископ*. У 7 ст., унаслідок араб. набігів на узбережжя *Егейського м.*, п-ів знелюднів і занепав. Заселяється ченцями з кін. 7–8 ст. За імп. *Костянтина Погоната* (правив 668–685) сюди були переселені ченці з Аравії, Африки й Палестини, вигнані іслам. нашествиям із давніх *лавр*. Указ імп. *Василія I Македонянина* 883 письмово затвердив А. як місце винятково для ченців. Преподобні *Петро Афонський* і *Євтимій Новий* (Солунський) — серед перших відомих святих афон. *подвижників*. Дух. значення А. як всеправослав. чернечого центру посилюється з 10 ст. завдяки діяльності преп. *Афанасія Афонського* (бл. 925–1000) і візант. імп. *Никифора Фоки* (бл. 912–969). Учні *Афанасія* заснували на Святій Горі багато чернечих обителей. До поч. 11 ст. на А. діяло вже понад 180 монастирів і скитів. Окрім ченців зі сх. країн (греків, грузинів, сирийців, італійців, болгар, русинів, сербів та ін.), тут мали представництва і зах.-європ. християни. До сер. 13 ст. на А. існували 3 лат. обителі: Римська, Амальфійська і Зігу. Перші ченці-слов'яни на А. з'явилися вже з 7–8 ст. Відомо про участь слов'ян. воїнів-найманців у візант. армії: військ. загопи селили і на А., чимало воїнів наворачалися у християнство, деякі згодом ставали ченцями. Встановлення дух. зв'язків Давньої Русі зі Святою горою відбулося наприкін. 10 ст. (після прийняття християнства). До цього періоду відносять свідчення про появу на Святій Горі киеворус. паломників і ченців. До цього ж часу афон. переказ відносить і заснування на А. київ. князем *Володимиром Святославичем* і його дружиною *Анною Візантійською* першого давньорус. монастиря. В архівах Великої Лаври на А. зберігається

святогор. Акт за лютий 1016, на якому стоять підписи 21 ігумена афон. обителів, серед них — підпис ігумена давньорус. монастиря («обителі Роса») Герасима. Подальша історія цієї обителі простежується за збереженими в архіві Афон. Пантелеймонів. монастиря документами 1030, 1048, 1070 та 1142. Згідно з ними, давньорус. Успен. Богородична обитель «Ксилургу» (грец. *Ευλουργός* — тесля або древоділ) до 1030 вже мала статус Ігуменарія, а в указі візант. імп. *Костянтина IX Мономаха* від 1048 названа цар. лаврою. За місц. монастир. переказом, саме тут проходив послух і навчання *Антоній Печерський* — засновник печер. монастиря на Київ. горах (див. *Києво-Печерська лавра*). 1169 давньорус. ченці за ктитор. сприяння київ. князів викопали давній монастир «Фесалонікійця» на честь св. Пантелеймона (нині відомий як «Старий Русик» або «Нагорний Русик»). Цей монастир майже на 700 р. став центром давньорус. чернецтва на А. Крім давньорус. і грец. обителів, на А. існували болгар. («Зограф»), грузин. («Іверон»), серб. («Хіландар») та ін. монастирі. У період розквіту чернецтва на А. тут діяло бл. 300 монастирів. Однак, занепад *Візантійської імперії*, *хрестові походи* і напади на А. хрестоносців, каталонців, турків і піратів призвели до тимчас. запустіння. У 14 ст. А. став центром *ісихазму* та знову набував дух. впливу у *Вселенському православ'ї*, зокрема і на Русі. Так, у 14–15 ст. видат. афонітом був митрополит Київ. *Кипріан*. Ін. відомим подвижником-ісихастом був учень афон. старців — митрополит *Григорій Цамблак*. З падінням Візант. імперії відбулося остаточне підпорядкування А. осман. завойовникам. Афон. монастирі були обкладені непомир. даниною і податками. За султана Селіма II (1566–1574) святогір. обителі позбавлені всіх своїх володінь за межами Святої Гори. Збіднілі монастирі рятувала від остаточ. зникнення лише допомога *ктиторів* із православ. країн, особливо Молдавії та *Валахії*. Чималу допомогу надавали укр. *гетьмани* та козац. старшина. Важливу роль А. і його подвижники відіграли у відродженні *православ'я* в Україні в 17 ст. Тісні зв'язки з А. підтримували князь К.-В. *Острозький* [у заснованій ним *Острозькій академії* викладали афон. монахи *Йов (Княгиницький)*, *Кипріян Острожанин*, *Ісаакій Борискович* та ін.], засновник Києво-брат. школи ігум. *Ісаїя (Копинський)*. У правосл. антиуній. Соборі 1596, який проходив в м. Бересті (тепер м. Брест, Білорусь) під головуванням екзарха *Вселенського патріарха Никифора* (див. *Берестейська церковна унія 1596*), активну участь брали представники Святої Гори — *архімандрит* Пантелеймонів. монастиря Матвій і архім. монастиря Симонопетра Макарій. Найвидатнішим з укр. афонітів того часу був прп. *І. Вишенський*, серед ін. — Афанасій Межигірський, Іоасаф Густинський, Йосип Коріятович-Курцевич. Тісні дух.-култ. зв'язки з А. підтримували Києво-Печерський, Почаївський, Трахтемирівський, Самарський, Манявський та ін. монастирі. Видат. афонітом, доля якого тісно пов'язана з Україною, був і святий Афанасій III (Пателарій; 1597–1654), патріарх Константинопольський, який благословив вивольну боротьбу Б.-З. *Хмельницького*. Укр. *козацтво* також підтримувало тісні зв'язки з А., запрошувало звідти досвідчених наставників і старців, робило щедрі пожертви на монасти-

рі А., здійснювало *паломництва*, а нерідко козаки й самі приймали на А. чернечі *постриги*. У сер. 18 ст. на Святій Горі були створені козац. скити «Чорний Вир» (засновник — кол. бунчужовий товариш Ніжин. козац. полку ієросхимонах Г. Голуб) і Святого Пророка Іллі [засно-

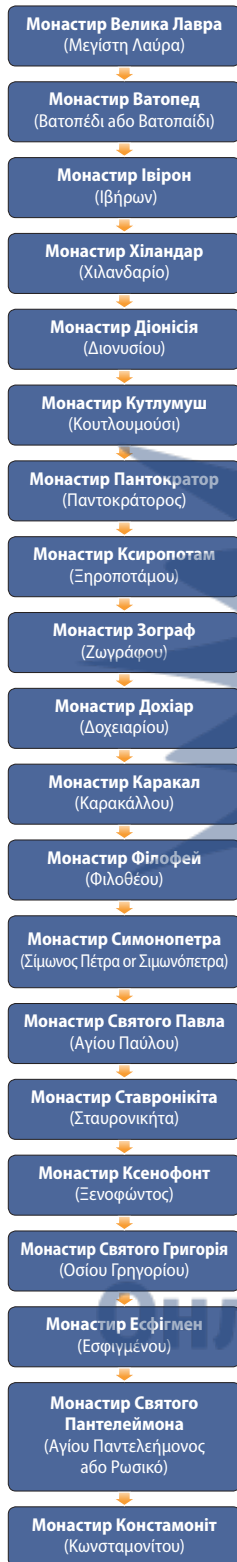

Афон. Монастир
Константін

Афон. Монастир Святого
Пантелеймона

вник — виходець із родини полтав. козац. священиків *Паїсій (Величковський)*], у яких перебували переважно колишні запорож. козаки, які приймали чернецтво. Ктиторами афон. монастирів були укр. гетьмани *І. Самойлович*, *І. Мазепа*, *Д. Апостол*, *І. Скоропадський*, *отаман кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський* та ін. Друга пол. 19 ст. позначена масовим припливом на А. ченців з укр., рос., білорус., молдав. губерній *Російської імперії*. Уже на поч. 20 ст. звідти було 4 800 ченців (з них понад 2 000 осіб — у Пантелеймонів. монастирі), тоді як ченців-греків на Святій Горі було 3 900 осіб, болгар — 340 осіб, румунів — 288 осіб, сербів — 120 осіб, грузин — 53 особи. Унаслідок *Балканської війни 1912–1913* (першої) на А. були введені грец. війська, п-ів приєднано до Грец. королівства. Після подій 1-ї пол. 20 ст. слов'ян. чернецтва, зокрема й укр., на А. значно поменшало. У період від

Афон. Монастирі Святої Гори Афон (за офіційною ієрархією)

Другої світової війни і до 1971 на А. чернече нас. скоротилося з 10 500 до 1 145 осіб. Обителі практично не поповнювалися молоддю. Найсильніше постраждало слов'ян. чернецтво. Через відсутність протягом понад 70 р. нових подвижників із РСР Андріїв, та Іллін. скити, численні келії і каливи спорожніли й руйнувалися. У Пантелеїмонів. монастирі наприкін. 1960-х залишалося всього 12 ченців, переважно вихідці із Закарпаття. Від 1970-х починається поступове відновлення афон. чернецтва, зокрема і слов'янського. До 2001 нас. А. становило понад 2 262 ченців; станом на 2017–2018 — до 2 000 монахів. Вихідців з України на А. — до 80 ченців. Вони переважно мешкають у Пантелеїмонів. монастирі, а також окремих келіях і каливах при ін. афон. монастирях. А. вважається міжнар. центром православ. чернецтва й центром паломництва з усього світу. Тут досі діють традиції і уставу чернечих спільнот, запроваджені сотні років тому. Свята Гора — єдине місце, де ще з часів Візант. імперії і дотепер на законодав. рівні заборонено перебування жінок. Афон. монастирі є також старовинними пам'ятками історії та архітектури. При кожному монастирі є 6-ки, де зберігаються стародавні рукописи і стародруки, мист. об'єкти.

Лит.: Mount Athos // National Geographic. 1983. Vol. 164; Шпак І. В., Шкуров В. А. Афон. Взгляд с вершины. Киев, 2014; Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев, 2015; Преподобный Паисий Величковский. «Повесть про святой собор» та маловідомі листи / Упоряд. С. В. Шумило. Київ, 2016; Шумило С. В. Старець Іоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев, 2016; Speake G. Muntele Athos: istorie și innoare în paradisul monahilor. Cluj-Napoca, 2016; Шумило С. В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие: научный альманах : в 6 вып. Киев; Чернигов, 2017. Вып. 5–6; The Life of Prayer on Mount Athos / Ed. by D. Dales, Gr. Speake. Oxford; New York, 2020.

С. В. Шумило

Афонія (грец. άφωνία — німота, безмовність) — втрата звучності *голосу* при збереженні шепітної мови. Супроводжується охриплістю, кашлем, відчуттям наявності сторон. тіла в *горлі*. Причини виникнення А.: ослаблення орг-му, порушення *обміну речовин*, серцева недостатність, гормон. розлади, розлади нерв. системи. А. також може бути наслідком хворобливих процесів голос. зв'язок, профес. стомлення голосу у співаків, викладачів, дикторів та ін. (неправильна. постановка голосу, недотримання голос. режиму); у здорових людей — при раптових і сильних хвилюваннях, псих. травмах тощо. Іноді може призвести до незворот. втрати голосу (при паралічах, пухлинах). Розрізняють: справжню (органічну), або гортанну А., що настає за деяких захворювань горла (гострий катар, *туберкульоз*, *сифіліс*, травми ший тощо), та функціонал. (психогенну), або істер. А., у лікуванні якої значну роль відіграє *психотерапія*. Лікування залежить від причини, що спричинила А., — допомога фоніатра, ларинголога, психіатра. У шкіль. практиці А. може бути усунута за допомогою спец. логопед. методів виправлення порушення мови.

Лит.: Логопедия : в 5 кн. / Под ред. Л. С. Волковой. Москва, 2007. Кн. 1: Нарушение голоса и звукопроизводительной стороны речи : в 2 ч.; Шеремет М. К., Тарасун В. В., Конопляста С. Ю. та ін. Логопедія. 3-те вид., перероб. та допов. Київ, 2015.

Афонсу I Енрікіш [португ. Affonso I Henriques; інші імена — Афонсу Великий (португ. Afonso o Grande), Афонсу Бургундський (португ. Afonso de Borgonha), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal), Афонсу Завойовник (португ. Afonso o Conquistador), Афонсу Засновник (португ. Afonso o Fundador); 25.06.1109, м. Коїмбра, Португалія — 06.12.1185, там само] — перший король *Португалії* (1139–1185), представник Бургундської династії, засновник Португальського королівства. Син графа Генріха (Енріке) Бургундського, засновника Бургунд. династії в Португалії, та Терези Леонської, позашлюб. дочки ісп. короля *Альфонсо VI Хороброго*. 1112 після загибелі батька триріч. А. І Е. успадкував титул графа Португалії. При цьому регентом-правителем д-ви стала його мати Тереза. 1120 підтримав заколот проти неї, за що разом із наставником-вихователем архієпископом м. Браги Райо Мендесом висланий у м. Леон. Досягнув повноліття 1122 та вступив у боротьбу за владу з матір'ю. Тереза Леонська підписала 1127 союзниц. договір із королем *Кастилії* та Леону *Альфонсо VII*. 24.06.1128 А. І Е. здобув перемогу в цій боротьбі та став єдиним правителем Португалії. Унаслідок перемоги А. І Е. над королем Кастилії та Леону Португалію звільнено від залежності від цього королівства. 06.04.1129 А. І Е. проголосив себе принцом Португалії. Терезу вислано до Леона, вона провела решту життя в монастирі, де й померла 1130. Після перемоги над *Альморавідами* у битві при Оуріке 25.07.1139 А. І Е. проголошено королем Португалії. Ця битва ознаменувала звільнення Португалії від мусульман за *Реконкісти* та стала символом незалежності Португалії, яка до цього перебувала у васал. залежності від *Іспанії*. Відповідно до традиції, незалежність Португалії ухвалено скликаною в м. Ламегу королів. асамблеєю, під час роботи якої архієпископ Браги вручив А. І Е. королів. корону. Тоді ж визначено порядок престолонаступництва, судочинства та права дворян. З 1139 вів війну з королем Кастилії та Леону Альфонсо VII. Сторони конфлікту 1143 уклали нову угоду, за якою ісп. король визнавав самостійність Португалії та королів. титул А. І Е. За участі в Реконкісті А. І Е. звільнив від мусульман міста Сантарен (1146) та Лісабон (1147). Визволення м. Лісабона — визначальна віха в португ. Реконкісті. Це місто стало ключем до відвоювання пд. і центр. тер. Португалії. Володіння вел. містами Порту, Коїмброю та Лісабоном підвищувало екон. й політ. значущість Португ. королівства. Після звільнення м. Лісабона А. І Е. відвоював 1158 м. Алькасер-ду-Сал, 1166 — м. Евору, 1171 переміг маврів під м. Сантареном, 1184 розбив військ. еміра Абу Якуба Юсуфа (1135–1184), халіфа д-ви *Альмохадів*, і розширив володіння до кордонів провінції Алгарве. А. І Е. впровадив систему заходів для досягнення екон. зростання та стабільності розвитку своєї країни: надавалися привілеї містам, проводилися багатоденні ярмарки. У містах Коїмбрі, Лісабоні, Гімарайнші, Сантарені процвітали міські ринки. А. І Е. відновлював старі фортеці, будував замки,

засновував монастирі (зокрема *Алкобаський монастир*, Коїмбр. монастир). Важливим напрямом екон. діяльності А. І Е. стала колонізація земель. Для заохочення переселенців на нові землі дарував привілеї, звільняв від частини податків та повинностей, заборонив в'їзд королів. чиновників на тер. переселен. громад. Чимало міст, сіл і нових поселень отримали від короля грамоти, що фіксували їхні права й обов'язки. Окремі королів. пом'якшення стосувалися навіть чужоземців — арабів і франків. У відвойованих у мусульман містах залишалося чимало араб. нас., якому дозволяти провадити й розвивати їхні ремесла та заняття. Але королів. укази забороняли арабам проживати всередині міських мурів. Так виникли поза межами христ. міст нові араб. квартали — аррабалде. А. І Е. видав спец. фюралі (закони), що регулювали життя араб. поселенців. Ворота аррабалде за настанням вечір. зорі закривали, а жителям забороняли залишати межі кварталу до поч. першої вранішньої *меси*. Боротьбу А. І Е. за політ. незалежність Португалії підтримала місцева церква, яка також домагалася власної *автокефалії*. А. І Е. запросив до країни *тамплієрів* та *іоаннітів*, сам заснував орден *Авіса* і св. Михайла. Тамплієри брали участь у королів. походах проти мусульман, займалися заселенням нових португ. земель. За міжнар. визнання *Папою Римським* незалежності Португалії надав *Католицькій церкві* вел. привілеї. Як засновник монархії та країни А. І Е. є нац. героєм сучас. Португалії.

Лит.: Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дорожки истории. Москва, 1990; Рыжов К. В. Все монархии мира. Западная Европа. Москва, 2001; Кравцов Н. В. Португалия. Москва, 2008; Пискорский В. К. История Испании и Португалии: От падения Римской империи до начала XX века. Москва, 2015; Cunha Carvalho Portugal J. da. Portugal: Os Grandes Momentos da História. Loures, 2018.

О. П. Іваницька

Афонсу II Саншеш [португ. Afonso II Sanches; інші імена — Афонсу Бургундський (португ. Afonso de Borgonha), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal), Афонсу Товстий (португ. Afonso o Gordo); Афонсу Законодавець (португ. Afonso o Legislador); 23.04.1185; м. Коїмбра, Португалія — 25.03.1223, там само] — третій король *Португалії* (1211–1223), представник Бургундської династії. Син короля Португалії *Саншу I Заселителя* та принцеси Арагону Дульсінеї Барселонської. А. II С. 1208 взяв шлюб з інфантою Урракою Кастильською, дочкою Альфонсо VIII Кастильського та Леонори Плантагенет. Посів королів. трон 26.03.1211 після смерті батька. Правління А. II С. почалося з внутр. боротьби з родичами. Борючись за єдність Португалії та централізацію влади, А. II С. 1211–1216 вів міжусобну війну із сестрами Терезою, Саншою та Мафалдою, які отримали значні привілеї від короля Саншу I Заселителя: інфанти титулювалися королевами, не визнавали владу брата, утримували замки й землі в центрі країни. Конфлікт вдалося владнати завдяки посередництву папи *Інокентія III*. Протистояння завершилося тим, що частину статків братів і сестер конфісковано, деяких вислано до *Кастилії*. Король здійснив низку успішних заходів зі структуризації держ. управлін. апарату та централізації влади. На поч. правління А. II С. 1211 у

Афонсу I Енрікіш. Могила у монастирі Святого Хреста, м. Коїмбра (Португалія)

Афонсу II Саншеш. Зображення з рукопису «Генеалогія королів Португалії», 1530–1534

Афонсу III Афонсу з рукопису «Генеалогія королів Португалії», 1530–1534

м. Коїмбрі, тогочас. столиці, скликано об'єднаний *кортеси* із представників шляхти й *духовенства*. Король ініціював розроблення першого письм. зводу португ. законів (1220), що стосувалися переважно приват. власності, цивіл. правосуддя і грош. системи. Відправив послів до європ. країн поза Піренеями, із більшістю встановив торг. зв'язки, підписав мирний договір з Іспанією. За цю діяльність А. II С. отримав прізвисько *Законодавець*. Ін. проблемою часів правління А. II С. стало обмеження всевладдя *Католицької церкви*. На час правління А. II С. Католич. церква набула значного впливу. Єпископи міст Порту та Коїмбри втручалися в приватне життя королів. родини, писали скарги до рим. престолу, домагалися від *Папи Римського* відлучення королів від церкви. А. II С. спробував поступово відновити контроль над м. Порту, яке перебувало під управлінням місц. єпископа, вимагаючи сплати короні торг. мита. При цьому жителі міста повстали проти влади єпископа Педру Салвадореша, який звернувся зі скаргою до Риму. Папа Римський змусив А. II С. мирно залагодити конфлікт. Нове повстання розгорнулося 1226, за що на місто накладено *інтердикт*. А. II С. боровся з всесильям духовенства правовими методами. За його наказом здійснено перегляд грамот, що підтверджували право церков, монастирів, вищого духовенства на земельне володіння. Король ініціював описи майна, що мали довести незаконність захоплення земель духовенством та реліг. орг-ціями, щоб обмежити їх вел. землеволодіння. Цим він викликав гнів Папи Римського, який відлучив португ. короля від церкви та наклав інтердикт на все королівство. А. II С. не брав безпосередньої участі в *Реконкісті*, яку в цей час здійснювали португ. лицарі під проводом місцевих феодалів та єпископів.

Лит.: Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дорожки истории. Москва, 1990; Рыжов К. В. Все монархии мира. Западная Европа. Москва, 2001; Кравцов Н. В. Португалия. Москва, 2008; Пискорский В. К. История Испании и Португалии: От падения Римской империи до начала XX века. Москва, 2015; Cunha Carvalho Portugal J. da. Portugal: Os Grandes Momentos da História. Loures, 2018.

О. П. Іваницька

Афонсу III Афонсу [португ. Afonso III Afonso; інші імена — Афонсу Бургундський (португ. Afonso de Borgonha), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal), Афонсу Булонський (португ. Afonso o Bolonhês); 05.10.1210, м. Коїмбра, Португалія — 16.02.1279, м. Алкобаса, Португалія] — п'ятий король *Португалії* (1248–1279), представник Бургундської династії. Син португ. короля *Афонсу II Саншеша*, молодший брат короля *Саншу II Благочестивого*. З 1223 А. III А. мешкав у Франції під опікою тітки по материн. лінії — Бланки Кастильської. У 28-річ. віці А. III А. одружився з Матильдою де Даммартен — графинею Даммартена, Булоні й Омалія, а одержав титул графа Булонського. Унаслідок конфлікту Інокентія IV та Саншу II Благочестивого *Папа Римський* оголосив на Ліон. соборі 1244–1245 передачу корони від Саншу II Благочестивого його брату А. III А. 1245–1248 відбувалася міжусобна війна за право посідати португ. престол між А. III А., якого підтримували Папа Римський, португ. церква й частина феодалів, та Саншу II Благочестивим, якого підтри-

мувала *Кастилія*. Тиск церкви й відсутність підтримки з боку місцевого нас. сприяли перемозі А. III А. Зайнявши португ. престол, А. III А. зрікся титулу графа Булонського. 1253 розлучився з Матильдою де Даммартен через її неспроможність мати дітей. 1248 А. III А. розпочав підготовку до вел. походу проти мусульман на Пд. тер. Аль-Гарб (португ. Алгарве). У січні 1249 розпочався наступ португальців. Усього за місяць португальці захопили важливі мусульм. фортеці у регіоні Алгарве: Фару, Албуфейру, Порхеш, Сілвіш, Лулу. 1250 підкорено Мертолу. 1249–1250 завершилася португ. Реконкіста. Португалія стала першою іберійською державою, яка відвоювала в мусульман свої землі. А. III А. отримав титул «король Португалії та Алгарве». На час завершення Реконкісти сформувалися постійні сухопутні та мор. кордони Португ. королівства, які не змінилися й досі. Підкорення Алгарве ускладнило відносини Португалії з Кастилією, яка також претендувала на управління цими тер. Конфлікт урегульовано через династичний шлюб: 1253 А. III А. узяв шлюб із дочкою правителя Кастилії Альфонсо X — Беатріс Кастильською. А. III А. продовжував політику попередників щодо обмеження церк. привілеїв. 1258 проведений масштабні «розслідування» законності церков. і монастир. володінь. Втручання в справи єпископств, скасування імунітетів, збирання податків спричинило численні скарги на короля. Загострення суперечок із *Католицькою церквою* врешті призвело до накладення 1277 папою Григорієм X *інтердикту* на короля та все нас. Португалії. За ін. версією, король відлучений від церкви за шлюб із Беатріс, який не був схвалений *Святим престолом*. А. III А. значну увагу приділяв внутр. справам, реагуванню на скарги торгівців і дрібних землевласників. 1254 у м. Лейрії А. III А. зібрав перші заг. *кортеси* за участі аристократії, дріб. лицарства і міщан. Португалія однією із перших в Європі перейшла до такої форми правління, як *монархія станово-представницька*. А. III А. видав збірку законів, які регулювали стосунки знаті й непривілеїв. нас. Він будував міста і дарував статус міст багатьом поселенням, реорганізував апарат держ. управління. А. III А. дбав про розвиток землеробства, запрошував христ. колоністів із Франції та Іспанії на відвойов. тер., засновував нові села. 1253 А. III А. видав митний тариф, відповідно до якого асортимент експорту й імпорту товарів значно розширився. Португ. купці за А. III А. здійснювали транзитну торгівлю, з'єднуючи мусульм. світ Пн. Африки з Європою. 1255 столицю Португалії перенесено з м. Коїмбри до м. Лісабона. 1267 у м. Бадахосі підписано угоду про пд. кордони між Кастилією та Португалією, визначені по р. Гвадіана. 1274 за погодженням з Кортесами А. III А. скасував щорічні замкові повинності, чим завоював значну підтримку в нас. країні.

Лит.: Испания и Португалия. Москва, 1947; Страны и народы : в 20 т. Москва, 1983. Т. 16: Зарубежная Европа. Южная Европа; Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дороги истории. Москва, 1990; Рыжов К. В. Все монархии мира. Западная Европа. Москва, 2001; Пискорский В. К. История Испании и Португалии: От падения Римской империи до начала XX века. Москва, 2015; Cunha Carvalho Portugal J. da. Portugal: Os Grandes Momentos da História. Loures, 2018.

О. П. Іваницька

Афонсу IV Дініш.

Зображення у книзі «Dialogos de varia historia em que summariamente se referem muytas cousas antigas de Hespanha», 1594

Афонсу V Дуарте.

Зображення XIX ст. у палаці Кінта-да-Регалейра біля м. Сінтра (Португалія)

Афонсу IV Дініш [португ. Affonso IV Dinis; інші імена — Афонсу Хоробрий (португ. Afonso o Bravo), Афонсу Бургундський (португ. Afonso de Borgonha), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal); 08.12.1291, м. Лісабон, Португалія — 28.05.1357, там само] — король *Португалії* (1325–1357), представник Бургундської династії. Син короля Португалії *Дініша I* та королеви Ізабелли Арагонської. 1309 узяв шлюб із принцесою Беатріс Кастильською, дочкою короля *Кастилії* Санчо IV. Король Дініш I мав більшу прихильність до свого позашлюб. сина Афонсу Санчеша, ніж до А. IV Д. Суперництво між братами за право успадкування престолу вилилося в низку громадян. воєн (1322–1324). Зрештою 07.01.1325 А. IV Д. посів португ. трон після смерті батька. А. IV Д. позбавив суперника всіх подарованих батьком земель і маєтностей, вигнав його в Кастилію, звідки той здійснив кілька спроб узурпувати португ. престол. У роки правління А. IV Португалія брала активну участь у спільних походах христ. королів півострова проти мусульман, зокрема в жовтні 1340 — у битві на р. Саладо, де португальці відіграли важливу роль у перемож. завершенні битви. Після неї лише невел. провінція *Гранада* (сусідня з *Андалусією*) залишалася під владою еміра, який сплачував данину христ. кастил. королю. Португалія також брала участь у *Столітній війні* на боці Англії. За правління А. IV, Португалія втягнулася в низку т. з. Кастил. війн, пов'язаних із бажанням Кастилії позбавити Португалію держ. незалежності та, з ін. боку, претензіями португ. правителів на кастил. трон і боротьбою за контроль над спірними тер. 1335 розпочалася перша португ.-кастил. війна, ініційована А. IV (завершилася 1339 поразкою Португалії). 1345 спалахнуло нове військ. протистояння між Португалією та Кастилією за володіння Канар. та ін. островами, яке також завершилося поразкою Португалії. Король А. IV зробив значний внесок у розвиток мор. потужності країни. А. IV Д. спрямовував кошти для збільшення комерц. флоту; першим із португ. монархів ініціював піонерські замор. експедиції для вивчення невідомих морів і земель. За правління А. IV відбувся розквіт столиці Португ. королівства м. *Лісабона*. Для захисту довкола міста побудовано друге кільце захис. стіни, яке охопило площу бл. 60 га.

Лит.: Испания и Португалия. Москва, 1947; Страны и народы : в 20 т. Москва, 1983. Т. 16: Зарубежная Европа. Южная Европа; Payne St. Breve Historia de Portugal. Madrid, 1987; Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дороги истории. Москва, 1990; Пискорский В. К. История Испании и Португалии: От падения Римской империи до начала XX века. Москва, 2015.

О. П. Іваницька

Афонсу V Дуарте [португ. Affonso V Duarte; інші імена — Афонсу Африканець (португ. Afonso o Africano), Афонсу Авіський (португ. Afonso de Avis), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal); 15.01.1432, м. Сінтра, Португалія — 28.08.1481, там само] — король *Португалії* (1438–1481), представник Авіської династії. Син короля Португалії *Дуарте I* та королеви Елеонори Арагонської. Посів престол у віці 6 р. Регентом при малоліт. А. IV Д. стала королева Елеонора (1438–1440), пізніше, за рішенням *кортесів*, — дядько правителя, герцог Педру Коїмбрський (1440–1448). Через проісп. позицію

матір відсторонено від керівництва країною; переїхала до *Кастилії*. Герцог Педру намагався змінити свій вплив у королівстві, тому не поспішав передати повноту влади А. IV Д. навіть при досягненні його повноліття. Він влаштував 1445 шлюб своєї дочки Ізабелли з королем А. IV Д. Боротьба між Педру та королем загострилася і вилилася у військ. конфлікт. А. IV Д. остаточно переміг Педру 1449 у битві біля м. Алфарробейро. 1456 А. IV Д. відгукнувся на заклик Папи Римського *Калікста III* організувати новий хрест. похід проти турків. Через смерть Папи (1458) хрест. похід не відбувся. Оскільки португ. військо було зібране, А. IV Д. спрямував його сили на завоювання Пн. Африки, очоливши вел. флот. Він завоював низку фортець і портів у Пн. Африці: Алькасер-Серер (1458), Танжер (1470), Арзіла (1471). А. IV Д. оголосив себе правителем Африки, за що й отримав прізвисько Африканець. Король також сприяв експедиціям із вивчення мор. шляхів та відкриття нових земель в Атлантиці, які ініціював його дядько, інфант Енріке Мореплавець. 1456 португ. кораблі відкрили о-ви Зеленого Мису, 1460 досягли Гвінеї. До 1462 португальці дослідили узбережжя Африки до Сьєрра-Леоне, між 1469 і 1472 — о-ви Сан-Томе і Прінсіпі. Усі відкриті землі Португалія оголосила своїми володіннями. У період правління А. IV Д. 1446–1447 упорядкований і систематизований розпочатий при королі Жоану I звіт загальнопортуг. законодавства «Постанови короля А. IV Д.». Після завершення афр. кампанії А. IV Д. вступив у війну за кастил. спадщину (1475–1479). Португ.-ісп. протистояння тривало. Спроба іспанців завоювати Канар. о-ви завершилася для них поразкою. Того ж року португ. мор. сили розбили кастильців у мор. битві поблизу Гвінеї, відвоювавши м. Сеуту. Війна за кастил. спадщину завершилася підписанням Алкасовас. мирного договору (04.09.1479), за яким проголошувалося незаперечне право Фердинанда та Ізабелли на правління Кастилією та встановлювався розподіл сфер впливу двох країн в Атлантиці. Португалія зберігала контроль над Азор. о-вами, о-вом Мадейра й о-вами Зеленого Мису, а також ін. тер., які будуть відкриті в напрямку Гвінеї, крім Канар. о-вів, що залишилися під контролем Кастилії. Португалія також здобувала монополієне право на торгівлю з Гвінеєю. Останні роки життя А. IV Д. провів у монастирі в м. Сінтрі, де й помер.

Лит.: Испания и Португалия. Москва, 1947; Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании : в 2 т. Москва, 1951. Т. 1; Крицкий Л. Г. Португалия. Москва, 1981; Страны и народы : в 20 т. Москва, 1983. Т. 16: Зарубежная Европа. Южная Европа; Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дороги истории. Москва, 1990; Рыжов К. В. Все монархии мира. Западная Европа. Москва, 2001; Cunha Carvalho Portugal J. da. Portugal: Os Grandes Momentos da História. Loures, 2018.

О. П. Іваницька

Афонсу VI Жуан [португ. Afonso João; інші імена — Афонсу Переможець (португ. Afonso o Victorioso), Афонсу Браганський (португ. Afonso de Bragança), Афонсу Португальський (португ. Afonso de Portugal); 21.08. за ін. даними 12.08.1643, м. Лісабон, Португалія — 12.09.1683, там само] — король *Португалії* (1656–1683), представник Браганської династії. Син короля Португалії (1640–1656) Жуана IV і королеви-консорта Португалії (1640–1656) Луїзи Франсиски де Гусман.

Афонсу VI Жуан. Портрет невідомого художника 2-го пол. 17 ст. у Національному музеї карет, м. Лісабон (Португалія)

Після смерті батька А. VI Ж. 1656 регентшею стала мати А. VI Ж. королева-вдова Луїза де Гусман (1656–1662). Невдала спроба регентші 1662 влаштувати палац. переворот і офіційно усунути А. VI Ж. спричинила зосередження влади в руках її сина. Королева Луїза відмовилася від держ. справ і оселилася в монастирі. Під час правління А. VI Ж. Ж. португ. армія здобула вирішальні військ. перемоги над іспанцями у війні за незалежність Португалії, що тривала з 1640. Зокрема, португ. війська перемогли в битвах при Елваші (1659), Амейшіалі (1663), Монтеш-Кларуші (1665). Унаслідок цього *Іспанія* визнала суверенітет нової панівної династії Португалії. Португалія відновила суверенітет над континент. тер. та колоніями. В останні роки правління А. VI Ж. Португалія потрапила під вплив Англії. 1654 і 1660 укладено союзні договори між Англією та Португалією. 1661 сестра А. VI Ж., Катерина Браганська стала дружиною англ. короля Карла II. Англія отримала як посаг португ. колонії в Мумбаї (Індія) та м. Танжер (тепер Марокко), а також торг. привілеї у Бразилії та Ост-Індії. Залежність від Англії загальмувала соц.-екон. розвиток Португалії. 1667 знать здійснила палац. переворот проти А. VI Ж. на користь його молодшого брата Педру. 27.01.1669 *кортеси* оголосили Педру спадкоємцем португ. корони й регентом. Педру обіймав титул регента і фактично правив країною від імені А. VI Ж. до смерті останнього. А. VI Ж. вислано на Азор. о-ви. 1673 у м. Лісабоні розкрили змову, метою якої було повернення А. VI Ж. на португ. престол. Після цього регент переправив А. VI Ж. на континент та ув'язнив у замку Сінтра, де той провів майже 10 р. і помер.

Лит.: Испания и Португалия. Москва, 1947; Страны и народы : в 20 т. Москва, 1983. Т. 16: Зарубежная Европа. Южная Европа; Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: дороги истории. Москва, 1990; Рыжов К. В. Все монархии мира. Западная Европа. Москва, 2001; Birmingham D. A Concise History of Portugal. 3rd ed. Cambridge, 2018.

О. П. Іваницька

Афоризм (грец. ἀφορισμός — визначення, вислів) — короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повч. або пізнав. змісту в лаконічній увіраженій формі. Особливість А. полягає в тому, що це гранично стисле і водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації, яке узагальнює набутий досвід сусп. життя, реальності. А. здебільшого впливають на свідомість оригінальністю формулювання думки у своєрід., несподіваний, часом парадокс. формі (приписане *Сократу*: «Я знаю, що я нічого не знаю»). За характером вираження осн. думки А. поділяють на три групи: а) А.-закономірності (*Цицерон*: «Вища законність — це вище беззаконня»); б) А.-поради (Т. Шевченко: «Борітеся — поборете», *Конфуцій*: «Не турбуйся про те, що люди не знають тебе, а турбуйся про те, що ти не знаєш людей»); в) А.-передбачення («Хто взяв меч, від меча і загине»). За походженням А. поділяють на народнорозмовні (короткі нар. узагальнювальні висловлювання, зокрема *приказки* і *прислів'я*) та літ.-книжні (автор. висловлювання, зокрема *крилаті слова*). Це можуть бути як вислови, що виникли в контекстах неафористич. характеру, від якого вони відірвалися, перетворившись у самост. одиниці (І. Франко: «Лиш боротись — значить жити!»), так і вислови, що виникли самостійно як різновид специф. літ. жан-

ру — афористики («Думки та афоризми Козьми Прутков», «Роздуми, або Висловлювання і моральні максими» Ф. де Ларошфуко). А. розвинулися у стародав. греків із наук. суджень (перші зразки — «Афоризми Гипократа»). Особливої популярності набули в епоху Відродження. У давньорус. л-рі багаті на А. «Слово о полку Ігоревім», «Моління Данила Заточника». А. стали чимало висловів із творів укр. письменників: І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського та ін. Укр. літ. мова збагачується не лише самобутніми, а й запозиченими А.

Лит.: Успенский Л. Коротко об афоризмах // Афоризмы. Ленинград, 1964; Гаврин С. Г. Афористическая фразеология как лингвистическая категория // Учен. записки Пермского пед. ин-та. 1971. Т. 87; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 1975; Федоренко Н. Т. Меткость слова. Москва, 1975; Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. Крилаті латинські вислови. Київ, 1976; Корж Н. Г., Луцька В. Й. Із скарбниці античної мудрості. Київ, 1988; Лисенко Н. О. Аналіз засобів будови сучасних афоризмів // Англістика та американістика. 2014. Вип. 11; Мудрість передвічна. Афоризми давніх українських мислителів XI — поч. XIX ст. / Упоряд. В. Шевчук. Київ, 2019.

І. С. Гнатюк

А-форфе́ (франц. *à forfait* — за раніше обумовленою ціною, від *forfait*, первісно — злочин, угода, зі старофранц. *for* — тариф, норма та *fait* — зроблений) — кредитування міжнар. торг. операцій шляхом розрахунків через переказні векселі без права регресу. Операції А. виникли після Другої світової війни. Банки Європи фінансували купівлю зерна в США. Операції А. найбільш розвинулися у країнах із порівняно слабким розвитком держ. кредитування експорту. Операції А. започатковано комерц. банками, але мірою збільшення торг. обсягу утворювалися спеціаліз. інституції. Здійснення операцій А. за допомогою них отримало назву «форфейтинг». Банк або спеціаліз. інституція (форфейтор) вимагає від імпортера гарантії на оплату або сам бере на себе ризик за додаткову винагороду. Сутність операції А. полягає в тому, що банк або форфейтор викуповує векселі імпортера одразу після постачання товару, забезпечуючи експортеру негайний платіж вартості товару, за вирахуванням різниці між вартостями експорт. і форфейтинг. кредитів. Осн. документами, які застосовуються в операціях А., є векселі. Однак об'єктом форфейтингу можуть бути ін. види цін. паперів або рахунки дебіторів і розстрочки платежів, що є наслідком використання акредитив. форми розрахунків. Операції А. мають значні переваги в країнах із нестачею валюти, зокрема в середньостроковому кредитуванні.

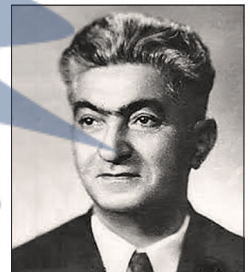
Лит.: Гетманцев Д. О., Шукліна Н. Г. Банківське право України. Київ, 2007; Шпаргало Г. Є., Львівська К. А. Характеристика форфейтингу як форми експортного фінансування // Наук. вісник Нац. лісотех. ун-ту України. 2011. Т. 21. № 12; Янов В. В., Бубнова І. Ю. Деньги, кредит, банки. Москва, 2017.

Афразійські мови, афразійські мови — гіпотетична макросім'я мов. До А. м. належить низка поширених в Африці та Азії мовних сімей: бербер. мови, кушитські мови, семітські мови, чадські мови, а також об'єднані в окрему сім'ю

египет. мов давньоєгипетська мова (з кількома стадіями її розвитку, які є окр. мовами літературними) і коптська мова. Першим припустив споріднення між семіт., бербер. та кушит. мовами 1844 Т. Бенфей (1809–1881; Німеччина), однак не розвинув висунуту тезу. На ранньому етапі розвитку африканістики у лінгвістиці постулювалося споріднення між бербер., кушит. і чад. мовами та деякими мовами ін. сімей (нілотські мови, койсанські мови) — К. Майнхоф (1857–1944; Польща, Німеччина) та ін. Від сер. 19 ст. ці мови штучно об'єднували терміном «хамітські мови». Виявлена на межі 19–20 ст. наявність структур. подібностей між семіт. мовами і давньоєгипет. мовою дала Й. П. А. Ерману (1854–1937; Німеччина) підстави припустити спорідненість між ними. У 1-й пол. 20 ст. (епізодично до 1970-х) у лінгвіст. л-рі А. м. часто позначали терміном «семіто-хамітські мови». А. м. іноді розглядають не як макросім'ю, а як сім'ю мов. За такої класифікації сім'ї, що входять до неї, вважають не сім'ями, а гілками у складі однієї сім'ї. Кількість структур. подібностей між мовами, що входять до А. м., дозволяє припускати їхню спорідненість зі значно більшою ймовірністю, ніж у випадку ін. макросімей (ностратичних мов, сино-кавказ. мов тощо).

Лит.: Greenberg J. H. Studies in African Linguistic Classification. IV. Hamito-Semitic // Southwestern Journal of Anthropology. 1950. Vol. 6. № 1; Greenberg J. H. African Linguistic Classification // General History of Africa: in 8 vol. London; Berkeley, 1981. Vol. 1; Peust C. On the Subgrouping of Afroasiatic, or: How to Use an Unrooted Phylogenetic Tree in Historical Linguistics // Lingua Aegyptia. 2012. Vol. 20; Comrie B. The World's Major Languages. Abingdon; New York, 2018.

Афразі́т, Мохаммад Алі (перс. محمدعلی افشاره; ім'я при народженні Мохаммад Алі Рад Базкальї; 1908, м. Рашт, Іран — 07.05.1959, м. Софія, Болгарія) — письменник, журналіст, громадський діяч. Писав перською мовою. Нар. у сім'ї шіїт. ученого-богослова. Юнаком працював продавцем крейди, учнем у буд. компаніях та брокер. фірмах нерухомості, архітектором, підробляв у театрі актором, скульптором, художником, журналістом і поетом. Від 1935 співпрацював із газ. «Омід» (перс. امید; «Надія») і «Тоуфік» (перс. توفیق; «Успіх»), опанував сатиру. Від 1953 після перевороту в Ірані А. півтора року перебував у владі, 1955 виїхав з Ірану. У Болгарії працював під псевдонімом Хасан Шарифі. Помер від хвороби серця. Похований на одному з цвинтарів у м. Софії. На надгробку висічено рядок із його вірша: «О, моє перо і мої руки, будьте зламаними, якщо не служите знедоленим» (перс. بشکني ای قلم ای دست اگر / پیچی از خدمت «محرمان سر»). А. з юнац. років займався громад. діяльністю. Від 08.03.1951 до початку політ. перевороту 19.08.1953 видавав власну газету гуморист., сатир. та політ. спрямування «Челенгар» (перс. چلنگر; «Слюсар»). У ній публікували поезії мовою місцевих говорів: гілян., азербайджан., курд., лурським, туркмен., мазендеранським та ін. На тематику творів газ. «Челенгар» впливали настрої періоду націоналізації нафт. пром-сті, сповнені марксист. переконаннями (див. Марксизм), які пропагувала Нар. партія Ірану. У той період написав твори, що увійшли до зб. «Сорок оповідань» (перс. چهل داستان). 1945 видав зб. поезій «Ей, як сказав» (перс. ای

Афразіт Мохаммад Алі

«گفتی»). Від 11.09.1948 до 04.02.1949 його твори опубл. у виданні Нар. партії Ірану (حزب توده ایران). 1979 вийшла зб. поезій, присвячена ідеології Нар. партії Ірану (перс. «مجموعه آثار محمد علی افشار آشکن» («رئودهائی»)). У болг. тижневику «Шершень» («Стършел») публікував прозові твори болг. мовою. 1959, після смерті письменника, за сприяння сатирика Д. Белакована (Болгарія) у м. Софії видано зб. оповідань «Ніс Шаха» (перс. «نمأع شاه»). У лютому 2010 за підтримки письменника й дослідника Бехзада Мусаї, вийшов переклад цієї збірки перс. мовою.

І. Д. Левчин

Африка — другий (після Євразії) за площею континент на Землі.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташована між 37°20'28" пн. ш. і 34°49'43" пд. ш. та 17°31'48" зх. д. і 51°24'00" сх. д. Крайні точки: північна — мис Рас-Енгела (Аль-Гіран, Бен-Секка, Бланко, Ель-Аб'яд), Туніс (37°20'28" пн. ш. і 9°44'48" сх. д.); південна — Голковий мис (Агульяс), Південно-Африканська Республіка (ПАР, 34°49'43" пд. ш. і 20°00'09" сх. д.); західна — мис Альмаді, п-ів Зелений мис, Сенегал (14°44'27" пн. ш. 17°31'48" зх. д.); східна — мис Рас-Хафун, Сомалі (10°27'00" пн. ш. 51°24'00" сх. д.). А. займає бл. 29,2 млн км², з островами (пл. — 620 тис. км²) — 30,3 млн км², що становить 5,9 % пл. земної поверхні та 20,3 % пл. суходолу. Тер. видовжена з Пн. на Пд. Материк розташ. по обидва боки від екватора, який перетинає А. майже посередині, поділяючи її на 2 асиметр. частини — широку північну і значно вужчу південну. Відстань між крайніми пн. і пд. точками — бл. 8 тис. км. Макс. ширина континенту із Зх. на Сх. фіксується в пн. частині і становить бл. 7,5 тис. км; у пд. частині не перевищує 3,1 тис. км. А. омивають води двох океанів та їх моря: із Зх. і Пн. — Атлантичний океан, зі Сх. і Пд. — Індійський океан, з Пн. — Середземне море, з Пн. Сх. — Червоне море. А. наближена до Азії, з якою пов'язана вузьким (120 км) Суецьким перешийком. Умовною межею між А. та Азійським Синайським півостровом є Суецький канал, введенний в експлуатацію 1869. Від Європи А. відокремлюють Середземне м. і Гібралтарська протока, що має найменшу шир. 14 км. Берегова лінія відносно слабо розчленована бухтами й затоками. Її довж. — 30 500 км, що менше за довж. берегової лінії Європи. Найбільшими є Гвінейська затока й затока Сидра (Вел. Сирт). Найбільший п-ів — Сомалі на Пн. Сх. Понад 1/5 тер. А. віддалено від океанів і морів на 1000–1500 км. Уздовж узбережжя — низка островів, найбільшим серед яких є Мадагаскар в Індійському ок., на Пд. Сх. від А. Уздовж сх. узбережжя розташ. також Сейшельські острови, Коморські острови, Амірантські острови, Сокотра, Пемба, Мафія, Занзібар, Маврикій, Реюньйон та ін. Уздовж зх. узбережжя розташ. о-ви Мадейра, Канарські острови, Кабо-Верде, Аннобон, Біджаго, Біюко, Сан-Томе, Принсіпі, а також віддалені о-ви Вознесіння, Елени Святої островів і Трістан-да-Кунья.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. А. вважають «колицю» виникнення людства. Протягом тривалої історії в межах континенту виникала і зникала значна кількість цивілізацій, протодержав і держ. утворень. У межах Пн. А. у цьому переліку — Єгипет Стародавній, Карфаген. У пн. час-

тині сучас. Ефіопії існувало держ. утворення з центром у м. Аксум (руїни якого 1980 оголошено об'єктом *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*). Пн. частина континенту в різні часи була провінцією Римської імперії, входила до складу Візантійської імперії, Арабського халіфату, Османської імперії. В А. на Пд. від Сахари до приходу європейців були цивілізації і протодержави з власною самобут. культурою (Гана, Канем, Малі, Бенін, Великий Зімбабве та ін.). Надзвичайно сильний вплив на пн. регіони та сх. узбережжя мало просування арабів та іслам. цивілізації. З приходом європейців із кін. 16 ст. держ. утворення народів А. пережили період занепаду. До кін. 18 ст. А. викликала інтерес у європейців лише як джерело постачання невольників, золота, а також різноманітних специф. товарів — слонових і носорог. бивнів, страусового пір'я, екзотич. тварин та їхніх шкур тощо. За часів Великих географічних відкриттів на атлантич. узбережжі Зх. А. почали виникати укріплені торг. факторії європейців. Спочатку домінували португальці, яким понтифік Миколай V спец. буллами «дарував» усі права на колонізацію А. Іспанія визнала А. зоною португ. інтересів в обмін на ексклюзивне право грабувати й колонізувати Америку (Тордесільяська угода 1494). Ін. зх.-європ. д-ви не погодилися з колоніальним «монополізмом» португальців, і невдовзі сюди прийшли голландці, англійці, французи, данці, а згодом іспанці, бельгійці, італійці, німці. Так,

Африка. Озеро Вікторія

утворився трансатлантичний «трикутник»: рабів везли до плантацій і рудників Америки; звідти на одержані кошти закуповували й доставляли до Європи золото, срібло, бавовник, тютюн, цукор, каучук натуральний, каву, прянощі та ін. «колоніальні товари»; з Європи до А. везли алкоголь, зброю, порох, кулі, одяг, текстиль, посуд, скляні й металеві вироби та ін.; натомість знову купували рабів — і цикл повторювався. На карті тогочасного зх.-афр. узбережжя Атлантики з'явилися такі регіони, як-от «Невільницький берег» між гирлами річок Вольти й Нігеру, «Берег слонової кістки» — сучас. Кот-д'Івуар, «Золотий берег» між ними — Гана та ін. Для А. наслідки «трикутника» виявилися трагічними. Масштаби експорт. трансатлантичної работоргівлі постійно зростали. Якщо протягом 17 ст. до Америки

Країна-метрополія	Площа			Населення		
	Млн км²	% до площі Африки	% площі колоніальних володінь у Африці	Млн осіб	% до населення Африки	% до населення колоніальних володінь у Африці
Велика Британія	9,2	30,9	34,1	53,1	37,7	43,1
Німеччина	2,4	8,0	8,9	1,5	8,1	9,3
Іспанія	0,2	0,7	0,7	0,7	0,5	0,5
Італія	0,5	1,7	1,8	0,7	0,5	0,5
Португалія	2,1	7,0	7,8	6,9	4,9	5,6
Франція	10,5	34,2	37,8	31,5	22,4	25,6
Вільна Держава Конго (приватне володіння бельгійського короля)	2,4	8,0	8,9	19,0	13,5	15,4
Усього	27,3	90,5	100	113,4	87,6	100

(лише «легальними» каналами) доставили 2,8 млн невольників, у 18 ст. — бл. 7 млн осіб. Збільшувався і зворотний европ. експорт: якщо на поч. 18 ст. до Зх. А. щороку завозили до 180 тис. од. вогнепальної зброї, то наприкін. 18 ст. — 400 тис. од. на рік. Окрім масштаб. люд. втрат, госп. і демографічного занепаду ці-

Африка. Колонії окремих європейських країн в Африці, 1900

Африка. Колоніальні володіння в Африці на межі 19–20 ст.

Країна-метрополія	Колонії та час заволодіння ними
Бельгія	Конго Бельгійське (1885 — володіння бельгійського короля)
Велика Британія	Англо-Єгипетський Судан (1898–1899) Басутоленд (1884) Бечуаналенд (1885) Британська Східна Африка, Британська Центральна Африка, острів Вознесіння, Гамбія (17 ст. — початок 19 ст.) Єгипет (1882) Занзібар і Пемба (1890) Золотий берег, Капська колонія (1806) Лівійська пустеля (сфера впливу) Маврикій (1810) Наталя (1824) Нігерія (2-га половина 19 ст.) Оранжева Республіка, Родезія (1888–1893) Святої Єлени острови (17 ст.) Сейшельські острови (1794) Сомалі Британське (1884) Сьєрра-Леоне (18 ст.) Трансвааль, острови Трістан-да-Кунья, Уганда (1893)
Німеччина	Німецька Східна Африка (1885–1890) Німецька Південно-Західна Африка (1884–1890) Камерун (1884) Тоголанд (1884)
Іспанія	Гвінея Іспанська (Ріо-Муні, 1884) Канарські острови (15 ст.) Пресидьос, Ріо-де-Оро з Іфні (1860–1885)
Італія	Сомалі Італійське (1889) Еритрея (1890)
Португалія	Азорські острови (15 ст.) Ангола (1885) Гвінея Португальська (1886) Зеленого Мису острови (15 ст.) Острови Мадейра (15 ст.) Мозамбік (захоплення завершено наприкінці 19 ст.) Сан-Томе і Принсіпі (15 ст.)
Франція	Алжир (1830) Берег Сомалі (2-га половина 19 ст.) Коморські острови (1886) Мадагаскар (1896) Реюньйон (1643) Сахара Західна і Східна (сфера впливу), Туніс (1881) Французька Західна Африка (19 ст.) Французьке Конго (2-га половина 19 ст.)

лих регіонів, виснажливої мілітаризації та перманентних війн, це спричинило переорієнтацію осн. торг. артерій регіону замість транссахарських шляхів у напрямку атлантичного узбережжя, хронічну дестабілізацію соц.-політ. життя, морал. деградацію місц. верхівки й знецінення люд. життя. У внутр. райони континенту тогочасні європейці не наважувалися проникати, натомість невольників одержували через посередництво місцевих вождів. Від кін. 18 ст., коли розпочалося бурхливе зростання зх. пром.-сті, А. почали розглядати як можливе джерело дешевої сировини та ринок збуту товарів спочатку мануфактур., а потім і машин. індустрії. Работоргівля, що руйнувала традиц. афр. соц.-екон. структури, залишаючи зх. пром.-сть без потенц. споживачів, а місцеві сировинні вир-ва — без необхідних робочих ресурсів, почала заважати подальшому госп. розвитку передових европ. країн. Утім, осн. напрямом европ. колоніальної експансії в А. на етапі пром.-капіталіст. розвитку стала боротьба за встановлення прямого воєнно-політ. контролю над А. з метою її інтенсивнішого екон. використання як сировинного придатка й ринку збуту. Початок нового етапу европ. експансії ознаменувала Берлін. конференція (15.11.1884 — 26.02.1885; у роботі взяли участь 14 д-в, зокрема Велика Британія, Німеччина, Росія, Франція, США, Бельгія, Португалія), скликана О. фон Бісмарком для розв'язання питання політ. поділу А. На час проведення конференції понад 80% А. залишалося під традиц. афр. правлінням. Потім всю тер. поділено між европ. країнами-колонізаторами. На поч. 20 ст. статус незалежних країн мали лише Ефіопія та Лівія. У 20 ст. майже всі країни А. здобули незалежність, лише незначні за пл. тер. континенту мають залежний статус. У процесі деколонізації та формування сучас. політ. карти А. розрізняють 3 послідовні етапи. На першому в 1950-х здобули незалежність італ. колонія Лівія (1951), більш розвинуті країни Пн. А. — Марокко (1956) і Туніс (1956), які були до цього франц. колоніями. Унаслідок антифеодальної і антикапіталістичної революції від англ. контролю остаточно визволився Єгипет (1922). Після цього незалежним став і Судан (1956), який формально вважався співволодінням (кондомініумом) Великої Британії та Єгипту. Деколонізація торкнулася й регіонів на Пд. від Сахари, де першими здобули незалежність брит. колонія Золотий Берег, яка стала Ганою (1957), та колишня франц. Гвінея (1958). Другим етапом став 1960, що отримав назву «Ріку А.», протягом якого стали незалежними 17 колишніх колоній, переважно франц. — Малі (Франц. Судан), Буркіна-Фасо (Верхня Вольт), Мавританія, Нігер, Чад, Бенін (Дагомея), Конго, Мадагаскар, Того (був також нім. протекторат), Габон, Камерун, Сенегал, ЦАР, Кот-д'Івуар (Берег Слонової Кістки); бельгійська — Конго (Заір); англійська та італійська — Сомалі. На третьому етапі після 1960 цей процес фактично завершено. 1962 після війни з Францією здобув незалежність Алжир. Незалежними також стали Руанда й Бурунді (1962), Екваторіальна Гвінея (1968). У 1970-х відбувся крах колоніальної імперії Португалії: після революції 1974 незалежність отримали Гвінея-Бісау (1974), Ангола й Мозамбік (1975). Стали незалежними також Джибуті (1975), Еритрея (1993). Здобули незалежність і Замбія (1964), Малаві (1964), Комор-

ські острови (1975), Зімбабве (1980), Намібія (1990). Наймолодша д-ва А. — Південний Судан — здобула статус незалежної 2011.

ПРИРОДА. Геологічна будова. Більша частина тер. А., за винятком Атласких гір на Пн. Зх. та Капських гір на крайньому Пд., розташ. у межах давньої Афр.-Аравійської платформи, що містить також Аравійський півострів і о. Мадагаскар із Сейшел. о-вами. Фундамент платформи не є однорідним, оскільки розділений на блоки (мегаблоки, кратони, террейни), що різняться за віком і особливостями тектонічного розвитку. Найдавнішими структурами кристал. фундаменту Афр.-Аравійської платформи є архейські (3600–2500 млн р.) кратони Каапвааль, Зімбабве, Танзанія, Конго, Мен, Перібатський, а також кратон Сх. Сахари. У ранньому протерозої (2500–1600 млн р.) архейські ядра об'єдналися й утворили 3 мегаблоки фундаменту: Західноафр., Центральнафр. (Конго — Танзанія) і Південноафр. (Зімбабве — Каапвааль). Окреме положення в структурі Афр.-Аравійської платформи займає Мадагаскар. (Мадагасійський) кратон та найменш геологічно вивчений Східносахар. кратон (кратон Нілу). Формування докембр. фундаменту завершилося утворенням пізньопротерозойських (1000–542 млн р.) Мавритано-Сенегальського, Лівійсько-Нігерійського (Транссахар.), Намібійсько-Угандійського й Аравійсько-Мозамбіцького мобіл. складчастих поясів, що розмежовують мегаблоки, та виникненням суперконтиненту Гондвана. У межах Західноафр. мегаблоку архейський фундамент виступає в зх. частинах Леоно-Лібер. (Мен) і Перібат. щитів, розділених западиною Таудені. Від більш молодих ранньопротерозойських складчастих поясів архейські кратони відділяються зонами глибин. розломів. Згідно із сучас. мобілістич. уявленнями, Західноафр. кратон тривалий час з'єднувався з Амазонським (Пд. Америка), що підтверджується спільними рисами геол. будови. Архейські породи Перібат. щита представлені мігматитами, ортогнейсами, метавулканітами із залізистими кварцитами, ультрамафітами й амфіболітами (серія Амсанга). Найдавніші породи (гнейси) мають вік 3520–2840 млн р. Вони зазнали кількох етапів тектонічних активізацій і метаморфізму, розбиті граніт. інтрузіями віком 2730–2720 млн р. Архейські породи Леоно-Лібер. щита представлені гнейсами (понад 3000 млн р.). Вони роздроблені

зеленокам'яними поясами, складеними мафітами, ультрамафітами, залізистими кварцитами, філітами, граувакками. Зеленокам'яні товщі прорвані гранітами з аплітами й пегматитами віком 2970–2780 млн р. Ранньопротерозойський мобільний пояс Західноафр. кратону (2250–2050 млн р.) виник на активних окраїнах Перібат. і Леоно-Ліберійського щитів. Унаслідок ебурнейського діастрофізму тут утворився Бірімійський ороген, протяжністю понад 3 тис. км, складений породами бірімійської серії (бірімієм), представленими бімодальними вулканітами, що асоціюють із турбідитами, карбонатами, чорними кременистими сланцями віком 2190–2110 млн р. Породи метаморфізовані та прорвані граніт. інтрузіями віком 2120–2090 млн р. Бірімій відносять до палеопротерозойських зеленокам'яних товщ; перекривається моласами тарквійської серії (тарквієм, 2080–1990 млн р.), складеними товщею пісковиків, конгломератів і вулканітів потужністю бл. 7 км. Із тарквієм пов'язані розсипи золота в країнах Зх. А. У межах Центральнафр. мегаблоку архейський фундамент представлений породами Конго-Танзанійського кратону, що містить блоки Касаї, Ангола, Конго, Чайлу, Габон, Заїр, Танзанійський. Останній складається з двох теренів — Додома й оз. Вікторія. Перший складений високометаморфізованими ортогнейсами, мафіт-ультрамафітами, кварцитами й філітами віком понад 2900 млн р. У будові другого беруть участь зеленокам'яні породи ніанзин. групи (бімодальні вулканіти і фліш), що перекриваються вулканітами, кластичними породами, базальтами й конгломератами групи Рондо та ін. У межах Танзанійського блоку також поширені граніти неархейського віку. Блоки Центральнафр. кратону Чайлу й Габон складені граніто-зеленокам'яними високометаморфізов. породами віком 3190–3120 млн р. Заїр. блок складений амфіболітово-гнейсовим комплексом Бому і зеленокам'яним поясом Гангуан. На Сх. — гнейсовий комплекс верхнього Нілу й зеленокам'яні породи кібальської групи віком 3000–2800 млн р., що містять бімодальні вулканіти, кварцити, сланці, джеспіліти, талькові сланці. Вони незгідно залягають на гнейс. комплексах і прориваються гранітами та ультрабазитами віком 2800–2500 млн р. Схожі за віком і складом комплекси складають блоки Ангола та Касаї. Палеопротерозойські складчасті пояси Габон, Убендійський та ін. утворилися внаслідок ебурнейського оро-

Африка. Рувензори

генезу (2200–1800 млн р.). Пояс Габон, імовірно, є продовженням структур Південноамер. платформ. Він складений гнейсами францевільської групи (2200–2150 млн р.) і утворився за колізії еократонів Габон і Сан-Франсиску. Убедійський та ін. пояси — результат палеопротерозойської колізії еократонів Конго й Танзанія. До мезопротерозою Центральноафр. геоблоку належить Кібаран. пояс, що утворився в інтракратонній зоні внаслідок кібаранського орогенезу (1400–850 млн р.). Він складений уламковими породами й бімодальними вулканітами. Породи метаморфізовані та прорвані мафіт-ультрамафітовими і гранітними інтрузіями. На мезопротерозой також припадає активізація мантійних процесів, з якими пов'язують формування анортозит, комплексу Кунін віком прибіл. 1370 млн р. Архейські породи Південноафр. кратону поширені в межах еократонів Каапвааль і Зімбабве, які є типовими гранітно-зеленокам'яними областями. У межах першого розміщується зеленокам'яний пояс Барбертон, що залягає серед гранітоїдів Давнього гнейсового комплексу — найдавніших порід, відомих на континенті (3640 млн р.). Товща порід, якою складений пояс Барбертон, відома як Свазіленд і має тричленну будову. У нижній частині складена ультрамафітами, мафітами, коматіітами, а також кислими вулканітами і кременистими породами віком 3490–3460 млн р.; у середній — пісковиками, алевролітами, кременями та джеспілітами (3360–3230 млн р.); у верхній — базальними конгломератами, які перекриваються кварц, пісковиками, алевролітами й вулканітами, що сформувалися в мілководному бас. або в межах алювіальних рівнин. Ці пісковики віком 3100 млн р. є одними з найдавніших порід такого генезису. У розрізі зеленокам'яної формації еократону Зімбабве, що сформувалася у віковому інтервалі 3550–2580 млн р., також виділяють 3 групи порід. Перша складена залізистими кварцитами, мармурами, гранулітами, осн. та ультраосн. лавами віком 3390 млн р.; друга — конгломератами, базальтами, дацитами, кварцитами, джеспілітами, яшмами віком 2850 млн р.; третя — конгломератами, пісковиками, граувакками, філітами, кислими вулканітами віком 2650 млн р. На межі 2580 млн р. сформувалися мафіти та ультрамафіти комплексу Великої Дайки. Архейські відклади еократону Каапвааль перекриваються породами протоплатформного чохла, що сформувався в неорархей. Нижня частина розрізу складена толейтовими лавами (3000–2900 млн р.). Вище залягають конгломерати (зокрема уранозолотоносні), кварцити, пісковики віком 3000–2700 млн р. та червоноколірні товщі віком 2,7 млн р. У межах палерифтів вони перекриваються строматолітовими доломітами, вулканітами, уламковими породами палеопротерозойських супергруп Трансвааль і Грікваленд потужністю до 12 км (2200–1800 млн р.). Супергрупа Трансвааль, яка датується межею між архейською і протерозойською ерами та складається з басейнів Трансвааля на Сх., Грікваленда на Зх. та Канье на Пд. Ботсвани, прорвана Бушвельдським масивом (2060–2050 млн р.). Еократони Каапвааль (одна з найдавніших ділянок земної кори) і Зімбабве (блоки — Токве на Пд. і Родездейл на Пн.) розділені грануліто-гнейсовим поясом Лімпопо, у центр. частині якого виходять архейські породи (3300 млн р.), пронизані тіла-

ми осн. та ультраосн. інтрузивів. Пояс утворився внаслідок колізії архейських еократонів на рубежі 2000 млн р., що спричинила утворення протоплатформи Калахарі та двох прогинів на її периферії, розвиток яких завершився в палеопротерозой (2000–1800 млн р.). За ебурнейського орогенезу тут сформувалися складчасті пояси Магонді (Зімбабве) та Кейс (Каапвааль; 2000–1700 млн р.), складені мілководними уламковими породами та осн. вулканітами, інтенсивно дислокованими аж до утворення шар'яжів. На активній континентальній окраїні, що виникла на Зх. Південноафр. кратону в інтервалі 2000–1900 млн р., сформувалася вулканогенно-осадова товща потужністю до 7 км, складена андезитами, метапелітами, метакварцитами й залізистими кварцитами. У мезопротерозой в результаті колізії Центральноафр. і Південноафр. кратонів (кібаранський орогенез) утворилася система поясів Ірумід — Зімбабве — Луріо. Водночас відбулася активізація мантійного п'юма, наслідком якої стало формування магматичної провінції Умкондо (1110–1090 млн р.), що супроводжувалося формуванням дайок, лавових потоків та інтрузій толейтового складу. На Пн. Афр.-Аравійської платформи розташ. найменш вивчений Східносахар. кратон, відомий також як кратон Нілу та Увенайт — Чад. Порооди, що виходять у межах масиву Увенайт, мають вік 2630 млн р. і суттєво перероблені пізнішими процесами. На о. Мадагаскарі ранньодокембрійські кристалічні породи виходять на поверхню на Сх. У нижній частині розрізу переважають парагнейси, мармури, піроксеніти, лептиніти, чарнокіти системи Андрой віком 3190 млн р. Вище залягають породи системи Графіт, представлені лептинітами, гнейсами, сланцями, мігматитами з включеннями графіту віком 2430 млн р. Вище залягають зеленокам'яні породи системи Вігіборі — амфіболіти, епідозити, гнейси, кварцити, мармури, сланці (2170 млн р.). На метаморфічному фундаменті незгідно залягають мармури, сланці, кварцити системи Ціполіно (1050–1125 млн р.), що розтинаються жилами мідно-свинцю руд. Результати останніх досліджень доводять, що фундамент о. Мадагаскару складається з трьох різновікових докембрійських террейнів, які остаточно об'єдналися лише після панафр. орогенезу (510 млн р.). Неопротерозойські пояси сформувалися внаслідок панафр. орогенезу (850–500 млн р.). У цей період відбувся розпад суперконтиненту Родінії, утворилися рифтові прогини й западини на пасив. окраїнах кратонів. Розвиток рифтових зон завершився процесами колізії з формуванням низки складчастих систем, що об'єднуються в протяжні пояси. Складчастий пояс, що розділяє Південноафр. та Центральноафр. кратони, об'єднує Зх. Конголіди і Намібійсько-Угандійську складчасту систему. Вони складені відкладами системи Дамара. Нижня частина розрізу представлена кварцитами, пелітами, базальтами, андезитами й ріолітами; середня — перешаруванням кварцитів і аргілітів із мікститами (тілітами); верхня — строматоліт. карбонатами. Потужність відкладів сягає 10 км. На межі 650–630 млн р. відклади зазнали тектонічних деформацій з утворенням складок східної вергентності та передового прогину, заповненого моласою. Мавритано-Сенегальська система (мавританіди) сформувалася вздовж узбережжя Зх. А. від Марокко до Гвінеї-Бісау на

рубежі 680–640 млн р. Розвиток системи супроводжувався метаморфізмом, граніт. магматизмом, виникненням офіолітів та насувами сх. вергентності. Дислокований верхній палеозой формувався в межах пасивної окраїни Гондвани (Регібатського масиву). Лівійсько-Нігерійський (Транссахар.) пояс простежується через всю Зх. А. від Антиатласу до узбережжя Гвінейської зат., продовжуючись на Південноамер. платформі. Пояс розділяється на 2 гілки (домени) — Фарузку (зх.) і Дагомейську (сх.). Характерною особливістю є перероблені в неопротерозої архейські і палеопротерозойські породи, що об'єднуються в регіон. підрозділи: сугтарій, складений гнейсами, амфіболітами, чарнокітами, кварцитами, мігматизов. гранітами, і вагомий, складений кристалічними сланцями, гнейсами, мігматитами й чарнокітами. Неопротерозойський розріз Туарезького масиву (*Aхаггар*) представлений відкладами регіон. системи фарузій. У нижній частині розрізу (ниж. фарузій) переважають строматолітові вапняки й пісковики, у верхній (верх. фарузій) — вулканічні й вулканогенно-осадові породи. Потужність відкладів фарузю сягає 16 км. Складчастий фарузій незгідно перекривається червоноколірними пісковиками, конгломератами і сланцями. Розріз неопротерозою в Антиатласі складений турбідитами, чорними сланцями, що незгідно перекриваються червоноколір. товщами, аналогічними товщам Туарезького масиву. Унаслідок колізії, що відбулася у віковому інтервалі 720–600 млн р., неопротерозойські вулканогенно-осадові породи були метаморфізовані, деформовані та прорвані мафіт-ультрамафітовими й кабоатнолузжними інтрузивами. Аравійсько-Мозамбіцький (або Східноафр.) пояс широкою смугою простягається через всю Сх. А., зх. частину о. Мадагаскар і продовжується на Аравійському п-ові, в Індії та Антарктиді. У його структурі виділяють Арабсько-Нубійський (або Аравійсько-Нубійський) щит, який розташ. на Пн. Сх. А. та охоплює значну частину Аравійського п-ова. Пояс виник на місці Мозамбіцького океану на межі 620–590 млн р.; складений переробленими в неопротерозої ранньодокембрійськими породами, а також метаморфізованими неопротерозойськими первинно вулканогенними й теригенними породами, що прорвані різновіковими граніт. інтрузіями. Платформ. чохол Афр.-Аравійської платформи розвинений нерівномірно. У межах западин Пд.-Сх. А. стратигр. розрізи неповні через те, що ці райони в палеозої зазнали тектонічних піднять і були областями розміву. У Пн.-Сх. А. на платформному етапі розвитку сформувався потужний осадовий чохол, що утворює майже суцільний покрив. Формування осадового чохла розпочалося на Пд. А. у межах Каапваальського кратону в пізньому археї і продовжилося в ранньому протерозої. У пізньому протерозої (1000–542 млн р.) осадонакопичення відбувалося в межах западин (синекліз) Таудені, Вольга, Конго й Нама. Найповніші розрізи пізнього протерозою розміщені в западині Таудені. Тут на базальних конгломератах залягають пісковики й алеволіти з прошарками вапняків і доломітів. У серед. частині розміщується горизонт тілітів, верхня — складена піщано-глинистими породами. Потужність відкладів пізнього протерозою в западині Таудені досягає 4 км. У западині Нама до неопротерозою віднесена

однойм. група порід осадового чохла потужністю до 2 км. У її підшві розміщуються базальні конгломерати й тіліти, що перекриваються вапняками, пісковиками, аргілітами. Схожа будова осадового чохла неопротерозою характерна і для западин Вольга й Конго. Тектонічний розвиток Афр.-Аравійської платформи в палеозої характеризувався неодноразовою зміною інтенсивності і направленості тектонічних рухів, що відобразилося в чергуванні мор. трансгресій і змінах умов осадконагромадження. З початку палеозою платформний чохол формується на Пн. А., де утворюються западини Сахар. плити: Мавритано-Сенегальська, Тіндуф, Західно- і Східносахарські, Мурзук, Куфра, Лівійська, Північноаравійська, Руб-ель-Халі. У сучас. структурі Пн. А. западини розділені виступами фундаменту — Ахаггар, Тібесті та Увенайт. У западині Таудені відклади палеозою представлені пісковиками кембрію, ордовіку й силуру, які утворювалися в континентальних, узбережно-мор. та мор. умовах пасив. окраїни Палеотетису. За максимуму силурійської трансгресії, коли мор. водами були перекриті більша частина Пн. А. та Аравійського п-ова, утворилися мор. глинисті товщі, чорні граптолітові сланці. Відклади *девонського періоду* й раннього карбону представлені переважно мор. глинисто-карбонат. товщами. Заг. потужність відкладів кембрію — серед. карбону, що виділяють як ранньогондванський комплекс, сягає 4–5 км. Формування відкладів пізньогондванського комплексу (верх. карбон — серед. юра) передувало розпаду Гондвани. У цей період на Пд. А. північніше орогену Капських гір виникла западина Карру, вивопнена однойм. товщею (супергрупою) порід потужністю до 12 км. У її складі виділяють кілька формацій: у ниж. частині розрізу залягають льодовикові відклади формації Двайка (верх. карбон), вище — мілководні нижньопермські глинисті породи формації Екка з вугленосними пластами, які перекриваються дельтовими пісковиками формації Бофорт (верх. перм — ниж. тріас) і верхньотріасовими еоловими пісковиками формації Стромберг. Завершують розріз нижньоюрські платобазальти формації Дракенсберг. У пізньому карбоні Пн. А. та Аравія звільняються від мор. басейну й розвиваються в континентальних умовах. У пермі і тріасі в межах Алжиро-Туніського прогину утворювалися шельфові вапняки, у пізньому тріасі й ранній юрі — евапорити. Потужність відкладів пізньогондванського комплексу в Пн. А. не перевищує 2 км. Після розпаду Гондвани мор. умови збереглися в Пн. А. та Аравії, а також у новоутворених періокеанічних прогинах. Із Пн. на тер. платформи проникали мор. бас. *Tetis*. Глобал. пізньокрейдова трансгресія спричинила утворення Транссахар. протоки, яка з'єднала Tetis і новоутворений Атлантичний ок. (грабени Сирт і Бенуе). У цей час утворилися мор. глинисто-карбонатні відклади з прошарками пісковиків потужністю до 6 км. На Пн. Сх. А. і в Аравії поширена товща червоноколірних нубійських пісковиків континентального походження, які формувалися з кінця палеозою до крейди включно. Періокеанічні прогини вивопнені мор. і континентальними крейдовими й кайнозойськими відкладами потужністю від 3–4 до 5–6 км. Особл. місце в розрізах прогинів належить дельтовим відкладам вел. річок *Нілу*, *Нігеру*, *Конго*. Після завер-

шення панафр. орогенезу активні геол. процеси відбувалися лише на його пн., пд. та зх. окраїнах, де в палеозої — на поч. мезозою виникли складчаста система Магрибу, інтракратонна зона Угарта, Мавританська й Капська складчасті системи. Складчаста система Капських гір складена ранньо-середньопалеозойськими породами капської супергрупи, які представлені пісковиками, кварцитами, сланцями, діамітитами потужністю 6–8 км. Седиментація відбувалася в узбережно-мор. умовах в інтервалі 500–350 млн р. (ордовик — низи карбону), що підтверджується палеонтол. рештками. Унаслідок герцин. орогенезу Капська супергрупа була інтенсивно дислокована з утворенням насувів пн. вергентності. Орогенез супроводжувався формуванням передового прогину — синеклізи Карру, заповненої відкладами однойм. супергрупи (верх. карбон — ниж. юра). Мавританська складчаста система розташ. на зх. узбережжі від Марокко до Гвінеї-Бісау. Герцин. складчасті структури тут перекриваються молодшими відкладами. Дислокований верх. палеозой формувався в інтервалі 350–290 млн р. у межах Регібатського масиву — пасивної окраїни Гондвани, що з'єднувалася із западиною Таудені. Складчаста система виникла в результаті колізійних процесів у Аппалацькому поясі й Західноєвроп. герцинідах. Герциніди Магрибу розміщені на Пд. від альпійських структур Атлаських гір і за геол. будовою подібні до західноєвроп. і північноамер. герцинід. Від платформ і докембрійських споруд Антиатласу герциніди Магрибу відділені Гол. Атлаським або Південноатлас. глибин. розломом. Найдавнішими породами є вендсько-кембрійські вулканіти, вапняки з археоціатами й пісковики. Вище незгідно залягають флішодні відклади ордовіку — девону та фація Кульма карбону. Породи цього віку складають Марокканську Месету, Високий Атлас, окремі їх виходи відомі в Серед. Атласі та на Високих плато. Породи дислоковані наприкін. раннього карбону внаслідок судетської фази складчастості герцин. орогенезу, що супроводжувалася граніт. магматизмом. Заг. товщина дислокованих порід перевищує 10 км. У западинах формуються червоноколірна пермсько-тріасова моласа й евапорити, наприкін. тріасу тут виникли поклади плато-базаль-

тів. В інтракратонній зоні Угарта, яка з Пд. Сх. примикає до герцинід Магрибу, потужність відкладів палеозою характеризується проміж. значеннями — між герцинідами Магрибу і платформними структурами. Пологі дислокації поступово втрачають силу вияву у пд.-сх. напрямку. На Пн. від зони Угарта розташ. западина Бешар, до 7 км завглибшки, виповнена вугленосною товщею середньо-верх. карбону. Пологі складки перекриваються мор. і лагун. відкладами крейди й палеогену та червоноколірними вапняками неогену. Після розпаду Гондвани і утворення афр. континенту процесів тектонічної активізації зазнала пн. частина А. У кайнозое внаслідок субдукції на місці океану Тетис сформувалася складчаста система Атласу. Тоді ж виникли та почали розвиватися процеси рифтогенезу в Сх. А. Утворення Альпійської складчастої системи Атласу розпочалося в сер. крейди (90 млн р.) із кульмінацією в еоцені (40 млн р.) і продовжується до сьогодні. За геол. будовою Атлас схожий на Бетські Кордильєри, з якими з'єднувався до утворення Гібралтар. протоки. Виділяється дві складчастих зони (домени) — Тель-Атлас і Ер-Риф. У геол. будові складчастих зон виділяються внутр. зона, складена метаморфічними породами пізнього докембрію — палеозою, вапняковий хребет, складений мілковод. карбонат. породами тріасу, юри й еоцену, і зовн. флішова зона, складена крейдово-палеогенним флішем. Загалом вони є складчасто-покров. структурами, насувними на Пд. з амплітудою насуву понад 20 км. Мезокайнозойські рифтові зони представлені Західноафр. та Східноафр. системами. Формування рифтової системи Зх. А. розпочалося з пізньої юри (150 млн р.). Розкриття Атлантичного ок., що відбувалося з Пд. на Пн., супроводжувалося виникненням грабенів і магматизмом. Наприкін. ранньої крейди виник грабен Бенуе, який заповнився мор., а згодом алювіальними й дельтовими осадами. Ця структура з'єднується з Нижньонігерійським грабеном, грабенами Гао й Сирту, утворюючи рифтову систему Зх. А. Формування цієї системи супроводжувалося лужним магматизмом, а також формуванням крейдово-кайнозойських седиментацийних бас. — Чад, Таудені та ін. Розвиток рифтової системи продовжується, що підтверджується положен-

Африка. Худоба племені масаїв у кратері Нгоронгоро (Танзанія)

ням дельти р. Нігеру і сучас. вулканізмом (*Камерун*). Східноафр. рифтова система простягається майже через всю Сх. А. у напрямку з Пд. на Пн., з'єднуючись із рифтами Червоного м. та Аденської зат. Це одна з найактивніших рифтових систем Землі, що проявляється у вигляді системи розломів переважно пн.-зх. простягання і підкреслюється розміщенням страговулканів (*Кенія, Кіліманджаро, Меру, Елгон* та ін.). Рифтинг почався в ранньому міоцені та продовжується дотепер. Східноафр. рифтова система є частиною більшої системи, що містить рифти Червоного м. та Аденської зат. Відповідно до циклів геолога Дж. Т. Вілсона (1908–1993; Канада), континентальна частина відповідає ембріональній, мор. — ранній стадіям виникнення і розвитку океанів.

Рельєф. Рельєф континенту значною мірою визначається його геолого-тектонічною будовою. Характеризується вирівняністю, незначними вертикальними і горизонтальними розчленуваннями поверхні. Серед. висота над рів. м. — бл. 650 м. Більша частина тер. розташовується в діапазоні абс. висот 400–600 і 800–1000 м. 10 % тер. розміщено на абс. відмітках до 200 м. Чітко виражена асиметрія абс. висот між Низькою (пн. і зх.) і Високою (пд. і сх.) А. Макс. висоти (понад 2 тис. м) зосереджені на Сх. у межах гір. систем, що оточують Вел. Афр. розлом (Сх.-Афр. рифтову зону). Макс. абс. відмітка — 5 895 м (вулкан Кіліманджаро), мін. — –155 м (котловина оз. Асаль у тектонічній западині Афар). Рівнинний рельєф значної частини континенту сформовано в неогені й на поч. четвертинного періоду, зумовлений платформною структурою материка, процесами тривалої пенепленізації. У морфоструктур. будові материка переважають плоскогір'я й рівнини на цокольних (кристалічній) основі та плато й рівнини на покривних осадових відкладах. Найбільш чітко в сучас. рельєфі виявляються рівні поверхні Афр. пенеплену, створеного денудаційно-аккумулятивним циклом, що тривав від кін. крейди до олігоцену. При формуванні Афр. пенеплену зруйнований поперед., вищий рівень гондванської поверхні, від якої залишилися лише окремі останці в найбільш піднятих масивах. З кін. пліоцену, унаслідок підняття крайових зон материка, активізувався новий ерозійний цикл, зафіксований у крутих річкових профілях. Кожному денудац. циклу, що проявлявся в зонах підняття (Гондванському, Африканському), відповідав цикл осадконакопичення на нижчих гіпсометричних рівнях. У межах крайових прогинів докембрійської платформної сформувалися аккумулятивні низовини (Лівійська, Мозамбіцька, узбережжя Гвінейської зат.), Вел. западинам внутрішньоплатформ. прогинів відповідають аккумулятивні і аккумулятивно-денудац. рівнини (*Калахарі*, р. Конго, оз. *Чад*, Білого Нілу та ін.), що характеризуються зростанням абс. відміток поверхні в пд. напрямку — від 300 м (оз. *Чад*, р. Білого Нілу) до 900 м (*Калахарі*). Денудац. плато і плоскогір'я пов'язані з виступами кристалічного фундаменту і схилами западин (Пн.-Гвінейська височина, підняття Азанде, плоскогір'я Уньямвезі). На Сх. і Пд. Сх. А. кристалічний фундамент піднятий у сх. напрямку на понад 1 000 м і виходить на поверхню. Рельєф представлений ступінчастими рівнинами, столовими плато, що чергуються з куєстовими уступами

і хребтами. На Пн. Зх. розміщені складчасто-брилові гори Атлас, сформовані на різновіковому складчастому фундаменті. Вони утворюють складну систему хребтів, макс. висота яких досягає 4 167 м (г. Тубкаль). На крайньому Пд. А. розміщені невисокі складчасто-брилові Капські гори із плосковерхинними хребтами, розділеними широкими поздовжніми долинами й вузькими поперец. ущелинами. Більшу частину тер. материка займають *морфоструктури* платформних областей. На Пд. від Атласу розташ. пластові денудаційно-аккумулятивні рівнини і плато Сахари й Судану. Відповідно до складу рельєфоутворювальних відкладів виділяються піщані (ерги), щербисті (хамади), галечникові (серіри), глинисті (регі), солончакові (себхи) пустелі. У рельєфі Сахари простежується вплив вологого клімату давніх пліовіальних епох, зокрема сухі русла, озерні улоговини, що зайняті солончаками. У центрі Сахари, де кристалічний фундамент піднятий на висоту 2000–2500 м, утворилися нагір'я Ахаггар і Тібесті. Їх вершинні поверхні перекриті лавовими потоками й ускладнені конусами згаслих вулканів. Нагір'я Ахаггар оточене куєстовими пасмами Тассілін-Аджер, які змінюються нижчими плато, що поступово переходять в аккумулятивно-денудац. рівнини внутр. западин. Над рівнинами Судану здійснюються плато і плоскогір'я: Марра (3 071 м), Аїр (2 022 м), Еннеді (1 310 м) та ін. У пд. частині Судану плато розчленовані широкими, але слабо врізаними долинами річок, що переносять багато алювію, який під час розливів відкладається в нігерійській западині, навколо оз. *Чад* і в западині р. Білого Нілу. З Пд. до рівнин Судану примикає Пн.-Гвінейська денудац. височина, сформована на виступі докембрійського кристалічного фундаменту, розчленованого на окремі масиви, найвищими з яких є плато Фута-Джаллон (1 537 м), гори Лома (Бінтімані, 1 945 м), Німба (1 952 м) і плато Джос (1 735 м). Виступи стародав. кристалічного фундаменту оточують западину Конго, що відповідає зниженій ділянці фундаменту. На Пн. — плато Азанде (до 1 400 м), на Зх. — гори Адамава (2 740 м) і вулкан Камерун, на Пд. — гір. масив Моко (2 610 м), на Сх. — Сх.-Афр. плоскогір'я (серед. висоти бл. 1000 м). Макс. відмітками характеризується рельєф Ефіоп. нагір'я і Сх.-Афр. плоскогір'я, який зазнав істот. трансформацій під час континентального рифтогенезу. Тут спостерігаються численні виходи докембрійського кристалічного фундаменту, поширені лавові плато й вулканічні конуси. Ефіоп. нагір'я (макс. 4 620 м, за ін. даними 4 550 м) на Сх. та Пд. Сх. круто обривається по лініях скидів меридіонального простягання до западини Афар і Ефіоп. грабену, на Зх. поступово знижується до рівнин Судану. Зх. схили нагір'я прорізані глибокими каньйонами р. Блакитного Нілу та його притоків. Рельєф п-ова Сомалі, розміщеного на Пд. Сх. від Ефіоп. нагір'я, у пн. частині представлений ступінчастим плато, що в пд.-сх. напрямку обривається до аккумулятив. прибереж. низовини. На генезис рельєфу Сх.-Афр. плоскогір'я визначальний вплив мали диференційовані рухи окремих блоків фундаменту по активних розломах. У межах підвищених ділянок сформувалися підвищені цокольні рівнини, глибокі скидові западини частково зайняті озерами *Танганьїка*, Ньяса (Малаві), Рудольф (Туркана) та обмежені усту-

пами брилових гір і лавових плато, ускладнених конусами активних вулканів, з якими пов'язані найвищі абс. відмітки А. — Кіліманджаро (5 895 м), Кенія (5 199 м), Карісімбі (4 507 м) та Елгон (4 221 м). Більшу частину тер. Пд. А. займає підвищена (бл. 1 000 м) рівнина Калахарі, обмежена ступінчастими плато і плоскогір'ями: із Зх. — Намакваленд, Дамара (Дамараленд) і Каоко, зі Сх. — Матабеле, *Велд*, столовими *Драконовими горами* і нагір'ям Лесото. Плоскі вершини нагір'я Лесото, броньовані базальт. покриттями, досягають висоти 3 482 м. З Пд. Калахарі обмежує плато Верхнє *Кару*, що майже вертикально обривається в бік западини Велике *Кару*. Крутий схил Великого Уступу утворює орогр. і ландшафтну межі на межиріччя *Лімпопо* і Кунене. **Корисні копалини.** Геолого-тектонічна будова А. визначила формування покладів корисних копалин. Переважання на континенті архейських і протерозойських порід, у яких проходили процеси *зруденіння*, спричинило багатство його надр рудами різних металів. А. посідає провідне місце за запасами металів платинової групи, покладів хромових і марганцевих руд, кобальту, золота, алмазів; має значні запаси мідних і уранових руд, а також нафти та природного газу. Найбагатший у світі золотоносний басейн *Вітватерсранд* у ПАР належить до типу древніх метаморфізованих конгломератів, ору-

деніння переважно приурочене до нижнього протерозою. З вулканічними кімберлітовими трубками пов'язані родовища алмазів ПАР і Конго (уперше алмазонасні трубки було відкрито і промислово освоєно на Пд. Сх. від р. Вааль у ПАР наприкін. 1860-х). З архейськими і протерозойськими магматичними інтрузіями пов'язані поклади хрому, платини та магнетитів у ПАР і Зімбабве, олова і вольфраму в Нігерії. Гранітні ранньопротерозойські інтрузії-підняття Лунда-Катанга зумовили формування олов'яних і вольфрам. руд, рідкісних елементів і золота, пізньопротерозойські — постмагматичних родовищ мідних і кобальт. руд. У герцен. Атласі сформувалися родовища марганцевих і поліметал. руд, в альпійському — постмагматичні родовища свинцю, цинку та заліз. руд. Родовища бокситів і заліз. руд, приурочені до латеритної кори вивітрювання, виявлені у Гвінеї та Камеруні. У континентальних відкладах виявлені поклади нафти і природного газу (узбережжя Середземного м. та Гвінейської зат., Сахара), кам'яного вугілля (ПАР). Значні поклади нафти виявлено в Лівії, Нігерії та Анголі. Відома також *Аравійсько-Африканська фосфоритонасна провінція*.

Клімат. Особливості клімату визначають геогр. положення, рельєф, температурний режим океанічних течій, що омивають материк. Розміщення А. щодо екватора та характер рельєфу визначають порівняно симетр. характер розміщення клімат. зон. Однак ця симетрія не абсолютна через значно більшу протяжність із Зх. на Сх. у Пн. півкулі. Вирівняність рельєфу та відсутність протяжних високих гір, хребтів позначаються на поступовій зміні клімат. зон. Клімат. особливості прибережних тер. сформовано під впливом холодних течій, що проходять поблизу материка. Для гір. районів характерна вертикальна зональність клімат. поясів. А. — найспекотніший материк на Землі. Кількість соняч. радіації, яка щорічно надходить на поверхню, становить 760–840 МДж/м². Тут зафіксовано макс. на Землі т-ру повітря +57,8 °С (м. Ель-Азізія, Лівія; встановлення рекорду сумнівне, не визнається *Всесвітньою метеорологічною організацією*). Через розміщення материка по обидва боки від екватора пори року в Пн. і Пд. півкулях протилежні. У квітні — жовтні макс. т-ри повітря фіксуються в Пн. півкулі, у листопаді — березні — у Пд. Середньомісячні літні т-ри в обох півкулях — +25–30 °С (до +38 °С у Сахарі), зимою — +10–25 °С. У високогірних областях узимку спостерігаються від'ємні добові т-ри. Циркуляцію атмосфери А. визначають *Азорський циклон*, *Південно-Атлантичний циклон* і *Південно-Індійський антициклон*, що формуються над Атлантичним та Індійським океанами. На тер., розміщеній між тропіками, режим зволоження визначається сезон. положенням *внутрішньотропічної зони конвергенції*. На більшій частині тер. виділяються сухий і вологий сезони, що мають різну тривалість. У січні більше опадів одержує Пд. півкуля (за винятком пд.-зх. частини), навесні і восени опади випадають в області між 10° пн. ш. і 20° пд. ш., у липні — між екватором і 18° пн. ш. Опади переважно у вигляді дощу. У гір. субтроп. районах узимку до 20 днів встановлюється сніговий покрив. У високогір. районах субекваторіальних поясів, на висотах, що перевищують 5 000 м (масив Кіліманджаро),

Корисні копалини	Загальні запаси	% від загальносвітових запасів
Алмази, млн кар	1918	45
Барит, тис. т	54180	6
Берилієві руди ¹ , тис. т	198	14,2
Боксити, млн т	8739	29,8
Буре вугілля, млн т	348	0,03
Вольфрамові руди ² , тис. т	22	0,3
Залізні руди, млн т	45122	9,6
Золоті руди ² , т	38140	34,2
Калійні солі ¹ , млн т	213	0,8
Кам'яне вугілля, млн т	109520	3,7
Кобальтові руди ² , тис. т	5320	40,94
Марганцеві руди, млн т	9599	62,5
Мідні руди ² , тис. т	58885,63	10,3
Металів платинової групи ² , т	514983	83,31
Молібденові руди ² , тис. т	19	0,1
Нафта і газоконденсат, млн т	15012,93	7,4
Нікелеві руди ² , тис. т	17195	10,6
Ніобієві руди ¹ , тис. т	626	7,1
Олов'яні руди ² , тис. т	680	4,6
Природний газ, млрд м³	13707,93	7,8
Рідкоземельні метали ¹ , тис. т	391	0,3
Свинцеві руди ² , тис. т	16278	8
Срібні руди ² , т	53960	5,4
Танталові руди ¹ , тис. т	45,7	15,59
Титанові руди ¹ , млн т	102,7	11,2
Уранові руди ² , тис. т	686,5	15,8
Флюорит, млн т	104,53	25,5
Фосфатні руди ¹ , млн т	8342,6	44,2
Хромові руди, млн т	1839,23	76,11
Цинкові руди ² , тис. т	31775	6,5
Цирконієві руди ¹ , млн т	14	25,41

Африка. Запаси головних корисних копалин

¹ У перерахунку на оксиди

² У перерахунку на метал

³ Підтверджені запаси

є льодовики. Пояс екваторіального клімату простягається вузькою смугою вздовж узбережжя Гвінейської зат. і далі вглиб материка до сх. узбережжя оз. *Викторія*, між 5–7° пн. ш. і 2–3° пд. ш. Його межі визначають зимове розміщення троп. фронтів у кожній півкулі. Пояс характеризується цілорічним пануванням вологого і спекотного екваторіального повітря, вел. кількістю (1500–4000 мм) та рівномірністю розподілу опадів. Максимум (9 655 мм/рік) зафіксовано біля підніжжя вулкана Камерун. В екваторіальному поясі А. виділяють 2 сезон. максимуми випадання опадів: весняний (квітень — червень) і осінній (жовтень — листопад). Пояс субекваторіального клімату (клімат екваторіальних мусонів) повністю оконтурює екваторіальний, охоплює Судан, Сх. А. і пн. частину Пд. А. до берегів р. *Замбезі*. Розміщене в ньому Абіссін. нагір'я та високі вершини Сх. А. характеризуються вертикальною клімат. поясністю (аж до зимово-нівал. на Абіссін. нагір'ї та постійно нівал. на вершинах Кіліманджаро, Кенії, *Руvenzорі*). Субекваторіальний тип клімату поширений на 1/3 тер. А. Його пн. та пд. межі визначаються літнім (для кожного субконтиненту) положенням троп. фронту. Протягом року тут чергуються літній вологий і зимовий сухий сезони, помітно коливаються т-ри, пов'язані зі зміною вологого і спекотного екваторіального повітря (влітку) та сухого й дуже спекотного екваторіального троп. повітря (взимку). З віддаленням від екватора скорочується тривалість вологого сезону та зменшується заг. кількість опадів від 1 500 мм/рік на межі з екваторіальним поясом до 250 мм/рік на межі з троп. пустелями. У поясі субекваторіального клімату Пн. А. виділяють підобласть спекотних суданських рівнин з особливо високими т-рами під кінець сухого сезону і швидким скороченням сезону дощів із наближенням до Сахари й Ефіоп. нагір'я. Особл. підобласть утворює Східноафр. плоскогір'я, де мало опадів, т-ри дещо знижені через висотне положення. У Пд. А. виділяють підобласть екваторіальних мусонів. Вона вологіша, ніж суданські рівнини, але різко звужується та відхиляється на Пн. уздовж сх. узбережжя під впливом Атлантики. Троп. (пасат.) пояс розміщений в обох частинах материка: між зимовим положенням поляр. фронту й літнім положенням троп. фронту. У його межах виділяють область троп. пустельного клімату, що охоплює 2/5 пл. материка. Характерні постійне панування континентального троп. повітря, значна сухість і високі, особливо літні, т-ри, значні (до 20 °С) коливання місячних і добових т-р. Найбільше ця область охоплює пн. частину материка, де лежить пустеля Сахара. На Пд. ландшафти пустель обмежені пд.-сх. районом Калахарі та вузькою смугою узбережжя. Цю смугу разом із приатлантичним районом Сахари часто виділяють як підобласть пасатних приокеанічних пустель зі зниженими т-рами і високою відносною вологістю, що зумовлено переважанням мор. троп. повітря. У континентальному секторі Пд. А. (на рівнинах Калахарі) лежить підобласть посушливого й напівпустельного клімату з літніми опадами термічної конвекції. Уздовж сх. узбережжя в тропіках простягається область мор. клімату, спекотного, з літнім максимумом опадів. Пояс субтроп. клімату, що займає країни Пн. і Пд. материка, вирізняється сезонною зміною повітр. мас (влітку — мор.

троп. повітря, взимку — мор. повітря помірних широт). Атлас, Середземноморське узбережжя, пд.-сх. країну Пд. А. відносять до областей середземномор. типу субтроп. клімату. У Пн. півкулі виділяють Атлас. гір. підобласть та лівійсько-египетську підобласть жарких і сухих примор. рівнин. На Пд. А. виділяють Капську підобласть, яка характеризується пониженими літніми т-рами. У центр. частині розміщена область континентального субтроп. клімату, де кількість опадів значно зменшується. На пд.-сх. країні Пд. А. виокремлюється незначна за пл. область мор. типу клімату з рівномірним зволоженням, але чітко вираженим літнім максимумом опадів, що дає підстави відносити його до клімату мусон. субтропіків. Глобал. зміни клімату в А. характеризуються збільшенням середньої за десятиліття т-ри повітря на більшій частині континенту на 0,1–0,3 °С. У троп. областях Зх. А. протягом останніх ста років спостерігається зменшення річної кількості опадів, яке за окремі періоди (1931–1960 і 1960–1990) становило 20–40%. У зоні вологих екваторіальних лісів западини Конго зменшення річної кількості опадів становило 2–4%, на узбережжі Гвінейської зат. зафіксовано збільшення середньорічної кількості опадів на 10%. Натомість у Пд. А., як і для Пн. А., фіксується збільшення міжрічної мінливості режиму випадання опадів, зростання повторюваності сильних злив і засух. На Сх. спостерігається збільшення річної кількості опадів у пн. частині та зменшення у пд. частині.

Грунти. Ґрунт. покрив А. не відрізняється високою родючістю. Серед. уміст гумусу в переважній більшості ґрунтів становить до 1%. Для троп. поясів А. характерний латеритний тип ґрунтоутворення. Найвологіша частина континенту — бас. р. Конго та узбережжя Гвінейської зат. — характеризуються поширенням малоґумус. червоно-жовтих латерит., або фераліт., ґрунтів, що формуються під вічнозеленими вологими лісами на потуж. кислих корах вивітрювання, складених переважно з каоліну та кварцу, що є причиною дуже низької їхньої обмінної здатності і збіднення поживними речовинами (вміст гумусу — 1,5–2,5%). Найнижчі ділянки бас. р. Конго займають перезволожені глейові, на заболочених ділянках — заторфовані ґрунти. Строкатим ґрунт. покривом характеризуються субекваторіальні пояси. На Пн., Сх. та Пд. від вологої області в субекваторіальних ландшафтах із коротким сухим сезоном під перемінно-вологими напівлистопад. лісами та високотрав. саванами формуються червоні ґрунти. Вони формуються переважно на продуктах вивітрювання алюмосилікат. порід, у районах, де давній латеритний панцир розмитий. Послаблення промив. режиму спричиняє збільшення гумусності, а підтягування розчинів до поверхні в сухий період збагачує їх мінерал. речовинами. Профіль червоних ґрунтів складається з малопотужного (до 15 см) і малоґумусного (2–4%) гумусового горизонту, елювіального горизонту легкого складу з дрібними залізистими конкреціями та щільного ілювіального горизонту. Малоґумусні червоні альферитні ґрунти, що містять уламки латеритних панцирів, сформувалися під рідколіссями на давніх корах вивітрювання Сх. А. У подібних клімат. умовах (1000–1300 мм опадів за рік, тривалість сухого сезону — 4–5 місяців) під сухими рідколіссями й чагарниками

Пд. А. та Ефіоп. нагір'я формуються коричнево-червоні ґрунти, для яких характерним є інтенсивніше утворення залізистих конкрецій і залізистих кірок на поверхні. Потужність гумусового горизонту становить 5–30 см із вмістом гумусу до 2 %. Для сухіших районів Пн. Сх. А. характерні червоно-бурі ґрунти, що сформувалися під типовими саванами, у яких літній дощовий сезон триває 2–5 місяців, річна сума опадів становить 250–600 мм. У Пн. А. такі ґрунти поширені в межах зони Сахелі, Ефіоп. нагір'я і Східноафр. плоскогір'я, у Пд. А. на підгірних рівнинах на Зх. від Драконових гір, посушливих областях Калахарі й Кару. Їхній профіль має слабо виражений гумусовий горизонт червонуватого відтінку потужністю 20–30 см, який поступово переходить у потужний червоно-бурій щільний ілювіальний горизонт із конкреціями, прошарками оксидів заліза. Гумусованість становить 0,5–1,0 %. На вологих зх. схилах Ефіоп. нагір'я на висотах 1500–1800 м панівними є темно-червоні гумусні ґрунти, сформовані під листопад. рідколіссями на базальт. породах. Вони чергуються з родючими чорними монтморілонітовими (див. *Монтморілоніт*) ґрунтами. У більш сухих районах внутр. плато на висотах понад 2500–3600 м під гір. саванами формуються родючі гір. коричнемоподібні гумусні ґрунти з карбонатним горизонтом, які здавна використовують для землеробства. У нижніх висот. поясах гір. областей троп. А. на базальтовому плато Кенії сформувалися темно-червоні фералітні, червоні й червоно-коричневі ґрунти. Вище починають переважати бурі лісові троп. і субтроп. ґрунти, ще вище — гірсько-лучні. Біля підніжжя вулканів Кенія, Кіліманджаро й Меру на вулканічних попелі і туфах поширені андосолі — потужні гумусні водо- і повітропроникні ґрунти, багаті на мінеральні елементи. Вони характеризуються високою родючістю та найбільш інтенсивно використовуються для землеробства. У нижчих горах Атласу та горах Велду в умовах переважно посушливого клімату, сіро-коричневі чи червонувато-бурі пустельні ґрунти змінюються у верх. частині коричневими ґрунтами, в Атласі — бурими лісовими ґрунтами. У вологіших Драконових горах жовтоземи змінюються бурими ґрунтами. При віддаленні від екватора в пн. і пд. напрямках через зростання посушливості процес *латеритизації* ґрунтів послаблюється. Для сухих і опустелених саван притаманні нейтрал. (карбонатні) червоно-бурі і червонувато-бурі піщані та супіщані ґрунти з порівняно високим вмістом поживних речовин і незначним умістом гумусу (0,2–0,3 %). Аналогічні за фіз.-хім. складом ґрунти, сформовані на товщі піщаних відкладів четвертинного віку, поширені в Пд. А. на рівнинах Калахарі. Легкий мех. склад ґрунтів та посушливий клімат сприяють процесам дефляції та *опустелювання*, що підсилюються внаслідок інтенсивного антропогенного використання (випасання худоби). В умовах жаркого й посушливого клімату в сучас. ґрунтах часто утворюються масивні залізисті водонепроникні горизонти — кіраси, які найбільш поширені в саванах зх. частини троп. поясу — у бас. річок *Сенегал*, *Гамбія*, *Нігер*. Вел. плоскі депресії у верхів'ях річок Нігеру, Вольти, Лімпопо, Замбезі заповнені молодими породами, характеризуються пануванням різних лучних і глейових ґрунтів. На акумулятивних рівнинах западин оз. Чад і р. Бі-

лого Нілу в Ель-Гезірі поширені темноколірні оглеєні й засолені злиті ґрунти (злитоземи). Тут трапляються також осолоділі солонці, солоди й болотні ґрунти. Солончаки й солонці формуються також на засолених, гіпсоносних глинах підніжжя Сахар. Атласу, опустелених рівнинних ландшафтах узбережжя Середземного м., у крайових частинах Великої Рифтової долини, а також займають висохлі болота в безстічних впадинах Калахарі. ґрунти троп. пустель слабо розвинені, порушені процесами дефляції. У місцях поширення давніх карбонат. і гіпс. кір вивітрювання внаслідок розвіювання ґрунт. покриву на поверхню виходять вапняк. та гіпс. панцирі. Вони широко поширені на Зх. Сахарі, у *Лівійській пустелі*. У місцях поширення соляних кір вивітрювання утворюються солончаки (себхи, шоти). У пустелі в Єгипті поза зоною впливу р. Нілу сформувалися пілувато-суглинкові кори (топсолі), або поверхневі ґрунти, потужністю до 12 см із полігональним рельєфом поверхні, характерним для такирів. Найродючіші ґрунти зосереджені в дельті р. Нілу. Вони сформовані за тривалого госп. використання; їх часто виділяють як окремий тип — агроземи. Для субтроп. районів Пн. А. із середземномор. кліматом, Атлаських гір типовими є коричневі, сіро-коричневі та сірі ґрунти, злитоземи. Коричневі ґрунти сформувалися під твердolistими лісами й чагарниками із середземномор. типом клімату за річної суми опадів 300–800 мм. Вони поширені на пн.-зх. та пд.-зх. окраїнах материка на підвищених плато, схилах і низькогір'ях. Коричневі ґрунти насичені кальцієм і магнієм, характеризуються потужним гумусовим горизонтом (вміст 6–8 %). У субтроп. напівпустелях рівнинного середземномор. узбережжя сформувалися збагачені карбонатами й гіпсом сіро-коричневі ґрунти. Сіроземи займають передгірні тер. субтроп. напівпустель Пн. А. Вони сформувалися на лесоподібних суглинках, вирізняються слабодиференційованим профілем та незначним почервонінням у серед. частині. У мусон. субтропіках пд.-сх. узбережжя А. утворився незначний за пл. ареал жовтоземів і червоноземів. Інтенсивне зростання нас., *перелогова система* землеробства та відсутність ефективної системи с.-г. зумовлюють зростання пл. орних земель. При цьому ґрунти, більшість яких і в природ. стані мають низьку родючість, швидко втрачають її, зазнають процесів вітрової і вод. *ерозії*. Понад 46 % тер. А. зазнає опустелювання. Найскладніша ситуація в периферійних областях пустель Середземномор'я, Сахел. зоні, країнах Афр. Рогу та Пд. А., де проживає бл. 25 % нас. Поверхневі та підземні води. За річним об'ємом річкового стоку (5 390 км³, 9 % світ. ресурсів) А. посідає 3-тє місце серед материків, поступаючись Євразії та Південній Америці. Водночас серед. шар стоку становить 180 мм (нижчим він є лише в Австралії та Антарктиді). Річковий стік вкрай нерівномірний. Його розподіл залежить від клімат. характеристик і характеру *підстильної поверхні*. 48 % заг. стоку зосереджено в районах Центр. А., що характеризуються надлишковим зволоженням. Макс. річні значення (1000–1500 мм/рік) зафіксовані в районах, складених кристалічними породами й латерит. корама вивітрювання (пн.-зх. узбережжя Гвінейської зат., сх. схили Мадагаскару). В улоговині Конго шар стоку становить 500–600 мм,

на Пн. і Пд. від екватора, в областях змінного й недостатнього зволоження він знижується до 50 мм і менше (Сахара, Калахарі), у субтропіках збільшується до 200 мм (зх. схили Атласу). Витрати води в річках, частина з яких пересихає, різко скорочується в сухий період. У пустельних областях річки з постійною течією відсутні (за винятком вел. транзит. річок). Епізодичний стік має бл. 40% тер. А. У гір. районах щільність річкової мережі зростає за рахунок численних коротких річок і струмків, що стікають в океан, і довгих, що течуть із підвітряних схилів углиб материка. Формування сучас. гідромережі А. почалося на поч. четвертинного періоду на тлі неотектонічних підняття окраїн материка та встановлення сучас. клімат. умов. Для річок Африки характерним є чергування ділянок давніх пологих профілів русла із широкими долинами й молодих крутих профілів із вузькими долинами. Чергування ерозійних циклів призвело до перехоплення молодими річками, закладеними на схилах плато, давніх вироблених річок. Сліди перехоплення помітні у вигинах вел. річок (Конго, Нігеру), порогах (Лівінгстона, Стенлі) і водоспадах (Вікторія). Унаслідок *аридизації* клімату зменшувалися або щезали прісноводні озера, що розміщувалися в пн. частині улоговини Калахарі, в улоговині Конго, Сх. А., улоговині Ель-Джоф (Сахар. море), Центр.-Судан. улоговині (пра-Чадське оз.). Континентальний *вододіл* А. проходить уздовж її сх. і пд.-сх. підвищеної частин. До бас. Атлантичного ок. належить майже 51% пл. А. (зокрема до Середземного м. — 15%), Індійського ок. — 18,5%. Безстічні бас. та області внутр. стоку (пустелі Сахара, Данаکیل, Наміб, западина Калахарі, бас. озер Чад, Рудольф та ін., деякі плато в Атлас тощо) охоплюють бл. 30,5% тер. материка. Річки мають переважно дощове живлення, рідше — підземне чи ґрунтове. Снігове й льодовикове живлення отримують лише ті річки, які починаються в горах, що піднімаються вище снігової лінії. За особливостями режиму живлення їх поділяють на 5 типів: екваторіальний (амазон.); судан. (субекваторіальний, нігерійський); сахар. (пустелі); середземномор.; мусонний. Річки екваторіального типу (р. Конго) мають дощове живлення, характеризуються стійкими рівномір. витратами з максимумами навесні і восени, у період дощів. Річки судан. типу (Нігер, Сенегал, Гамбія, Замбезі, *Оранжева* та ін.) приурочені до субекваторіальних широт А. Вони також живляться дощовими водами, відрізняються різко вираженою сезонною динамікою витрат і стоку. Річки сахар. типу (ваді) більшу частину року мають сухі русла, які заповнюються водою після рідкісних дощів, що трапляються в Сахарі, Намібі й Калахарі. Річки середземномор. типу (річки Атласу й Капських гір) на 50–80% мають дощове живлення, з деякою часткою снігового. Макс. витрати і стік фіксуються взимку, у період дощів, улітку дуже міліють, майже пересихають. Для мусон. типу річок характерний рівномір. розподіл стоку з незнач. літнім максимумом. Для вел. річок А. характерний складний (комбінов.) гідрол. режим. Осн. зовн. стік А. здійснюють 5 річок — Ніл, Конго, Нігер, Замбезі, *Оранжева*, басейни яких займають 1/3 пл. материка. Найдовша річка А. — Ніл (6 671 км). В А. багато озер різного походження. Розміщені вкрай нерівномірно. Найбільші і найглибші озера розташ. на Пд. Сх. за

лінією Вел. Сх.-Афр. розломів (Сх.-Афр. рифтової зони), переважно мають тектонічне походження, вони видовжені та значні за глибиною. Так, оз. Танганьїка простягнулося на 650 км із Пн. на Пд., оточене крутими схилами й має макс. глибину 1 470 м (друге за глибиною озеро у світі після *Байкалу*). Найбільше за пл. в А. і третє у світі оз. Вікторія (68 тис. км²) має тектонічно мульдове походження, сформувалося у серед. течії двох річок унаслідок підняття сх. крила рифту та черг. заг. опускання тер. Озеро має трапецієподібну форму з дуже порізнаними низькими й пологими берегами. Серед. глибина становить бл. 40 м, макс. — 80 м. Озера області внутр. стоку переважно мілководні і солоні (шотти, або себхи). У сухий сезон деякі перетворюються на солончаки. Рівні і пл. озер у місцях із недостат. зволоженням сильно змінюються протягом року. Так, пл. прісноводного оз. Чад, що належить до реліктового типу, змінюється від 10 до 26 тис. км² при серед. глибині 2 м. До запруджених озер належить розміщене на Ефіоп. нагір'ї оз. Тана, підпружене лавовим потоком. Льодовикові озера поширені в районах давнього (Атлас, Ефіоп. нагір'я) та сучас. (Рувензорі) зледеніння, де сформувалися на дні льодовикових долин (моренні), в ерозійних льодовикових формах (карові, трогові, циркові). Найбільші болота розташ. у тропіках (внутр. дельта р. Нігеру, навколо оз. Чад та низки озер Сх. А.). Болота також поширені в серед. частині бас. р. Конго та улоговині Білого Нілу. Останні сформувалися внаслідок затоплення водами р. Білого Нілу плоских слабонахилених тер. із сезон. зволоженням. Пл. боліт дуже мінлива — від 30 до 150 тис. км². Відоме болото в дельті р. *Окаванго*, його пл. варіює від 11 до 28 тис. км². Скорочується пл. льодовиків.

Рослинний світ. *Флора* А. налічує бл. 50 тисяч видів, з яких понад 40 тис. — вищі рослини, що представляють майже 4 тис. родів. Бл. 900 видів є *ендеміками*. За флористичним районуванням тер. А. розташ. у межах 3 флористич. царств: Голарктичного (Пн. окраїна материка), Палеотропічного (на Пд. від Сахари), Капського (пд.-зх. частина). Переважає троп. *рослинність*, позатропічні види трапляються на пн. та пд. окраїнах А., а також високогір'ях. Типи рослинності загалом визначають характер зональних типів ландшафтів. Екваторіальні постійно вологі вічнозелені ліси (*gilei*) поширені між 7° пн. ш. і 5° пд. ш. Найбільші масиви зосереджені на узбережжі Гвінейської зат. та в улоговині Конго. Тут росте понад 3 000 видів дерев. рослин, з них бл. 1 000 входять до складу верх. ярусу заввишки 40–50 м. З дерев переважають види родів *фікус* і *стеркулія* (*Sterculia africana*). Понад 40 видів мають цінну деревину: *хурма* ебенова (*Diospyros ebenum*), *санталове дерево*, *птерокарпус гребенястий* (*Pterocarpus erinaceus*). Для багатьох видів дерев характерні ходулі, і дошкоподібні корені. Багато *ліан*, *епіфітів* (переважно *папоротноподібні*, *орхідні*). Незаймані вічнозелені екваторіальні ліси збереглися у важкодоступ. гір. районах і бас. верх. приток р. Конго, на знач. частині тер. поширені похідні, або вторинні, ліси. Центр. частину бас. р. Конго займають заболочені ліси. У гір. районах троп. А., на рівні вище 1 300 м, поширені гір. формації гілей, що за флористичним складом відрізняються від типових. Для них характерна менша висота дерев і вел. кількість

Африка. Птерокарпус гребенястий

епіфіт. мохів. До субекваторіальних поясів належить вузька зона сезонно-вологих (листопаднo-вiчнозелених) лісів і широка зона рідколісся, чагарників і саван. У Пн. А. переважають савани, у пд. частині Сх. і в Пд. А. — рідколісся. У пд. і пн. напрямках вологі екваторіальні ліси заміщуються змінновологими змішаними (частково листопадними) лісами. У припливній узбережній смузі океанів розвинені *мангри*; рослинні асоціації сформовані *різофорою*, авіценією морською (*Avicennia marina*), авіценією блискучою (*Avicennia nitida*). На високих плато Пд. А., де посушливий період триває 5–7 місяців, значні пл. займають сухі ліси, рідколісся й чагарникові угруповання. Серед дерев тут переважають види род. *Бобових*, які формують рідкостійні ліси (міомбо) з вічнозеленим чагарниковим підліском і трав'яним злаковим ярусом. Типовим представником є *баобаб*. Савани займають бл. 33% тер. материка. Відповідно до тривалості вологого сезону їх поділяють на вологі високотравні, типові (сухі низькотравні) та пустельні (колючо-чагарникові), що закономірно змінюються на Пн. від екватора. У Пд. півкулі високотравні й типові савани заміщені сухими лісами, рідколіссям і чагарник. угрупованнями. У Сх. А. поширення саван різних типів залежить від рельєфу місцевості. Вологі високотравні савани поширені в областях із тривалістю сухого сезону до 3–4 місяців. Для них характерний густий покрив із високих (3–5 м) злаків: видів роду перистощетинник, відомих як слонова трава (*Pennisetum purpureum*, *P. benthami*), видів родів андропогон (*Andropogon rufus*, *A. lepidus* та ін.) й аристіда (*Aristida*). Серед злакового покриття — поодинокі дерева або їхні групи. Тер., де посушливий сезон триває понад 5 місяців, займають типові (судан.) сухі савани з поодинокими деревами або колючими чагарниками. Трав'яний покрив висотою 1–1,5 м представлений злаками: видами родів андропогон (*Andropogon hirtiflorus*, *A. ruprechtii*), теммеда (*Themeda triandra*). З дерев типовим є баобаб, акації (*Senegalia senegal*, *Acacia erioloba*), думпальма, лофіра крилата (*Lophira alata*); у Сх. і Пд. А. — різні види роду *молочай*. Серед трав поширені цибулинні й кореневищні види родин Лілійних і Амарилісових. Пустельні (сахельські) савани поширені в районах із тривалістю посушливого сезону 8–10 місяців. Трав'яний покрив пустельних саван не суцільний, тут зростають *геофіти* й дернинні злаки. На Пн. від екватора зі злаків переважають аристиди (*Aristida plumosa*, *A. brachyanthera*), з низькорослих дерев — акації (*Acacia albida*, *A. tortilis*). У Калахарі трав'яний покрив утворюють злаки: гусятник (*Eragrostis lehmanniana*), аристіда (*Aristida uniplumis*); з дерев і чагарників поширені акації (*Acacia homatixylon*, *A. uncinata*), терміналія (*Terminalia sericea*). В областях із незначною кількістю та нерегулярним режимом випадання опадів поширені дуже різно-рідні за поєднанням рослинних угруповань напівпустелі та пустелі. У пустелях Пн. А. панує ксерофіл. рослинність, Пд. — сукулентна (див. *Сукулентни*). Рослинний покрив пустель залежить від особливостей ґрунту. У Сахарі кам'яністі пустелі (*гамади*) мають розріджений рослинний покрив, утворений деревно-чагарниковими видами з потужною кореневою системою: ретамою звичайною (*Retama retam*), дроком сахарським (*Genista saharae*). Галечникові пустелі (серіри) і рухливі піщані бархани (ерги) майже позбавлені

рослинності. Нерухомі горбисті піски часто вкриті *верблюжою колючкою* (*Alhagi maurorum*), ціллою колючою (*Zilla spinosa*), джужугном (*Calligonum comosum*), аристидою (*Aristida pungens*). У всіх пустелях наявні *ефемери*. Серед *лишайників* представлена леканора істівна (*Lecanora esculenta*). У пустелях Пд. А. переважають види род. *Аїзові*. У пустелі Наміб трапляються вельвічія, багато злаків — аристіда (*Aristida obtusa*, *A. ciliata*), ковила (*Stipa namaquesis*), *посо* (*Panicum lanipes*); чагарники й карликові дерева з родів *Penthia*, *Acacia*, *Eriosephalus*, що є ендемічними. На субтроп. окраїнах А. пустелі переходять у злаково-чагарник. напівпустелі: на Пн. для них типовими є альфа — злак із роду ковила, на Пд. — переважно цибулинні та бульбоцибулинні. Пн. А. в межах Атласу та вузького узбережжя має середземномор. рослинність. Поширені субтроп. жорстколисті вічнозелені ліси, утворені дубом кам'яним і *корковим дубом* із домішкою *сосни алепської* (*Pinus halepensis*) і *сосни приморської* (*Pinus pinaster*). Унаслідок опустелювання вони здебільшого замінені чагарниковими і полиново-злаковими асоціаціями (*макі*), де переважають *мирт* звичайний, ладанник шавлієлистий (*Cistus salvifolius*), *олеандр* звичайний. На крайньому Пд. А. рослинність також має середземномор. характер, але жорстколисті вічнозелені чагарники (фінобош) сформовані представниками родин *Протеїєвих* і *Вересових*. У складі субтроп. вічнозелених лісів збереглися ендеміки капської флори: види роду подокарпус (*Podocarpus thunbergii*, *P. elongata*), *маслина капська* (*Olea capensis*), деревоподібні папороті. Типи рослинності й межі поширення рослинних угруповань А. визначилися наприкін. пліоцену. Унаслідок антропогенної діяльності природний рослинний покрив значно трансформований. Багато рослинних формацій є вторинними. Вел. пл. екваторіальних і субекваторіальних лісів були заміщені саванами. Натепер природна рослинність збереглася лише на 8% тер.

Тваринний світ. В А. мешкають 25% відомих на Землі видів *ссавців* і 20% видів *птахів*. Представлено також бл. 100 тис. відомих видів *комах*, *павукоподібних*. Тер. А. належить до двох фауністичних підобластей царства Арктогея: пн. частина із Сахарою — до Середземномор. підобласті Голарктичної зоогеогр. області, решта — до Ефіоп. зоогеогр. області. Характерними представниками фауни Голарктичної області є мешканці пустель і напівпустель. До них належать численні *гризуни* (*африканський скельний щур*), кілька видів *антилоп* (*бубал*, *адакс*) та *хижі (гієнові, фенек, шакал)*. Фауна Ефіоп. зоогеогр. області вирізняється своєрідністю і багатим видовим різноманіттям, вважається центром формування *ссавців* на Землі. Тут зосереджено бл. 1/4 їх видів (51 родина), з яких майже половина — ендеміки. Видовий ендемізм найвищий серед *приматів* (94%), *парнокопитних* (88%) і *гризунів* (85%). У межах області виділяють 4 підобласті: Зх.-Афр. (Конголез.), Сх.-Афр. (Судан.), Пд.-Афр. (Капську) і Мадагаскарську. Зх.-Афр. підобласть переважно лісова, для неї характерний «багаторусний» розподіл тварин, зв'язок багатьох із них із дерев. рослинністю. Серед наземних поширені свиня китицевуха (*Potamochoerus porcus*), їжатки, *окапі*, *водяний олень*, *горила*, бегемот карликовий та ін. У кронах і на стовбурах дерев живуть *мавпи*, деревні

дамани, вивірки, багато видів плазунів і термітів (понад 500 видів). Серед птахів екваторіальних лісів переважають плодючі — представники род. *Туракові*. Трапляються також *птахи-носороги*, папути. Схожими з амер. колібрі є *нектарниці*. Сх.-Афр. підобласть охоплює Ефіоп. нагір'я, савани Судану, Сх. і Пд. А. За кількістю видів вел. тварин (насамперед *копитних*) і щільністю їх розміщення савани й рідколісся А. є найбагатшими у світі. Тут проживає бл. 80 видів трав'янистих тварин, першість серед яких належить парнокопитним (*жирафам*, *буйволам*, *антилопам*, *газелям*, *бегемотам*) і непарнокопитним (*зебрі*, *носорогу чорному*, *африканському слону*). З хижих поширені *лев*, *леопард*, *каракал*, *гієна*, *шакал*. Лише в цьому регіоні живуть *бабуїни*, *павіани* й *мандрили*. Савани й рідколісся є домівкою для багатьох видів плазунів — ящірок, разом із *хамелеонами*, *гадюк*, *пітонів*. У річках і озерах живуть *крокодили*. Орнітофауна представлена *страусами*, *фламінго*, нектарницями. Пд.-Афр. підобласть займає переважно пустельний і напівпустельні райони. Ендемічними є *златокротові*, афр. *довгоніг*, антилопи-стрибуни. З хижаків зберелися *гієни* та деякі роди род. *Віврових*. Копитні представлені антилопами й газелями. Серед хижаків також *лев*, *генард*, *каракал*, *кіт барханний* і *кіт лісовий*, *гієна смугаста* і *плямиста гієна*. Птахів небагато. Найпоширеніші — пустельний жайворонок, жайворонок малий, *кам'янка*, *рябки*, *дрохва*. Різноманітні плазуни: *гадюки*, *піщана ефа*, *кобра* єгипетська, *гюрза* тощо. Дуже своєрідна фауна Мадагаскар. підобласті, до якої належить о. Мадагаскар і прилеглі архіпелаги. Фауна дуже давня і внаслідок тривалої ізоляції високоендемічна. За вел. кількості тварин-ендемів тут відсутні звичайні для континенту види, серед яких мавпи, хижі і отруйні змії. Представниками ендемічних родин ссавців є *Індіреві*, *Лемури*, *Тенрекові*. З-поміж птахів ендемічними є родини Пастушкові куріпки (зокрема, куріпка мадагаскарська), Філетрині, Вангові (зокрема, блакитна ванга).

Л а н д ш а ф т и. Гол. закономірності поширення ландшафтів А. визначаються клімат. зональністю, а також орогр., літоген., антропогенними чинниками. За оцінками фахівців, 65% ландшафтів тер. А. сформувалися під впливом клімат. чинників, ін. 35% тер. належать до областей, де формування ландшафтів відбувається під впливом геол., геоморфол., тектонічних (літоген.), біоген. та антропогенних чинників. На тер. А. виділено 25 зональних типів ландшафтів і 14 спектрів висот. поясності, розміщених у чотирьох геогр. поясах: екваторіальному, субекваторіальному, троп. і субтропічному. У межах екваторіального поясу виділено 3 зональні типи ландшафтів: надлишково-вологих вічнозелених лісів на жовтих фераліт. ґрунтах, вологих вічнозелених лісів на червоно-жовтих фераліт. ґрунтах, сезонно-вологих вічнозелених лісів із включенням листопад. видів на жовто-червоних фераліт. ґрунтах. На схилах Камеруну і в горах Рувензорі формується вічнозелено-лучний висотний спектр ландшафтів. Тут гір. вічнозелені ліси, поширені на висотах 1800–2300 м, заміщуються бамбуковими заростями, які на висоті понад 3000 м змінюються дерев. видами род. *Вересових*. Найвищі відмітки займає пояс афроральпійської трав'яної рослинності, де переважають *хвоїці*, *манжетки*, *фіалки*, *цимини* й ліліїні.

Спектр ландшафт. зон субекваторіального поясу А. надзвичайно різноманітний. Тут поширені напіввічнозелені і листопадні ліси (останні представлені суто в Пд. півкулі). У Сахел. зоні, на п-ові Сомалі значні пл. займають опустелені савани, рідколісся й чагарники на червонуватих і червоно-бурих ґрунтах. Вел. субширотна смуга від Леона-Ліберій. гір до Ефіоп. нагір'я зайнята сезонно-вологими рідколіссям і низькотрав. саванами на червоних, червоно-коричневих і червоно-бурих ґрунтах. Ця смуга простягається через Сх. А. в Пд. півкулю й оточує зону вічнозелених і напіввічнозелених лісів западини Конго. У гір. районах, розміщених у добре зволжених областях (Рувензорі, Вірунга, Мітумба, зх. схили Ефіоп. нагір'я), формуються вічнозелено-лісово-лучний і листопадно-напіввічнозелений-лісово-лучний висотні ландшафтні спектри. На посушливіших сх. схилах Ефіоп. нагір'я і гір п-ова Сомалі — саванно-лісово-лучний висот. спектр. У троп. поясі Пн. півкулі представлені переважно пустельні ландшафти континентального сектора. Для нагір'їв Ахаггар і Тібесті характерний пустельно-напівпустел. висот. спектр ландшафтів. Лише в зх. частині Сахари завдяки високій відносній вологості поширені приокеанічні ефемерно-лучно-сукулентні пустелі. У Пд. півкулі чітко простежуються секторні закономірності диференціації ландшафтів. У пд. частині западини Калахарі поширені пустельні савани й рідколісся на червонуваті- і червоно-бурих ґрунтах. Сх. добре зволожений сектор троп. поясу зайнятий вічнозеленими рідколіссям і чагарниками Мозамбік. низовини на червоних і червоно-коричневих ґрунтах, сх. відроги гір о. Мадагаскар вкриті сезонно- і постійно-вологими вічнозеленими й напіввічнозеленими лісами на червоних і червоно-жовтих фераліт. ґрунтах. Троп. напівпустелі, огинаючи зі Сх. пд.-зх. частину Калахарі, підіймаються на Пн. по зх. крайових плато майже до 10° пд. ш. і переходять уздовж Атлантичного узбережжя Пд. А. в зону приокеанічних пустель зх. сектора материка. На Пн. поширення літньосухих лісів і чагарників на коричневих ґрунтах обмежується вузькою смугою узбережжя Середземного м. біля

Африка. Собор Св. Трійці, м. Аддис-Абеба (Ефіопія)

підніжжя Атласких гір та системи Ель-Ахдар. На Пд. Зх. А. повторюються ландшафтні закономірності, властиві пн.-зх. околиці материка: навітряні схили Капських гір і вузька берегова смуга, що прилягає до них, зайнята субтроп. літньосухими рідколіссям і чагарниками, а сухі підвітряні схили і внутр. долини між ними — субтроп. напівпустелями. На пд.-сх. околиці ма-

терика простягається зона сезонно-вологих змішаних лісів, що переходить на схилах Драконових гір у ландшафти змішано-лісово-лучного спектра. Для западини Калахарі характерні рівнинні класи ландшафтів. Панування троп. континентального клімату визначило поширення в її межах ксерофільних рідколіс. Високі докопані рівнини далі на Сх. зайняті саванними й рідколісними ландшафтами. У Драконових горах виражена висотна поясисть, сх. схили зайняті лісовими ландшафтами. Для Капських гір характерні ландшафти середземномор. типу, значно перетворені госп. діяльністю. Ландшафти Мадагаскару подібні до ландшафтів Пд. і Сх. А. У сх. частині острова переважають гір. класи постійно вологих лісових ландшафтів, що звожуються мусонами Індійського ок. У зх. низинній частині домінують савани і ксерофільні рідколісся. Природні афр. ландшафти зазнали радикальних змін унаслідок антропогенного впливу, що призведе до їх істотної деградації. Умовно-корінні ландшафти займають 17,5% пл. А., вторинно похідні — 71,4%, антропогенні модифікації — 11,1%.

Природні зони. Природні зони А. майже симетричні щодо екватора, яскраво виражена їх широтна зональність. Сформовані природні зони екваторіальних, субекваторіальних, троп. і субтроп. геогр. поясів. У гір. районах виражена висотна поясисть. Зона вологих вічнозелених лісів розташована в бас. р. Конго і на узбережжі Гвінейської зат. Близькість до екватора зумовлює велику кількість сонячного світла й опадів протягом року. В умовах спекотного й рівномірно вологого клімату на червоно-жовтих фераліт. ґрунтах ростуть багатоярусні вічнозелені ліси. На Пд., Пн. і Сх. зона вологих екваторіальних лісів змінюється зоною змінно-вологих листопадних лісів, потім рідколісся і саван. Савани й рідколісся в Пн. півкулі поширені до 16–18° пн. ш., на Пд. переходять за Пд. тропік, займають майже 40% пл. материка. Савани — відкриті

телі та напівпустелі — результат спекотного й сухого клімату. Висока сухість повітря, денна спека та порівняно низькі нічні т-ри характерні майже для 30% пл. А. У пустелях Пн. півкулі подекуди трапляються багаторічні колючі чагарники верблужої колючки та молочаїв. Для кам'янистої пустелі характерні лишайники, на засоленних ділянках ростуть полин, солянка. Більша частина пустель позбавлена ґрунт. покриву, лише місцями формуються сірі пустельні малородючі ґрунти. На Пн. Зх. та Пд. Зх. материка в областях із субтроп. середземномор. кліматом на коричневих ґрунтах сформувалася зона жорстколистої вічнозелених лісів і чагарників. Природоохоронні території. В А. перші тер. отримали статус природоохоронних у 1920-х, зокрема 1926 Нац. парк Крюгер (засн. 1898 як резерват) у ПАР. У колоніальний період також засн. парки, які згодом оголошено об'єктами всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: нац. парки *Вірунга* (від 1979), *Серенгети* (від 1981), Гори Рувензорі (від 1994) тощо. Загалом на 2020 налічують понад 40 відповідних об'єктів. У постколоніальний період кількість і пл. тер. під охороною в А. стрімко зросли. Станом на 2016 частка природоохорон. тер. в А. на Пд. від Сахари становила 16,1% від заг. пл. Станом на липень 2017 в А. нараховувалося 75 біосферних резерватів. Найвищий ступінь заповідності тер. в А. мають Танзанія — 38,12%, Замбія — 38,11%, Намібія — 37,89%. Відома своїми нац. парками також Кенія. Гострою проблемою природоохорон. тер. А. є порушення заповідного режиму. Загалом тер. під охороною відіграють важливу роль у збереженні флори й фауни А., сприяють розвитку рекреації і туризму.

НАСЕЛЕННЯ. За даними ООН, 2015 в А. проживало 1 194 млн осіб, що становило приблизно 16,2% нас. Землі. Станом на 2016 нас. А. становило вже понад 1,2 млрд (понад 12% нас. світу). Серед. густота нас. — 36,4 особи/км² (при середньосвіт. значенні 56,8 особи/км²). Найбільша густота спостерігається в долині й дельті р. Нілу, на берегах Гвінейської зат., рівнинах Нігерії, узбережжі Магрибу, у районі Великих Афр. Озер і деяких ін. тер. Водночас є величезні вкрай слабо заселені тер. пустель, джунглів і високогір'я. А. вирізняється надзвичайним мовно-лінгвістичним різноманіттям. Нараховують від декількох сотень до декількох тисяч народів. З огляду на це, для країн А., особливо розташ. на Пд. від Сахари, характерним є багатонац. склад нас. Найскладніший етніч. склад нас. мають Нігерія, Ефіопія, Демократична Республіка Конго, Танзанія, Руанда, Гана, Камерун, Кенія та деякі ін. Поліетніч. склад нас. та невідповідність меж розселення окремих народів і держ. кордонів часто призводив та призводить до тривалих і гострих конфліктів. Серед народів А. лише бл. 120 народів мають чисельність понад 1 млн осіб. Народи, які говорять мовами афразійської (семіто-хаміт.) групи, живуть у Пн. і Пн.-Сх. А. Із семіт. мов найбільш поширеною є *арабська мова*. Арабомовне нас. А. утворилося внаслідок переселення з Аравійського п-ова в 7–11 ст. араб. племен, які асимілювали значно чисельніших корінних жителів (давніх єгиптян і берберомовне нас.). Бербери дотепер збереглися лише в гір. областях Магрибу та оазах Сахари, але значна їх частина (кабілі, рифи, туареги та ін.) розмовляють також і араб. мовою. Вел. за чисельністю народ амхара, що входить до семіт. групи разом

Африка. Мечеть Укба, м. Кайруан (Туніс)

трав'яні рівнини, з острівцями лісів, окремими деревами, заростями чагарників, сформовані на червоних і червоно-бурих ґрунтах. Савани й рідколісся, як у Пн., так і Пд. півкулі, поступово переходять у троп. пустелі та напівпустелі. Пус-

зі спорідненими народами, які мешкають у гір. регіонах Пн. Ефіопії, становить ядро ефіоп. нації. До кушит. групи семіто-хаміт. сім'ї входять галла (близькі в культ. відношенні до архара), народи сидамо, які живуть на Пд. Ефіопії, а також сомалійці. До чад. групи цієї сім'ї входять народи Пн. Нігерії, Нігера та сусідніх країн — хауса та близьких до них *баде, бура, котоко* та ін. Ареал поширення народів нігеро-кордофан. сім'ї охоплює більшу частину континенту на Пд. від Сахари. До сім'ї входять декілька груп. У троп. та Пд. А. розмовляють переважно мовами бенуа-конго. Насамперед йдеться про *банту* та деякі ін. народи. У всіх країнах Сх. А. широко поширена мова незначного за чисельністю народу Танзанії — *суахілі*. До складу ніло-сахар. сім'ї входять 3 групи — сонгаї, сахар. і шарі-ніль-

ська, а також 3 нечисельні народи, які не входять до жодних груп, — маба, фур і кома. У пд.-зх. частині А., крім народів нігеро-кордофан. сім'ї, мешкають також народи, які належать до койсан. мовної сім'ї, — *бушмени, готтентоти*, гір. дамара. Острів Мадагаскар населяють малагасійці, що докорінно відрізняються мовою, антропологічним типом і культурою від решти народів А. Малагасійці розмовляють мовою австронезійської сім'ї. Нас. європ. походження (англійці, африканери, французи, іспанці, італійці, португальці) становлять бл. 1% нас. континенту. В останні десятиліття у країнах, що здобули незалежність, чисельність осіб європ. походження стрімко скоротилася. У ПАР, Кенії, Танзанії, на о. Маврикій багато вихідців з Азії (хіндустанців, тамілів, раджастанців та ін.).

Африка. Країни Африки

№ п/п	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб, станом на липень 2020	Густота населення, осіб/км ²
Північна Африка					
1	Алжир	Алжир	2381,7	43,0	18,1
2	Єгипет	Каїр	1001,5	104,1	103,9
3	Західна Сахара (окупована Марокко)	Ель-Аюн	266,0	0,7	2,6
4	Лівія	Тріполі	1759,5	6,9	3,9
5	Марокко	Рабат	446,6	35,6	79,7
6	Судан	Хартум	1861,5	45,6	24,5
7	Туніс	Туніс	163,6	11,7	71,5
8	Канарські Острови (Іспанія)	Санта-Крус-де-Тенерифе	7,4	2,2	297,3
9	Мадейра (Португалія)	Фуншал	0,8	0,3	375,0
10	Мелілья (Іспанія)		0,012	0,085	7083,3
11	Сеута (Іспанія)		0,019	0,084	4421,1
Західна Африка					
1	Бенін	Порто-Ново	112,6	12,9	114,6
2	Буркіна-Фасо	Уагадугу	274,2	20,8	75,9
3	Гамбія	Банжул	11,3	2,2	194,7
4	Гана	Аккра	238,5	29,3	122,9
5	Гвінея	Конакрі	245,9	12,5	50,8
6	Гвінея-Бісау	Бісау	36,1	1,9	52,6
7	Кабо-Верде	Прая	4,0	0,6	150,0
8	Кот-д'Івуар	Ямусукро	322,5	27,5	85,3
9	Ліберія	Монровія	111,4	5,1	45,8
10	Малі	Бамако	1240,2	19,6	15,8
11	Мавританія	Нуакшот	1030,7	4,0	3,9
12	Нігер	Ніамей	1267,0	22,8	18,0
13	Нігерія	Абуджа	923,8	214,0	231,7
14	Сенегал	Дакар	196,7	15,7	79,8
15	Сьєрра-Леоне	Фрітаун	71,7	6,6	92,1
16	Того	Ломе	56,8	8,6	151,4
17	Острови Святої Єлени, Вознесіння і Трістан-да-Кунья (Володіння Великої Британії)	Джеймстаун	0,4	0,008	19,0
Центральна Африка					
1	Ангола	Луанда	1246,7	32,5	26,1
2	Габон	Лібревіль	267,7	2,2	8,2
3	Демократична Республіка Конго	Кіншаса	2344,9	101,8	43,4
4	Екваторіальна Гвінея	Малабо	28,1	0,8	28,5
5	Камерун	Яунде	475,4	27,7	58,3
6	Конго	Браззавіль	342,0	5,3	15,5
7	Сан-Томе і Принсіпі	Сан-Томе	1,0	0,2	200,0
8	Центральноафриканська Республіка	Бангі	623,0	6,0	9,6
9	Чад	Нджамена	1284,0	16,9	13,2

№ п/п	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб, станом на липень 2020	Густота населення, осіб/км ²
Східна Африка					
1	Бурунді	Гітега, Бужумбура	27,8	11,9	428,1
2	Джибуті	Джибуті	23,2	0,9	38,8
3	Еритрея	Асмера	117,6	6,1	51,9
4	Ефіопія	Аддис-Абеба	1104,3	108,1	97,9
5	Замбія	Лусака	752,6	17,4	23,1
6	Зімбабве	Хараре	390,8	14,5	37,1
7	Кенія	Найробі	580,4	53,5	92,2
8	Коморські Острови	Мороні	2,2	0,8	363,6
9	Маврикій	Порт-Луї	2,0	1,4	700,0
10	Мадагаскар	Антананаріву	587,0	27,0	46,0
11	Малаві	Лілонгве	118,5	21,2	178,9
12	Мозамбік	Мапуту	799,4	30,1	37,7
13	Південний Судан	Джуба	644,3	10,6	16,5
14	Руанда	Кігалі	26,3	12,7	482,9
15	Сейшельські Острови	Вікторія	0,5	0,1	200,0
16	Сомалі	Могадішо	637,7	11,8	18,5
17	Танзанія	Дар-Ес-Салам, Додома	947,3	58,6	61,9
18	Уганда	Кампала	241,0	43,3	179,7
19	Реюньйон (заморський департамент Франції)	Сен-Дені	2,5	0,9	360,0
20	Майотта (заморський департамент Франції)	Мамудзу	0,4	0,3	750,0
Південна Африка					
1	Ботсвана	Габороне	581,7	2,3	4,0
2	Лесото	Масеру	30,4	2,0	65,8
3	Намібія	Віндгук	824,3	2,6	3,2
4	Південно-Африканська Республіка	Преторія, Кейптаун, Блумфонтейн	1219,0	56,5	46,3
5	Есватіні (раніше Свазіленд)	Мбабане	17,4	1,1	63,2

Африка. Країни Африки

З перших років 21 ст. у країнах А. значно збільшилася кількість китайців. Найпоширенішими релігіями є *християнство* та *іслам*. На континенті проживає значна кількість нас., що сповідує традиц. місцеві релігії. Представлений також *індуїзм* та *юдаїзм*. Компонентні та тер. особливості реліг. структури континенту зумовлені іст. чинниками. На пн. та сх. узбережжях домінує іслам, на Пд. від Сахари більше представлені християни, віряни місцевих традиц. вірувань та ін. релігій. Найбільше мусульман у Пн. А. станом на 2010 проживало: у Єгипті — 76 млн осіб, Алжирі — 34,7 млн осіб, Марокко — 31,9 млн осіб тощо. Христ. громада представлена здебільшого *коптами* Єгипту — 4,1 млн осіб. На Пд. від Сахари найбільше християн 2010 проживало в Нігерії — 78,1 млн осіб, Демократичній Республіці Конго — 63,2 млн осіб, Ефіопії — 52,1 млн осіб, ПАР — 40,7 млн осіб. Найбільша кількість мусульман у цьому регіоні проживає в Нігерії — 71,3 млн осіб, Ефіопії — 28,7 млн осіб, Танзанії — 15,7 млн осіб. Абс. кількість нас. та частка А. в заг. кількості нас. світу стрімко зростає. Так, 1950 на континенті проживало 229 млн осіб (9% від тогочас. нас. світу). Країни А. вирізняються набагато вищими за середньосвіт. показниками природ. приросту нас. 2015 середньо-світ. приріст нас. становив 11,9 %, коли в А. — 26,4 %. Гол. причина — високі показники народжуваності. За показником заг. коефіцієнта народжуваності країни А. станом на 2017 посідали перші 10 місць: Ангола й Нігер — 44,2 %, Малі — 43,9 %, Уганда — 42,9 %, Замбія — 41,5 %, Бурунді — 41,3 %, Буркіна-Фасо —

41,2 %, Малаві — 41, %, Сомалі — 39,6 %, Ліберія — 38,3 %. Афр. країни є лідерами й за показниками серед. коефіцієнта народжуваності, що показує кількість дітей, які в середньому народжує жінка протягом життя. 2017 зазначений показник становив у Анголі 6,16, Малі — 6,01, Бурунді — 5,99, Сомалі — 5,8, Буркіна-Фасо — 5,71, Уганді — 5,71, Замбії — 5,63, Малаві — 5,49. Більшість країн А. мають високі показники смертності: Лесото — 15 % (1-ше місце у світі), Гвінея-Бісау — 13,9 % (6-те місце), Чад — 13,8 % (7-ме місце). Причини високої смертності: низький рівень мед. обслуговування, заборуднення докільця, відсутність у знач. частини нас. доступу до якісної питної води, голод, високий рівень захворюваності тощо. Країни А. є лідерами за показниками захворюваності на ВІЛ/СНІД. 2016 частка ВІЛ-інфіков. нас. у віковій групі 15–49 р. становила: у Свазіленді — 27,2 %, Лесото — 25 %, Ботсвані — 21,9 %, ПАР — 18 %, Зімбабве — 13,5 %, Замбії — 12,4 %, Мозамбіку — 12,3 %. Це найвищі показники серед країн світу. Унаслідок високого рівня смертності країни А. мають найнижчі показники серед. очікуваної тривалості життя. 2017 серед 112 країн світу, де цей показник становив до 53,8 р., 10 були країнами А.: Нігерія — 53,8; Мозамбік — 53,7; Лесото — 53; ЦАР і Сомалі — 52,8; Замбія — 52,7; Свазіленд — 52,1; Габон — 52,1; Гвінея-Бісау — 51; Чад — 50,6. А. є найбільш молодим континентом світу. Серед. вік африканців 2015 становив 19,4 р. (загально-світовий серед. вік нас. — 29,6 р.). У статевій структурі нас. на 100 жінок у середньому 99,7 чоловіка (у світі — 101,8). А. має від'ємне

сальдо міграції нас. В останні роки значно збільшилися потоки емігрантів за межі континенту. Переважно потоки мігрантів формуються в охоплених конфліктами, соц.-екон. кризами д-вах. Мільйони мігрантів і біженців прямують насамперед до країн ЄС, що створює значні проблеми для країн, які змушені їх приймати. Окремо можна відзначити значну кількість мігрантів до колишніх країн-метрополій, насамперед Франції та Великої Британії, та репатріацію туди нас. європ. походження. Частина мігрантів із країн Пн. та Зх. А. прямують до багатих країн Пд.-Зх. Азії. В останні роки до країн А. прибуває

Африка. Вівтар Вуду, м. Абомей (Бенін)

досить значна кількість китайців, які працюють у різних сферах — пром-сті, буд-ві доріг тощо. У межах материка країною-реципієнтом екон. мігрантів є ПАР. Війни й етніч. конфлікти є причиною наявності значної кількості біженців та переміщених осіб у межах окремих країн континенту та між ними. Рівень урбанізації в А. найнижчий серед ін. материків. Частка міського нас. 2015 становила 40 %, абс. кількість — 471,6 млн осіб (світ — 53,6 % та 3 957 млн осіб відповідно). До країн А., які мають частку міського нас. понад 60 %, належать Лівія, Джибуті, Алжир, Туніс, Конго, Кабо-Верде, ПАР. У шести країнах А. частка міського нас. 2015 була меншою за 20 % (Ефіопія, Пд. Судан, Нігер, Малаві, Уганда, Бурунді). Серед найбільших міст — Лагос (Нігерія), Каїр (Єгипет), Кіншаса (ДРК) тощо. Більшість афр. міст не є рушіями екон. зростання та структур. перетворень в економіці. Навпаки, найчастіше їх визнають гол. осередками соц.-екон. та екол. кризи. Міста стають центрами концентрації гострих соц. суперечностей і контрастів (безробіття, житлова криза, злочинність тощо). Ситуація погіршується тим, що міста продовжують приваблювати найбільш сільських жителів, які повсякчас збільшують прошарок маргінального нас. Станом на 2014 кількість мешканців міських нетрищ (у % до всього міського нас.) становила: у Пд. Судані — 96 %, ЦАР — 93 %, Судані — 92 %, Мавританії — 80 %.

ПОЛІТИЧНА КАРТА. Заг. кількість країн і залежних тер. в А. — 62, із них на поч. 2018 — 54 незалежні д-ви; із них 3 монархії — Свазіленд,

Лесото, Марокко, решта — республіки. Серед країн А. — 10 острівних, 14 внутрішньоконтинентальних і 37 д-в із виходом до морів та океанів. Більшість країн А. — унітарні д-ви, лише 4 д-ви на континенті є федераціями — Нігерія, Ефіопія, ПАР, Коморські Острови. Згідно з районуванням Екон. комісії ООН, країни А. розподіляють за субрегіонами. Країни А. умовно поділяють на 4 регіони — Пн., Пд., Зх. та Сх. (нерідко виділяють також Центр. А.). 1963 створено Організацію Африканської Єдності (ОАЄ). 09.07.2002 на її основі утворено Африканський Союз (АС) — міжнар. міжуряд. орг-цію. 22.06.2016 Україна набула статусу спостерігача в АС.

Лит.: Тектоника Африки / Под ред. Ю. Шуберта, А. Фор-Мюре; пер. с фр. и англ. Москва, 1973; Страны и народы : в 20 т. Москва, 1978. Т. 1; Власова Т. В. Физическая география материков : в 2 ч. 4-е изд., перераб. Москва, 1986. Ч. 2; Кагарманов А. Х. Геология Африки и Аравии. Ленинград, 1987; Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. Москва, 1988; Хаин В. Е. Тектоника континентов и океанов. Москва, 2001; Schlüter D. Geological Atlas of Africa: With Notes on Stratigraphy, Tectonics, Economic Geology, Geohazards and Geosites of Each Country. Berlin; Heidelberg, 2006; Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII — друга половина XIX ст.). Київ, 2007; Максаковский В. И. Географическая картина мира : в 2 кн. 4-е изд. Москва, 2008. Кн. 2: Региональная характеристика мира; Алексеева Н. Н., Климанова О. А. Физическая география материков. Общие закономерности. Москва, 2012; Костів Л. Я. Фізична географія материків і океанів. Африка. Львів, 2017; Огар В. В. Основні риси геології Африки // Регіональна геологія. Київ, 2017.

С. А. Лісовський, Р. О. Спичка

African Studies Association

Африканістика. Логотип Асоціації Африканістики (African Studies Association)

Африканістика — загальна назва сукупності наук. дисциплін, які вивчають історію (доколониальну, колониальну й постколониальну), економіку, демографію, політику, суспільство, мови й літератури, мистецтво, етнологію, етнографію та релігії країн Африки. У широкому значенні А. передбачає дослідження цих аспектів на всьому континенті. У вузькому значенні — вивчення лише субсахарської Африки, яке не включає студії Єгипту і країн Магрибу. А. розглядають як частину сходознавства або окр. наук. напрям. Донаук. становлення А. розпочалося з записів араб. мандрівників (тревелогів), які відвідували субсахар. Африку в ранній новий час. Так, географ і мандрівник Лев Африканський (бл. 1483 — бл. 1555; Іспанія) до захоплення в полон сицилійцями (1518) і хрещення (1520) відвідав д-ви Сонгай (на тер. сучас. Малі, Нігера й Нігерії), Борну (тер. сучас. Нігерії, Нігеру й Чаду), Нубію й ін. землі. Його книга «Опис Африки й вартих уваги місць, які в ній є» («Della descrizione dell'Africa et delle cose notabili che ivi sono»; 1550) була першим і до 19 ст. залишалася єдиним доступним європейцям свідченням про внутр. регіони Африки. У 18 ст. розпочався наук. етап розвитку А., пов'язаний із колонізацією материка європейцями, появою геогр. т-в у різних країнах Європи. Упродовж 19 ст. розвиток А. мав знач. мірою приклад. характер, викладання афр. мов і елементів культури, як правило, відбувалося у стінах спец. закладів, які готували кадри колоніал. влади та місіонерів для церкви. Поряд із тим, формувалася й А. як наук. дисципліна. Вона залишалася неінституціоналізованою, хоча вже 1916 було створено Школу сходознавства

(з 1938 — Школа афр. студій і сходознавства) Лондон. ун-ту. Процес деколонізації афр. країн у 2-й пол. 20 ст. суттєво вплинув на розвиток академ. А. 1957 засновано Асоціацію А. (англ. African Studies Association), що об'єднує африканістів США і Канади. З її складу 1968 виділилася Асоціація дослідження афр. спадщини (англ. African Heritage Studies Association), яка об'єднує дослідників-афроамериканців і заперечує євроцентрист. підходи, якими вирізнялася Асоціація А. в перші десятиліття свого існування. 1963 засновано Асоціацію А. Великої Британії (англ. African Studies Association of the United Kingdom). У 1950-х розпочалося створення університет. центрів А., першим із яких став Центр А. *Бостонського університету* (засн. 1953). Згодом з'явилися аналог. інституції в *Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі* (Центр А. засн. 1959) та ін. академ. установах. Водночас наук. ступені з А. як окр. дисципліни вперше в історії почав присуджувати Говард. ун-т (засн. 1867 для афроамериканців, м. Вашингтон, США) лише у 1969. У цей же період розпочалося становлення університет. центрів викладання і дослідження А. у Великій Британії: Центр А. *Кембриджського університету* (засн. 1965), Центр західноафр. студій *Бірінгемського університету* (засн. 1963) та ін. Крім того, А. активно розвивається у Німеччині, Польщі, Португалії, Росії, Франції, а з поч. 21 ст. — у Китаї. Важливі центри А. у самій Африці розташовані в Гані (Ін-т А. Ун-ту Гани, м. Аккра, засн. 1962), Ефіопії (засн. 2007 Центр А. Аддис-Абеб. ун-ту), Нігерії (Ін-т А. й студій діаспори, засн. 2017 Лагоським ун-том спільно з Вест-Індійським ун-том у м. Кінгстоні, Ямайка), ПАР (Центр А. Кейптаун. ун-ту, засн. 2012) та ін. В Україні А. перебуває на стадії становлення. У 1920-х дослідження з афр. тематики здійснювали науковці, які входили до Всеукр. наук. асоціації сходознавства (1926–1930). Їхні праці виходили, зокрема, в журн. «Східний світ» (1927–1931; 2 останні номери мали назву «Червоний Схід»). У 1960–1980-х в УРСР публікувалися окр. дослідження про економіку країн А. У 21 ст. дослідження з афр. студій здійснюють у *Київському національному університеті імені Тараса Шевченка* (на кафедрі міжнар. регіоназнавства), в *Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України* та ін. освіт. і наук. закладах. 2015 засновано неформ. дослідн. платформу Центр досліджень Африки, що об'єднує укр. політологів, соціологів і економістів, які займаються афр. тематикою.

Літ.: Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ, 2007; Onunwa U. R. A Handbook of Methodologies of African Studies. Pittsburgh, 2010; Gershenhorn J. St. Clair Drake, Pan-Africanism, African Studies, and the Politics of Knowledge, 1945–1965 // Journal of African American History. 2013. № 98 (3); Gordon J. U., Owoahene-Acheampong S. Trends in African Studies. New York, 2016.

Африканська ласка, смугаста ласка (*Poecilogale albinucha*) — єдиний вид хижих ссавців роду афр. ласк родини *Куницевих*. Дрібна (25–35 см) хижа тварина з короткими лапами й довгим (15–25 см) пухнастим хвостом. Забарвлення контрастне (чорне зі світло-жовтим), смугасте: на голові світла «шапочка», яка на шиї й далі на спині ділиться на поздовжні смуги (4 світлі, 3 чорні). Низ тіла й кінцівки чорні, хвіст — світлий. Лапи

й боки чорні. Самці за розмірами більші за самиць. Наземна тварина, що веде нічний *спосіб життя*, добре лазить по деревах, удень ховається в норах (власних або *гризунів*). Має розвинений нюх. Живиться дрібн. тваринами (ссавцями,

Африканська ласка

птахами, зміями, ящірками, комахами), може переслідувати гризунів у норах. Розвинені періанальні залози, з яких виділяє їдкий секрет на відстань до 1 м. Самиця народжує раз на рік 2–3 голих сліпих дитинчат. *Ареал* охоплює Пд. і Центр. Африку (на Пд. від Сахари). Вид занесено до Червоної книги Пд. Африки як рідкісний.

Літ.: Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference : in 2 vol. / Ed. by D. M. Reeder, D. E. Wilson. Baltimore, 2005. Vol. 1; Ronald M. Nowak Walker's Carnivores of the World. Baltimore, 2005; Зиков О. Класифікація сучасних плацентарних ссавців (Eutheria): стан і проблеми // Праці Зоол. музею Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2006. Т. 4; Jousse H. Atlas of Mammal Distribution Through Africa from the LGM (~18 Ka) to Modern Times: The Zooarchaeological Record. Oxford, 2017.

Я. О. Межжеріна

Африканська музика — музична культура жителів зх., центр. та пд. частини Африки, об'єднаних спільністю музичної мови, ладової системи, ритміки, муз. інструментарію тощо. Для А. м. типовим *ладом* є пентатоніка. Її ритміці властива складність завдяки застосуванню розвинених форм поліметрії та поліритмії, створених спільним перехресним звучанням ритмів кількох барабанів, що дає ефект синкопування (див. *Синкопа*). Для вокальної манери (див. *Вокальне мистецтво*) А. м. характерні напруженість і хрипуватість звучання, вібрація, гісландування інтонацій, горлові та носові звуки, високий *фальцет*, вигуки, контраст. використання крайніх реєстрів, питально-відповідна структура перегуків виконавців. До інструментарію А. м. належать сотні різновидів барабанів, *ксилофон*, *маримба*, *там-там*, *гонг*, дзвіночки, тріскачки, *ріг*, *труба*, *флейта* тощо. А. м., експортована з невідліками до США, суттєво вплинула на появу нових муз. форм, зокрема *джазу*. Музика, спів і танці зберегли осн. структуру та є важл. елементами різноманітних афр. *обрядів*, формою вираження плеємної, етніч. ідентичності, а в часи європ. колонізації — нац. самосвідомості. У багатьох культурах існують уявлення про особл. життєві і світотворчу силу музики; музика і спів наділені релігійно-магіч. функціями. Гра на муз. інструментах існує як окремий жанр та *аккомпанемент*. Іст. музика Малі сформувалася під впливом середньовіч. д-в Малі, Гани, Сонгаю, Нігерії, пов'язана з народами хауса, *йоруба*,

біні. При дворах їх правителів, а також у середньовічних Лунді, Ндонго (тепер Ангола), Ньоро, Нкоре, Торо (тепер Уганда) були церемоніальні оркестри. На муз. традиції Зімбабве й Мозамбіку вел. вплив справило мист-во маромбе; музика Беніну, Гамбії, Нігера, Сенегалу пов'язана з *гріотами*. На музику країн Пн. Африки, а також Гвінеї, Гани, Кот-д'Івуару, Сенегалу, Того, Судану та ін. суттєво вплинула араб. культура. У колоніальний період, за проникнення до Африки європейців і поширення християнства, сформувалися пісенні стилі, у яких поєдналися афр. та європ. муз. елементи. Під час боротьби за незалежність у багатьох країнах виникли й набули популярності т. з. героїчні пісні. Звільнення від колоніальної залежності після 1960-х сприяло активному розвитку музики, зокрема появи композиторських шкіл. 1940–1950 почала формуватися композитор, школа ПАР [відомі представники — А. К. В. ван Вік (1916–1983), Г. Фаган (1904–1980)] та ін. В Анголі виникненню композитор. школи сприяли Ф. Мукенга (нар. 1949),

Африканська музика.
Інструменти

Ф. Зау (нар. 1949); у Гані — Е. Аму (1899–1995), Ф. К. Гбехо (1904–1976) та ін. Згодом вони були також створені в Нігерії, Кенії, Уганді, Судані тощо. У країнах Африки відбуваються муз. фестивалі та конкурси (фольклорний фестиваль, Весівт. фестиваль афр. мист-ва тощо).

Лит.: Музыка народов Азии и Африки : в 5 вып. Москва, 1969–1987; Очерки музыкальной культуры народов Тропической Африки. Москва, 1973; Historia Afryki. Do rozszatku XIX wieku. Wrocław, 1996; Зайцев А. В. Африкано-американская музыка и проблемы африкано-американской идентичности. Москва, 2004; Kubik G. Theory of African Music : in 2 vol. Chicago; London, 2010; Muku-na K. wa. Musical Cultures of the World. Dubuque, 2019.

Африканська хартія прав людини і народів 1981, Банжувська хартія — регіон. міжнар.-правовий акт, що став основою афр. системи захисту прав людини й народів. Прийнята 27.06.1981 Асамблеєю глав д-в і урядів Організації афр. єдності (ОАЄ; тепер Африканський Союз) у м. Банжулі (Гамбія); набула чинності 21.10.1986. Станом на 2020 хартію ратифікували 54 д-ви; більшість із них автоматично інкорпорували її у свої правові системи, надавши їй статус частини внутр. права. А. х. п. л. н. 1981 — перший для Африки документ міжнар. права, де сформульовано перелік прав народів, встановлено механізми їх здійснення. Відповідно до Статуту ОАЄ, хартія також визнає, що «свобода,

рівність, справедливість і гідність є суттєвими цілями для досягнення законних прагнень африканських народів», підтверджує обіцянку «викорінити всі форми колоніалізму в Африці, координувати й посилювати співпрацю, зосереджувати зусилля на досягненні кращого життя...». Країни Африки відтворили в А. х. п. л. н. 1981 власну концепцію прав людини, що ґрунтується на необхідності дотримання міжнародно-правової практики ООН у сфері прав людини, врахування специфіки культ.-іст. розвитку. Держави-учасниці наголосили на значенні іст. традицій і цінностей афр. цивілізації як найважливішого чинника її розвитку. У преамбулі хартії підкреслюється необхідність усвідомлення д-вами їх «обов'язку домагатися загальної свободи Африки, народи якої ще борються за свою гідність і справжню незалежність, ліквідацію колоніалізму, неокolonіалізму, апартеїду, сіонізму, агресивних іноземних військових баз і всіх форм дискримінації, особливо на основі расової, етнічної належності, кольору шкіри, статі, мови, релігії або політичних переконань». Водночас визнаються міжнар. вимоги до прав людини в Африці: члени орг-ції підтверджують свою прихильність до принципів прав і свобод людини і народів, що містяться в деклараціях, конвенціях та ін. документах, прийнятих ОАЄ Рухом неприєднання та ООН. Подано широкий перелік громадян., політ., соц., культ. прав і свобод людини, прав народів (ст. 1–26), а також обов'язків людини (ст. 27–29). Закріплені, зокрема, такі права людини: рівність перед законом і рівний захист законом; право на життя, повагу й гідність, що забезпечується заборонаю всіх форм експлуатації та гноблення людини, особливо рабства, торгівлі, тортур, жорстокого, нелюдяного або такого, що принижує люд. гідність, поводження і покарання; свобода й особиста недоторканність, включно зі свободою від свавільного арешту й затримання; право на презумпцію невинності; *свобода совісті*, вибору професії, вільне виконання реліг. обрядів; право на отримання інформації, висловлення й поширення своїх думок; свобода асоціації та мирних зібрань за умови дотримання закону; свобода пересування, зокрема право залишати країну й повертатися до неї, а також на політ. притулок; право вільно брати участь в управлінні своєю країною та рівного доступу до держ. служби та власності; право на працю, здоров'я, освіту й культуру. Проголошується, що родина як первинна ланка і основа сусп-ва охороняється д-вою (ст. 18). Здійснено спробу систематизувати права народів з огляду на специфіку розвитку афр. країн: право на рівність, яке полягає в тому, що всі народи однаково поважають одне одного, мають рівні права, ніщо не може виправдати панування одного народу над іншими (ст. 19); право на існування, неzapеpечне й невід'ємне право на самовизначення (п. 1 ст. 20); право колоніальних і пригноблених народів на звільнення від підлеглості будь-якими засобами, визнаними міжнар. співтовариством (п. 2 ст. 20); право на допомогу від учасників хартії у визвольній боротьбі проти іноз. панування (п. 3 ст. 20); право вільно розпоряджатися своїми нац. і природ. ресурсами (п. 1 ст. 21); право знедолених народів на повернення пограбованих суспільних надбань або відповідну компенсацію (п. 2 ст. 21); право вільно розпоряджатися нац. багатством і

природ. ресурсами, не завдаючи шкоди зобов'язанням розвитку міжнар. екон. співробітництва (п. 3 ст. 21); право на власний екон., соц. і культ. розвиток із повагою до свободи й самобутності, рівним доступом до заг. спадщини людства (п. 1 ст. 22); право на нац. безпеку й мир, що ґрунтується на принципах солідарності та дружніх відносин (п. 1 ст. 23); право на задовільний рівень довкілля (ст. 24). Для забезпечення цих прав учасниці А. х. п. л. н. 1981 зобов'язуються зміцнювати афр. єдність і солідарність, ліквідувати всі форми іноз. екон. експлуатації, особливо ті, що практикуються міжнар. монополіями, щоб використовувати власні природ. ресурси на благо своїх народів (п. 4–5 ст. 21). З метою зміцнення миру, солідарності та друж. відносин д-ви зобов'язані гарантувати, щоб особи, які користуються правом притулку, не займалися підривною діяльністю, а тер. держав-учасниць не використовувалися як бази для підривної або терорист. діяльності (п. 2 ст. 23). А. х. п. л. н. 1981 встановлює також обов'язки індивідів з урахуванням специфіки афр. сусп-в. Кожна людина зобов'язана виконувати свої обов'язки перед родиною, сусп-вом, д-вою, ін. законно визнаними об'єднаннями й міжнар. співтовариством (п. 1 ст. 27); користуватися наданими їй правами і свободами, з огляду на права ін., сусп. безпеку, мораль та заг. інтереси (п. 2 ст. 27); ставитися до співгромадян із повагою, без дискримінації, підтримувати відносини, спрямовані на розвиток, захист і зміцнення взаємної поваги й терпимості (ст. 28); підтримувати гармонійний розвиток сім'ї, сприяти її зміцненню, поважати батьків, матеріально підтримувати їх у скрутні часи (п. 1 ст. 29); служити своїй нації (п. 2 ст. 29); не підривати безпеку своєї д-ви (п. 3 ст. 29); зберігати і зміцнювати соц. і нац. солідарність (п. 4 ст. 29); зберігати і зміцнювати нац. незалежність і тер. цілісність своєї країни, сприяти забезпеченню її оборони (п. 5 ст. 29); працювати відповідно до власних здібностей та компетенцій, сплачувати податки, передбачені законом (п. 6 ст. 29); зберігати і зміцнювати афр. культ. цінності у відносинах з ін. членами сусп-ва в дусі терпимості, діалогу, загалом сприяти зміцненню моральних засад сусп-ва (п. 7 ст. 29); максимально, постійно й на всіх рівнях сприяти досягненню і зміцненню афр. єдності (п. 8 ст. 29). У другій частині подано інформацію щодо створення і організації Афр. комісії з прав людини й народів (утв. 1987), яка захищає ці права, здійснює контроль за дотриманням і тлумаченням хартії. 1998 учасниці ОАЄ з огляду на те, що досягнення цілей А. х. п. л. н. 1981 вимагає створення спец. суду, з тим, щоб посилити функції Афр. комісії, прийняли Протокол про створення Афр. суду із прав людини й народів. Обрання 1-го складу суду відбулося в січні 2006, церемонія складання присяги — в липні того ж року. У липні 2008 прийнято протокол об'єднання Афр. суду із прав людини й народів та Суду Афр. Союзу. Єдиний суд накреслювали як «осн. судовий орган Афр. Союзу» з юрисдикцією зі спорів, що стосуються застосування Установчого акта Афр. Союзу та ін. Злиття судів з відповідною юрисдикцією сприяє результативності довготривалого процесу захисту прав людини в Африці.

Дж.: Murray R. The African Charter on Human and People's Rights: A Commentary. Oxford, 2019.

Лит.: Sieghart P. The International Law of Human Rights. Oxford, 1984; Международная и внутригосударственная защита прав человека / Под ред. Р. М. Валеева, Р. Г. Вагизова. Казань, 2007; Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту. Київ, 2010; Абашидзе А., Солнцев А., Диалло С. и др. Африканская система защиты прав человека // Региональные системы защиты прав человека. Москва, 2012; Роговик О. Д. Історія розвитку африканської системи захисту прав людини в 1979–2002 // Право і сусп-во. 2015. № 3. Ч. 3.

В. Н. Денисов

Африканська чума свиней (*Pestis africana suum*), хвороба Монтгомері — висококонтагіозна інфекційна хвороба свиней, спричинена ДНК-геномним пантропним вірусом із родини *Iridoviridae*. Для захворювання характерні гарячка, діатез геморагічний, значні крововиливи, дистрофічно-некротич. зміни у внутр. органах, надзвичайно висока смертність. Осн. резервуар і джерело збудника А. ч. с. у природі — дикі свині-вірусоносії, контакт із якими призводить до зараження свійських свиней. В Африці хворіють дикі (бородавочники, свиня китицевуха, свиня лісова велика) та свійські свині незалежно від породи й віку. Перебіг хвороби в диких афр. свиней переважно латентний, їхнє інфікування установлюють лише біопробою на свійських свинях. Безсимптомний перебіг характерний для свійських свиней в Іспанії і Португалії. Клінічно така форма виражена лише переміжною вірусемією. За стрес. стану інфіковані вірусоносії виділяють вірус і заражають здорових свиней під час утримання їх разом. Способи передачі збудника: заражені корми (зокрема, харч. відходи), пасовища, трансп. засоби, забруднені продуктами виділення хворих тварин. Мех. переносниками вірусу можуть бути птахи, люди, свійські та дикі тварини, гризуни, ектопаразити, що контактували з ураженими тваринами. За зовн. проявами А. ч. с. важко відрізнити від класичної чуми. Блискавичний перебіг буває зрідка. При цьому у хворих тварин т-ра тіла підвищується до 40,5–42 °С, спостерігають слабкість і пригнічений стан. Свині лежать, важко дихають та за 1–3 доби гинуть. Кон'юнктиви й видимі слизові оболонки гіперемійовані (див. *Гіперемія*), різко виражене посиніння шкіри і крововиливи в різн. ділянках тіла (вуха, живіт, підчелепний простір, пах). У деяких хворих особин бувають *закреп* або *пронос*, калові маси з домішками крові. Вагітних свиноматок абортують. В окремих хворих спостерігають конвульсії, паралічі, коматозний стан, носові кровотечі. Хворі свині гинуть у стані виснаження. Лікування заборонено. Хворих свиней забивають безкровним методом і спалюють. Профілактика А. ч. с. полягає в запобіганні занесенню збудника в країну. Йдеться також про своєчасну і швидку ліквідацію хвороби в разі її виникнення. Екон. збитки, завдані захворюванням, дуже значні через високі показники *летальності* хворих тварин і вимушене знищення всіх свиней в епізоотич. осередку й на загрозливий тер., а також витрати на проведення тривалих карантинно-обмежувальних і вет.-сан. заходів.

Лит.: Каришева А. Ф. Спеціальна епізоотологія. Київ, 2002; Корнієнко Л. Є. Африканська чума свиней: історичні аспекти, сучасна епізоотична ситуація в світі й в Україні, імунітет та перспективи вакцинопрофілактики //

Наук. вісник вет. медицини. 2014. № 14; Потоцький М. К. Африканська чума свиней (*Pestis Africana Suum*) // Вет. медицина України. 2014. № 12; Прискока В. А., Свідерський В. С., Марущак Л. В. та ін. Африканська чума свиней — п'ять років боротьби // Вет. біотехнологія. 2018. Вип. 32 (1).

О. Г. Мартинюк

Африканський лінзанг, оян (*Poiana*) — рід ссавців родини *Віверових*. До складу роду входить 2 види. Тіло завдовжки 35–38 см, хвіст приблизно такої ж довжини. Хутро світло-коричневе, жовтувате, рудувате або сіре з темними плямами. Голова видовжена, морда загострена. Хижі лісові тварини, що ведуть нічний спосіб життя, вдень сплять у гнізді, побудованому на дереві із сухої трави й листя; кожні кілька днів

Африканський лінзанг
(*Poiana leightoni*)

будують нове гніздо. Живляться комахами, дрібними птахами й рослинною їжею, зокрема горіхами *коли*. Самиця народжує 2–3 дитинчат 1 чи 2 рази на рік. *Ареал* охоплює Зх. та Центр. Африку. У Кот-д'Івуарі (відомо із 2 записів) і Ліберії мешкає А. л. Лейгтона або західно-африканський оян (*Poiana leightoni*) — вразливий вид, що потерпає від знищення троп. лісів. Дещо поширенішим є А. л. Річардсона або центрально-африканський оян (*Poiana richardsoni*) — мешканець гір, долин і лісів, на *популяції* якого негативно впливає вирубування троп. лісів і *мисливство*.

Лит.: Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference : in 2 vol. / Ed. by D. M. Reeder, D. E. Wilson. Baltimore, 2005. Vol. 1; Ronald M. Nowak Walker's Carnivores of the World. Baltimore, 2005; Зиков О. Класифікація сучасних плацентарних ссавців (Eutheria): стан і проблеми // Праці Зоол. музею Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2006. Т. 4; Jousse H. Atlas of Mammal Distribution Through Africa from the LGM (~18 Ka) to Modern Times: The Zooarchaeological Record. Oxford, 2017.

Африканський скельний щур, нокі (*Petromus typicus*) — єдиний вид ссавців родини Африканських скельних щурів (*Petromuridae*), підрядку

Африканський скельний щур
(*Petromus typicus*)

їжатцевидих, ряду *гризунів*. Найближчими родичами є родина *Очеретяних щурів* або Щетинцевих. А. с. щ. — дрібний гризун масою від 100 до 300 г. Голова й тіло завдовжки 135–224 мм,

хвіст — 115–175 мм. Характерними ознаками є дещо сплюснений зверху і знизу череп та гнучкі ребра, які дають змогу тваринам пролазити крізь вузькі щілини і знаходити притулок. Волосяний покрив м'який і шовковистий, підшерстя відсутнє; у забарвленні переважають відтінки брунатного, жовтувато-брунатного й сірого кольорів. Вуха короткі та заокруглені; очі великі; лицеві вуса довгі, чорні. Кінцівки помірно довж. з вузькими стопами, короткими вузькими кігтями, великими подушечками на підшвах. На передніх кінцівках 4 пальці, на задніх — 5, з них 4 — основні. Хвіст довгий і ворсистий, але не пухнастий. А. с. щ. облаштовує лігва в щілинах гір. порід. Веде денний спосіб життя з макс. активністю на світанку й увечері. Вранці рятується від холоду, гріючись на сонці. Живиться рослинною їжею: зеленими частинами рослин, квітами, плодами й насінням. Води не потребує. А. с. щ. живуть малочисельними колоніями, можуть утв. моногамні пари. Сезон розмноження припадає здебільшого на пізню весну або осінь — на сезоні дощів, коли з'являється більше поживи. Період вагітності становить бл. 3 місяців; народжується народжується від одного до трьох (найчастіше двоє) дитинчат. Тривалість життя А. с. щ. невідома. Ці реліктові тварини поширені в кам'янистих пустельних оселищах Пд.-Зх. Африки (включно з пустелею Наміб). Природними ворогами А. с. щ. є численні хижі птахи. У колоніях тварини використовують характерний свист для попередження про наближення хижака. Згідно з критеріями *Міжнародного союзу охорони природи*, вид має статус «найменш загрожений». Значних загроз існуванню А. с. щ. немає, проте поблизу люд. поселень небезпеку для тварин становлять свійські коті. Локальний негатив. вплив на чисельність *популяцій* може мати видобуток граніту, буд-во соняч. та вітрових електростанцій. У межах *ареалу* є кілька природоохорон. тер., зокрема нац. парки Наміб-Науклюфт, Берег Скелетів, Аї-Аїс-Ріхтерсвелд, що сприяє збереженню популяцій нокі.

Лит.: Vaughan T., Ryan J., Czaplewski N. Mammalogy. 6th ed. Burlington, 2013; Feldehamer G. A., Drickamer L. C., Vessey S. H. et al. Mammalogy: Adaptation, Diversity, Ecology. 4th ed. Baltimore, 2015; Kingdon J. The Kingdon Field Guide to African Mammals. 2nd ed. Princeton, 2015; Wilson B., Todd S., Relton C. A Conservation Assessment of *Petromus typicus* // The Red List of Mammals of South Africa, Swaziland and Lesotho. Midrand, 2016.

С. В. Харчук

Африканський слон (*Loxodonta*) — рід хоботних ссавців родини *Слонових* (*Elephantidae*). До складу роду входить 2 види: А. с. лісовий (*Loxodonta cyclotis*), який населяє троп. і прилеглі до них ліси, та А. с. саванний (*Loxodonta africana*), що мешкає на тер. з ліс., трав'ян., водно-болот., пустель. рослинністю. Фахівці з *Міжнародного союзу охорони природи* (МСОП), що вивчають А. с., обговорюють виділення третього виду — західноафр. слона. А. с. — найбільші живі наземні тварини. Дорослі самиці досягають маси 900–3500 кг, висоти в холці — 1,6–3,4 м. Маса дорослих самців становить 1200–6300 кг, висота в холці — 1,7–4,0 м. Шкіра зморшквата, сіра, з малою кількістю шерсті. Бивні є модифіков. *різцями* й використовуються під час боїв, для копання, корчування тощо. Мускул. *хобот* є поодженням носа, слугує для нюху, дихання й різно-

маніт. маніпуляцій, подібно до верх. кінцівок людини. Вияльні рухи вел. вухами допомагають регулювати т-ру тіла, оскільки в них мало *потових залоз*. Ноги чутливі, сприйнятливі до вібрацій землі, вел. ступні й товсті жир. подушечки на

Африканський слон

них діють як *амортизатори*. А. с. рухаються переважно повільно; зі швидкістю 6 км/год, але під час бігу можуть досягати 24 км/год. Сезонні *міграції* на кілька сотень кілометрів відбувалися в минулому — тепер тварини здебільшого обмежені в пересуванні захищ. тер., тому рухаються менше. Самиці ведуть соц. спосіб життя; вони живуть у матріарх. сімейних групах, що складаються із самиць і молодняку, чисельністю від кількох до 70 членів. Самиці живуть поодинокі або також об'єднуються в малочисельні групи з кількома ін. самцями. Визначеного періоду розмноження немає. *Вагітність* триває приблизно 22 місяці, але залежить від чинників навкол. середовища. Зазвичай народжується одне дитинча, дуже рідко — два. Потомство повністю залежить від материн. молока протягом перших 4 місяців; загалом вигодовування триває до 3 років. Повністю незалежним потомство стає у віці приблизно 8 р. У природ. умовах А. с. зазвичай досягають статевої зрілості в період від 11 до 14 р. Тривалість життя цих тварин у дикій природі в серед. становить 60–70 р. А. с. поширений на Пд. від *Сахари*. Тварини займають різном. середовища та періодично мігрують між ними в пошуках багатшої поживи та води. А. с. — рослиноїдні тварини, які живляться зел. частинами рослин (стеблами, листям), плодами, коренями, гілками й корою дерев. А. с. є важливим розповсюджувачем *насіння* завдяки споживанню плодів. Осн. загрозою для А. с. є людина. Молоді А. с., які відбилися від групи, можуть стати жертвами *левів*, *гієнових* чи *нільських крокодилів*. Згідно з критеріями МСОП, А. с. має статус «вразливий». Чисельність тварин зменшується, *ареал* стає все більш фрагментованим. Гол. причинами цього є *браконьєрство* задля добування слон. кістки й м'яса, втрата і фрагментація природ. середовища проживання унаслідок антропогенної трансформації (с.-г. освоєння земель, *урбанізації* тощо). А. с. охороняється в різних країнах на тер. ареалу. Більшість вел. *популяцій* трапляються саме в заповідних зонах.

Лит.: Laursen L., Bekoff M. *Loxodonta Africana* // Mammalian Species. 1978. № 92; Kingdon J. The Kingdon Field Guide to African Mammals. 2nd ed. Princeton, 2015;

Nowak R. M. Walker's Mammals of the World: Monotremes, Marsupials, Afrotherians, Xenarthrans, and Sundatherians. Baltimore, 2018.

С. В. Харчук

Африканський соціалізм — див. *Соціалізм африканський*.

Африканський соціалістичний і демократичний інтернаціонал (франц. *Interafricaine socialiste et démocratique*) — об'єднання низки лівоцентристських реформістських партій країн Африки. Створений з ініціативи *Соціалістичного інтернаціоналу* на установчому конгресі 28.02.1981 у м. Тунісі (*Tunís*), що відбувся за участю делегатів Нар. прогресивної партії Гани, Нар. нац. партії Гани, Нар. прогресивної партії Гани, Нар. нац. партії Гани, Нар. об'єднання за прогрес Джибуті, Партії незалежності Марокко, Маврикійської соц.-дем. партії, Маврик. лейборист. партії, Соціалістичної партії Сенегалу, Сомалійської революц. соціалістич. партії, Суданського соціалістич. союзу й Соціалістич. деструктивської (конституц.) партії Тунісу. До 1988 наз. Афр. соціалістичним інтернаціоналом (франц. *Interafricaine socialiste*). Штаб-квартира була розташована в м. Тунісі. Вищий орган — конгрес, який скликали раз на 2 р.; між конгресами — Генеральна рада, яку проводили двічі на рік. При Бюро А. с. д. і. діяли 4 постійні робочі комісії з такими напрямками: планування й розвиток Африки; участь мас у її розвитку; регіон. співробітництво; міжнар. зв'язки. Вони випускали 4–5 разів на рік спец. бюлетень. У Харті й Декларації принципів, ухвалених на установчому конгресі, наголошено, що лише *соціалізм демократичний* є шляхом розвитку афр. д-в; категорично заперечено концепцію класової боротьби як невідповідну «ані традиційним структурам африканського суспільства, ані його історії»; заявлено, що «справедливе суспільство» в Африці має бути збудоване шляхом раціон. орг-ції продуктивних сил, екон. планування і справедливого розподілу нац. доходу. На міжнар. арені А. с. д. і. декларував відданість цілям боротьби проти *імперіалізму*, *колоніалізму*, *расизму*, проголосив утвердження міцного і справедли. миру й нового міжнар. екон. ладу; акцентував прагнення до «тісних зв'язків» із Соціінтерном. 1981–1987 орг-цію очолював перший президент Сенегалу Л. С. Н. Сенгор; 1987–2000 його наступником був Абду Діуф (нар. 1935; Сенегал). Склад А. с. д. і. неодноразово змінювався внаслідок частих *військових переворотів*. Після того, як відійшов від політики Л. Сенгор і втратили владу Х. Бургіба (1903–2000; Туніс) та А. Діуф, А. с. д. і. згорнув діяльність, 20 афр. політ. партій із 18 д-в набули повноправ. членства в Соціінтерн, ще 5 отримали консультативний статус і 7 — статус спостерігача.

Лит.: Ulysse X. *L'interafricaine socialiste: une forme inédite de coopération politique régionale* // Revue Tiers Monde. 1983. Vol. 24. № 96; Современная социал-демократия и Африка: программные позиции и практика / Отв. ред. Н. Д. Косухин. Москва, 1990; Шубин В. Г. Социалистический Интернационал и Африка: век 21-й // Азия и Африка сегодня. 2013. № 10.

В. І. Головаченко

Африканський Союз, АС (англ. African Union, AU; франц. l'Union africaine, UA; португ. União Africana, UA; ісп. Unión Africana, UA; суахілі

Umoja wa Afrika; араб. الاتحاد الأفريقي) — регіональна міжнародна міжурядова організація держав Африки. Створена в липні 2002 у м. Дурбані (ПАР) на основі Організації африканської єдності (ОАЄ). Рішення про створення АС було прийнято на надзвич. зустрічі на вищому рівні ОАЄ у вересні 1999 у м. Сирті (Лівія). Глави д-в континенту схвалили Установчий акт АС на саміті ОАЄ в липні 2000 у м. Ломе (Того). На 37-й сесії Асамблеї ОАЄ в столиці Замбії, м. Лусаці (липень 2001), був затверджений пакет документів, що визначають структуру і правову базу нової орг-ції. Секретаріат АС і Комісія АС розташ. у м. Аддис-Абебі (Ефіопія). У лютому 2009 прийнято рішення про перетворення Комісії АС в Повноваж. орган АС. На 2020 АС об'єднує 55 д-в Африки (майже весь континент, за винятком деяких тер., що належать Іспанії, Франції, Португалії та Великій Британії). Осн. відмінність АС від ОАЄ полягає в тому, що гол. пріоритетом діяльності орг-ції проголошувалася *інтеграція економічна*. ОАЄ ж як гол. завдання розглядала політ. інтеграцію. Один з основополож. принципів діяльності АС — повага до держ. кордонів членів орг-ції, які існували на момент отримання ними незалежності. В Установч. акті А. С. акцентується увага на взаємозалежності держав-членів. Передбачається також право А. С. на підставі рішення Асамблеї глав д-в і урядів (прийнятому 2/3 голосів) на пряме (зокрема збройне) втручання у внутр. справи держав-члена в разі виникнення на його тер. *геноциду*, військ. злочинів і злочинів проти людства. Першим військ. втручанням А. С. стало розміщення в Бурунді у травні 2003 миротворчого підрозділу з ПАР, Ефіопії та Мозамбіку для здійснення контролю за виконанням угод. Війська АС також були розміщені в Судані для підтримки миру під час конфлікту в Дарфурі, перш ніж місія була передана ООН (01.01.2008). У 2006 А. С. направив миротворчу місію в Сомалі (включала лише сили з Уганди та Бурунді). АС має як політ., так і адм. органи. Найвищим органом, який ухвалює рішення, є Асамблея А. С., що складається з усіх глав д-в або урядів держав-членів. Він також має представницький орган — Панафр. парламент, який налічує 265 членів, обраних нац. законодавч. органами держав-членів. Ін. політ. інститути А. с. охоплюють Виконавчу раду, яка готує рішення для Асамблеї та представлена міністрами закордон. справ; Комітет постійних представників (до нього входять послы країн АС у м. Аддис-Абебі); Раду з екон., соц. та культ. питань, консултант. орган *громадянського суспільства*. АС прийняв низку важл. нових документів, що встановлюють норми на континент. рівні, зокрема Декларацію про демократію, політ., екон. та корпорат. управління (2003), Конвенцію про запобігання та боротьбу з корупцією в АС (2003), Афр. хартію з питань демократії, виборів та управління (2007). 17.07.2016 на черговому саміті АС був представлений єдиний паспорт орг-ції — основа для майбутнього запровадження безвізового режиму між усіма країнами-членами АС.

Лит.: Шрепpler X. A. Международные организации / Пер. с нем. Москва, 1995; Геополитика: энциклопедия / Ред. Е. М. Суліма. Київ, 2013; Touray O. A. The African Union: The First Ten Years. Lanham, 2016; Karbo T., Murithi T. The African Union: Autocracy, Diplomacy and Peacebuilding in Africa. London, 2018.

П. В. Бовсунівський

Африканський Союз.
Прапор

Африканський Союз.
Емблема

Африканський страус, страус (*Struthio camelus*) — єдиний сучас. вид роду афр. страусів родини Страусових ряду *страусоподібних*. У межах виду виділено 4 підвиди. А. с. — нелітаючий, найбільший із сучас. птахів, заввишки до 270 см, масою бл. 156 кг. Тулуб компактний; шия довга; голова невел., сплюснена. Дзьоб прямий, помітний, порівняно м'який, на верх. наддзьобку є роговий «кіготь». Характер. ознака — вел. очі з густими віями на верх. повіках. Скелет грубий; кістки майже не містять повітряних порожнин; грудний кіль відсутній, грудні м'язи слабо розвинені; слабкі крила несуть 2 недорозв. пальці з кігтями. Задні кінцівки дуже міцні, з 2 пальцями, один має щось на зразок рогового копита, яке слугує опорою для тіла під час бігу. Оперення пухке, кучеряве, не утв. щільного покриву. Пера примітивні. Пір'я більш-менш рівномірно вкриває все тіло, за винятком ший, голови і стегон. Тулуб самців укритий чорним оперенням, яскраво-біле забарвлення має пір'я крил і хвоста. Забарвлення самиць здебільшого сірувато-буре та брудно-біле. А. с. — мешканці *степів, саван, напівпустель*. Ведуть кочовий спосіб життя. Завдяки високому зросту й доброму зору бачать ворога за кілька кілометрів. Мають «крейсерську» швидкість бігу — 50 км/год (зокрема і страусенята місячного віку). Під час бігу А. с. зовсім не використовує крила; має вел. довжину кроку (не менше 4 м); може різко змінювати напрямок руху, не втрачаючи швидкості. Дорослі птахи переважно рослиноїдні, хоча можуть живитися вел. комахами, дрібними *плазунами* та *гризунами*. Молоді особини вживають лише тваринну їжу. Води не потребують, оскільки пристосовані до життя в умовах її дефіциту, проте за наявності відкритих водойм п'ють і купаються. А. с. — полігамні, звичайними є сімейні угруповання, що складаються з одного самця та кількох самиць. Самець з обраною ним домінантною самицею формує гніздо і кладку, що вміщує 15–20, макс. — 50–60 яєць. Самиці відкладають яйця поступово: по 2–3 кожні дві доби. Яйця А. с. 15–21 см завдовжки, масою до 2 кг, тобто найбільші за розмірами поміж інших. Період насиджування триває 35–45 діб. Страусенята — виводкові пташенята: вилуплюються зрячими, вкритими пухом, можуть бігати й ло-

Африканський страус

вити комах; маса тіла — 1,2 кг. За 4 міс. вони досягають маси 18–19 кг. Статевозрілими А. с. стають у віці 2–4 р. В античні часи ареал А. с. охо-

плював не лише Африку, але і Бл. Схід (Месопотамію, Персію, Аравію). Унаслідок інтенс. полювання ареал поширення значно скоротився ще до поч. 20 ст. В Азії страус зник у сер. 1960-х. На поч. 21 ст. в Африці чисельність виду значно знизилась. У пн.-сх. обл. поширення мешкають 3 підвиди, у пд.-зх. — 1. Наприкін. 18 — на поч. 19 ст. з'явилися перші страус. ферми, завдяки чому А. с. врятовано від повного знищення. Тепер А. с. розводять у багатьох країнах світу. Найбільше страус. ферм у ПАР, хоча звичайними є ферми на Пн. Європи. Їх вирощують переважно заради м'яса, що має дієтичні властивості, шкіри та яєць.

Лит.: Жизнь животных : в 7 т. / Гл. ред. В. Соколов. 2-е изд., перераб. Москва, 1986. Т. 6: Птицы; Акимов И. Мир животных: Птицы. Рыбы, земноводные и пресмыкающиеся. 3-е изд. Москва, 1995; Снітинський В. Біологія страус. ферм у ПАР, хоча звичайними є ферми на Пн. Європи. Їх вирощують переважно заради м'яса, що має дієтичні властивості, шкіри та яєць. // Троицкий вариант — Наука. 2017. № 237.

С. В. Межжерін

Африканські пальмові цвѣти — див. *Нандінія пальмова*.

Африкансько-Антарктична улоговина — підводне зниження дна в пд. частинах *Атлантичного океану та Індійського океану, між Африкою та Антарктидою*. На Пд. межує з підніжжям материк. схилу Антарктиди, з Пн. обмежена Афр.-Антарктичним та Амер.-Антарктичним серединно-океанічними хребтами, зі Сх. — підводним плато *Кергелен*. Вік формування А.-А. у. змінюється від пізнього *крейдового періоду* в підніжжі Афр.-Антарктичного хребта до пізньої юри (див. *Юрський період і юрська система*) поблизу материк. підніжжя Антарктиди. Протяжність із Зх. на Сх. — понад 6 тис. км; шир. — бл. 1 тис. км, глибина — переважно 4–5 км (макс. — 6 972 м). Донні ґрунти — червоні глибоководні глини та діатомовий мул; осадові відклади — завтовшки 600–700 м. На дні А.-А. у. є підводне плато — *Конрада поверхня з гайотами* вулканічного походження — *Леною та Об'ю*. Ближче до Антарктиди переважає вже плоска абісальна рівнина.

Лит.: Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2008; Скрипалева Е. А. Особенности структуры поля температуры и крупномасштабных фронтов на поверхности Индоокеанского сектора Южного океана в районах неоднородности рельефа дна // Укр. антаркт. журн. 2010. № 9; Костів Л. Я. Фізична географія материків і океанів. Африка. Львів, 2017.

Африканського банку розвитку група (англ. African Development Bank Group; франц. Groupe de la Banque africaine de développement) — багатоскладова фінансова *інституція*, створена для стимулювання сталого екон. розвитку і соц. прогресу у країнах *Африки*. Заснована відповідно до угоди, підписаної 04.08.1963 представниками 23 афр. д-в у м. Хартумі (Судан). Угоду ратифіковано 10.09.1964 представниками урядів 25 афр. д-в. З 1982 через обмежені фін. ресурси Групи та вел. попит на інвестиції до Групи почали приймати також і неафр. країни. На 2020 членами Групи є 81 д-ва: 54 афр. країни та 27 нерегіон. членів (з Європи, Америки та Азії). Штаб-квартира — у м. Абіджані (Кот-д'Івуар). 2003–

2014 через громадян. війну в Кот-д'Івуарі штаб-квартира Групи розташовувалася в м. м. Тунісі (Туніс). До А. б. р. г. належать Афр. банк розвитку, Афр. фонд розвитку, Нігерійський трастовий фонд. Статутний капітал групи на кін. 2017 становив 66,98 млрд дол. США. На 2019 найбільшими регіон. акціонерами є *Нігерія* (9,266%), *Єгипет* (5,584%), *Південно-Африканська Республіка* (5,017%), нерегіон. — *США* (6,575%), *Японія* (5,450%) і *Канада* (5,008%). Афр. д-ви мають 58,79% від заг. кількості голосів, нерегіон. члени — 41,21%; кожна країна-член має свою *квоту*, первісний розмір якої визначають рішенням Адм. ради банку, але обов'язковою умовою за будь-яких змін розміру банк. капіталу є збереження незмінної пропорції між сукуп. капіталом афр. і неафр. країн. Орг. структуру утв. рада керівників і рада директорів. Очолює інституцію президент. Осн. цілі діяльності: подолання бідності, відсталості афр. д-в. Гол. види операцій: надання *кредитів*, гарантій, *інвестицій* в акціонерні капітали підприємств, тех. допомога. Осн. напрями діяльності: фінансування регіон. транскордон. проектів розвитку й безприбуткових проектів у соц. сфері (забезпечення розвитку люд. ресурсів, охорони здоров'я, зокрема питання планування сім'ї, контролю над різн. захворюваннями); участь в угодах, зrealізованих за схемою «будівництво — експлуатація — передача іншому власникові» (напр., під час спорудження платних автодоріг і електростанцій); надання допомоги с. г. (будування місцевих доріг; зрошувальних систем, розвиток с.-г. підприємств тощо). Крім того, до сфер діяльності належать: розроблення стратегії екон. розвитку афр. країн; надання фін. і тех. допомоги під час вибору об'єктів для *фінансування* та підготовки проектно-кошторисної документації для конкретних проектів; надання на пільгових умовах *ноу-хау*; здійснення операцій зі зниження боргових зобов'язань афр. держав. 1967–2012 А. б. р. г. здійснила фінансування на заг. суму 104 млрд дол. США.

Лит.: Криштаносов В. Б. Международные финансовые организации. Москва, 2002; Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура. Москва, 2009.

В. І. Головаченко

Африкантроп (від *Африка* і грец. ἀνθρωπος — людина) — *людина викопна* родини *гомінідів* (*Hominidae*) з групи *палеоантропів*. Рештки А., зокрема 3 черепи, виявлено 1935 і 1938 у відкладах оз. Еясі (Ньяраса) в *Танзанії*. Назву запропонував антрополог Г. Вейнерт (1887–1967; Німеччина) Разом із кістками А. знайдено кам'яні знаряддя та рештки викопних тварин. Час існування А. — 70–10 тис. до н. е.

Лит.: The Primate Fossil Record / Ed. W. C. Hartwig. Cambridge; New York, 2008; Villmoare B. Early Homo and the Role of the Genus in Paleanthropology // American Journal of Physical Anthropology. 2018. Vol. 165. Is. S65.

Африкати (лат. *affricata* — притерта, від *affricare* — терти) — складні приголосні звуки, під час *артикуляції* яких зімкнення розкривається і повітря миттєво проходить з тертям через щілину. В укр. мові А. є звуки [ц], [ц'], [ч], [дз], [дз'], [дж]. У давньорус. мові існувала лише м'яка А. [ц']: *купьцьмь, мытоимець, десницю*. Цю вимову збережено в укр. мові: *кінець, кінця, місяць, місяця, цвіт*. Тільки перед [е] А. [ц'] депалаталізувалася: *яйце, сонце, місяцем*. Твердий

Африканського банку розвитку група. Логотип

[ц] трапляється також у вигуках, перед [и] та у словах іншомов. походження (див. *Слова іншомовні*): цокати, цур, цмокати, цукор, палац, цими. У діалектах трапляється депалаталізов. вимова [ц] — у говорах пн. частини Лівобережжя. Полісся: Грицом; також в окремих пд.-зх. говорах: хлопц, палец, овец, молодец. А. [ч] в укр. мові тверда. Артикулюється перед, спинкою язика біля верх. зубів (таким чином [т] і [ш] об'єднані в одну суцільну артикуляцію: час, чути, піч). Тільки в позиції перед [і] у літ. мові [ч] напівпом'якшена: очі, вечір. А. [дз] — дзвінкий приголосний, що відрізняється від [ц] голосом. Розрізняють твердий [дз] та м'який [дз']: дзвонити, дзига, гедзь, дзьобик. А. [дз] неоднаково поширена у сучас. укр. діалектах. У пн. говорах вона майже не відома: звонок, зеркало; у багатьох пд.-зх. говорах (наддністрян., бойків., пукот., волин., деяких подільських) [дз] вимовляється у низці таких слів, де літ. мова його не знає: дзелений, дзерно, дзолото, дзук. А. [дж] — дзвінкий відповідник глухого [ч], буває твердим (джміль, джигун, ходжу, кинджал, джунгли) і напівпом'якшеним (дріжджі, бджілка, бджіл).

Лит.: Крынский А. Украинская грамматика : в 2 т. Москва, 1907; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ, 1969; Жовтубрюх М. А., Русанівський В. М., Склиренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ, 1979; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981; Висоцький А. В., Макарець Ю. С. Історія української мови. Фонетика і морфологія. Київ, 2017.

Л. І. Прокопова

Афрінаган

Афрінаган (пехлевій *āfrīnagān* — благословення) — 1) У зороастризмі — назва чаші, у якій палає священний вогонь, і яку під час виконання ритуалу вогняного благословення виносять на середину храмів. ки́лима. Неодмінними атрибутами священнодійства є також квіти, таця з фруктами та дві чашки — з молоком і водою. А. також уособлює стихію вогню.

2) Зороастрійська ритуальна служба, в основу якої покладено церемонію похвали Ахура-Мазді та амахрастандам («церемонія квітів»). Складається з обряду посвячення як пожертви води, молока, вина, фруктів, ін. їжі та промовляння благословення на честь одного з божеств чи на умиротворення душі покійного. Службу здійснюють священнослужителі (хербеди) у храмах і приват. оселях під час вел. свят і значних подій. 3) Назва авестійської книги спец. святкових ритуалів, до якої додаються т. з. афріни (благословення).

Лит.: Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. 2nd ed. London, 2001; Чунакова О. М. Пехлевійський словарь зороастрийських термінів, мифических персонажей і міфологических символів. Москва, 2004; The Zoroastrian Flame: Exploring Religion, History and Tradition / Ed. by A. Williams, S. Stewart, A. Hintze. London; New York, 2016.

О. В. Сарпанін

Афро-американська музика — напрям в музиці, що виникли внаслідок взаємовпливу музики афр. рабів та білих переселенців із Європи. А.-а. м. поділяється на такі жанри: музика вокальна [спіричуел (англ. spiritual — духовний), балади, трудові пісні, блюзи]; музика інструментальна і джаз. Термін введено 1914, тепер вжи-

вається переважно щодо фольклору афроамериканців США. У сучас. музиці представлені різні традиції — насамперед європ. та афр. Витоки багатьох муз. напрямів, які виникли у 20 ст., можна віднайти у фольклорі афроамериканців. Рання афро-амер. муз. фольклор умовно поділяється на 2 групи: світські та дух. пісні. До світської музики належать трудові пісні, які виконувалися під час праці. Дух. пісні з'явилися тоді, коли рабів навернули у християнство. Поступово від 17 ст. розвивався жанр афро-амер. реліг. наспівів — спіричуел. Багатоголосся, гармонія та мелодії з європ. муз. традиції взаємодіють у спіричуелі з вираженими засобами афр. музики. В афр. музиці широко використовують барабани. Утім, африканці були змушені опановувати європ. інструменти, напр., скрипку, через заборону грати на барабанах (наглядачі боялися, що так дадуть сигнал про повстання). Імовірно, унаслідок об'єднання трудових пісень і спіричуела з'явився ще один жанр А.-а. м. музики — блюз. Вважають, що він сформувався в 1870-х (документ. підтвердження немає). Популярними блюз. співаками були Бі Бі Кінг, Бессі Сміт (1894–1937), Ма Рейні (справжнє ім'я — Гертруда Пріджетт; 1886–1939; усі — США). Ще один жанр, який виник під впливом А.-а. м., — регтайм (англ. ragtime, від ragged time — нерівний ритм) — стиль фортепіанної гри. Розрив ритм. складника муз. рисунку, зміщення акцентів та ін. зміни в ритмі мелодії на тлі чіткого акомпанементу є гол. рисами регтайму, попередника джазу. Серед відомих авторів і виконавців регтайму — С. Джоуплін (1868–1917), Дж. Скотт (1885–1938), Дж. Лемб (1887–1960), Т. Терпін (1871–1922; усі США) та ін. Джазова музика зародилася в Новому Орлеані та Луїзіані, пік її популярності припав на 1920-ті. Серед виконавців — Л. Д. Армстронг, Д. Еллінгтон, Е. Д. Фіцджеральд. А.-а. м. продовжує розвиватися у 21 ст. Одним із найпомітніших її напрямів є хіп-хоп, який виник у Бронксі (США, 1970-ті). Серед найпопулярніших виконавців — Емінем (справжнє ім'я — Маршалл Брюс Метерз III; нар. 1972), В. Сміт (нар. 1968), Кулію (справжнє ім'я — Артис Леон Айві молодший; нар. 1963; усі США) та ін.

Лит.: Зайцев А. В. Африкано-американська музика і проблеми африкано-американської ідентичності. Москва, 2004; Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009; African American Music: An Introduction / Ed. by M. V. Burnim, P. K. Maultsby. 2nd ed. New York; London, 2014; Issues in African American Music: Power, Gender, Race, Representation / Ed. by M. V. Burnim, P. K. Maultsby. New York; Abingdon, 2016.

Афродизіак (з грец. ἀφροδισιακός, від Ἄφροδιτη — Афродіта) — речовина, яка використовується для посилення статевого потягу, лібідо, підвищення потенції та статев. задоволення. А. — специф. стимулятори, що викликають емоц. та фізіол. збудження (див. Ерекція). Встановлено їхній позитив. вплив на секс. активність людини, проте механізм дії досі не з'ясований, ефективність впливу дискусійна. У різні іст. періоди властивостями А. наділяли найрізноманітніші речовини, переважно екзотичні або рідкісні та вартісні для певної місцевості, зокрема продукти харчування (трюфелі, устриці істівні, шоколад тощо); лікарські рослини чи ароматичні культури (артишок, женьшень справжній, імбир, полин, корицю, шавлію та ін.); плоди або

частини рослин, що за формою нагадували чол. статеві органи, а також статеві органи тварин (пеніс тигра, оленя тощо). Первинно застосування А. було спрямоване лише на розмноження чи *плодючість*, проте згодом їх використання поширили на секс. життя загалом. За результатами досліджень секс. поведінки людини також було встановлено, що секс. активність пов'язана передусім з індивід. психофізіол. реакцією, зумовленою комплексом чинників, а не лише застосуванням спец. речовин-стимуляторів збудження. До групи А. традиційно відносять різні речовини тварин. і росл. походження, які вирізняються

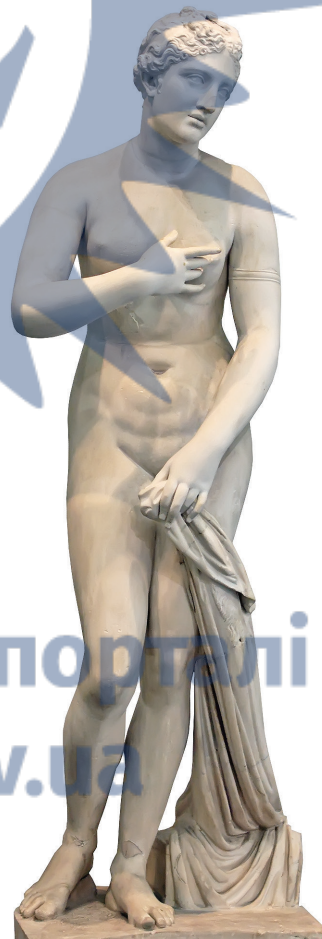
Афродизіак. Продукти харчування, яким приписують посилення статевого потягу

яскраво вираженим смаком або запахом, мають слабкий стимулюв. вплив на *органи чуття*. Загальновизнаної класифікації таких речовин не існує, найвідоміші з них пов'язані з культ. традиціями та харч. уподобаннями різн. народів. Найчастіше А. поділяють за впливом на той чи ін. орган чуття, видом речовин чи ефективністю дії залежно від статі. Дослідження механізмів впливу речовин, наділених властивостями А., показали їхню позитивну дію на кровообіг, кровопостачання та циркуляцію крові в орг-мі. Вони впливають на розширення кровенос. судин і притік крові до статевих органів, чинять проти-запальну дію. Серед таких речовин — омега-3 ненасичені жирні к-ти, що містяться в жирі багатьох мор. риб (*лососевих, осетрових, скумбрієвих, анчоусів* та ін.), а також плодах *авокадо, горіха волоського* тощо. Протизапальна й антиоксидантна дія притаманна *флавоноїду* росл. походження *кверцетину*, що міститься в *яблуках, цибулі, часнику, винограді, червоному вині* тощо. Більшість А. чинить загальнозміцнюв. та анти-депрес. (див. *Антидепресанти*) дію на орг-м.

Лит.: Melnyk J. P., Marcone M. F. Aphrodisiacs from Plant and Animal Sources — A Review of Current Scientific Literature // Food Research International. 2011. Vol. 44. Is. 4; West E., Krychman M. Natural Aphrodisiacs — A Review of Selected Sexual Enhancers // Sexual Medicine Reviews. 2015. Vol. 3. Is. 4; Лисюк Р. М., Михайловська В. В., Бурбан А.-В. В. Пошук перспективних рослинних субстанцій як компонентів збору простатопротекторної дії // Мед. форум. 2018. № 14 (14).

Афродіта (грец. Афродіті, можливо, від *ἄφρος* — «піна») — у *давньогрецькій міфології* — богиня краси і любові, плодючості, шлюбу, дітонародження, квітування, вічної весни й життя, одна з 12-ти *Олімпійських богів*. Розвиток міфол. уявлень про А. позначений впливом культів *фінік. богині родючості Астарті*, єгипет. *Ісіди* та асси-ро-вавилон. *Іштар*. Образ А. втілює бінарну опозицію: богиня хтивості, земного кохання

А.-Пандемос та богиня вищої, небес. любові А.-Уранія. Існують кілька осн. версій народження богині. За «*Теогонією*» *Гесіода* (бл. 700 до н. е.), А. властива хтонічна природа (див. *Хтонічні божества*): виникла попл. о. Кітери з біло-сніж. піни, що утв. в морі від крові й сперми *Урана*, оскопленого *Кроносом* (переказ свідчить про її первинність щодо *Зевса* і багатьох ін. богів-олімпійців). Вітер відніс мушлю з красунею до о. *Кіпру* (звідси епікlesa — «Кіприда»; розви-нутий культ богині існував у містах Пафосі, Амафунті та на горі Ідалія). За «*Іліадою*» *Гомера*, А. — донька бога-громівника *Зевса* й океаніди *Діони*. За *Епіменідом*, А. — донька *Кроноса*, ви-годувана мор. божеством *Нереєм*. Найвродливі-ша богиня *Олімпу*, якій прислужують богині краси й грації *харити*, орі і німфи. Помічником і супутником А. є бог шлюбу *Гіменей*, а послан-цем — син *Ерос* (Ерот). Боги й смертні перебува-ють під любовною владою А.; не має впливу лише на вел. богинь — *Афіну, Артемиду* та *Гестію*. А. щедро винагороджує тих, хто прагне любові (напр., міф про *Пігмаліона*) і безжальна з тими, хто заперечує та зневажає кохання (напр., міфи про *Нарциса, Інполіта*). Рудиментом арха-їч. природи А. є чарівний пасок (викуваний із коштовних металів *Гэфестом*), якому приписана здатність наділяти носія особливою привабли-

Афродіта. Афродіта Кнідська. Копія скульптури Праксителя, виконана Менофантосом, 1 ст. до н. е., Національний римський музей (Італія)

вістю. Ін. атрибут богині — золота чаша з вином, яке дарує вічну молодість. Чоловік А. — бог вогню й ковальства, силач і майстер Гефест; шлюб символізував єдність краси й майстерності, яка породжує мист-во. Оскільки образ А. є уособленням любові, енергії, сюжети міфів містять мотиви її закоханості та численних зрад чоловікові з богами і смертними. Від коханців богиня народила багатьох дітей, серед яких названі *Гермафродит* (від *Гермеса*), *Ерос* (від *Ареса*, *Зевса* чи *Урана*), три харити (від *Діоніса*), сини *Герофіл* і *Род* (від *Посейдона*), *Гіменей*, *Еней*, *Приап* та ін. Відомим міфол. сюжетом є палке і трагічне кохання А. й *Адоніса*. За «*Одіссею*» Гомера, правду про зради А. з *Аресом* Гефестові відкрив *Гермес*, за «*Федрою*» *Сенеки* — *Геліос*. Популярний міф переказує, як обурений бог-коваль влаштував пастку коханцям, виставивши їх на погату ахейців на Трою. А. разом із *Аресом* допомагала троянцям: за «*Іліадою*», порятувала *Паріса* у двобой з *Менелаєм*, а свого сина *Енея* — від нападу царя *Аргоса* *Діомеда*. Символіка й образ А. вбирає усі прояви почуття: від високої любові до тілесної хтивості (храмова *проституція*). На честь А. навесні (у перших числах квітня) у садах влаштовувалися пишні свята, які супроводжувалися *містеріями*, піснями й танцями. *Жертвоприношення* здійснювали рідко, оскільки, за міфами, А. не терпить кривавих жертв — в офіру А. приносили квіти, плоди, палили ароматні трави. Символами А. були рослини й тварини із семантикою любові, вірності та плодючості: троянда, мирт, яблуко і мак; голуб і заєць, лебідь і дельфін. Як фертильна богиня А. була наділена рисами андрогінності (див. *Андрогін*), її зображення могли мати як жін., так і чол. риси (напр., зі скіпетром та бородою). У давньорим. міфології відповідником А. була *Венера*. Образ А. (Венери) — один із найпопулярніших у мист-ві. Серед найвідоміших скульптур античності: «А. в садах» *Алкамена* (кін. 5 ст. до н. е.), А. *Кнідська Праксителя* (350–330 до н. е., оригінал не зберігся), *Венера Медицейська* (1 ст. до н. е., копія невідомого майстра), *Венера Мілоська* (130–100 до н. е., скульптор невідомий, можливо, *Александр Антіохійський*), А. *Менофанта* (1 ст. до н. е.), *Венера Калліпта* (бл. 225 до н. е., скульптор невідомий) та ін. До образу А. зверталися європ. художники: *Боттічеллі*, *Тиціан*, *Рубенс*, *Джорджоне*, *Веронезе*, *Веласкес* та ін. На честь богині названі друга внутр. планета Сонячної системи — *Венера*, також *астероїд* 1388 А.

Лит.: Friedrich P. *The Meaning of Aphrodite*. Chicago; London, 1978; Геродот. *Історії*. В дев'яти книгах. Харків, 2006; Кун М. *Легенди і міфи Стародавньої Греції* / Пер. з рос. О. Іванченко. Харків, 2008; Hard R. *The Routledge Handbook of Greek Mythology*. Abingdon; New York, 2019.

О. В. Навомська

Афроцентризм (від *Африка* і *центризм*) — доктрина ціннісного піднесення й самоствердження афр. культури, спрямована на подолан-

ня *євроцентризму* в різних сферах сусп. свідомості й поведінки — аж до абсолютизації культ. іст. і расових особливостей та ролі у світовій історії негроафриканців. У сучас. постмодерніст. форматі активно розробляється з поч. 1980-х у середовищі афроамериканців. Доктрина поширилася серед афр. інтелігенції, а також набула впливу в колах профес. африканістів і дослідників Стародавнього світу. Гол. її теоретиком був директор *Молефі Кете Асанте* (справжнє ім'я — А. Лі Сміт молодший; нар. 1942, США), який і започаткував програму афроамер. досліджень в Ун-ті Темпл (м. Філадельфія, США). А. розвинувся з ідей афр. самобутності та винятковості, що сформувалися у 2-й пол. 19 ст. в річці *аболіціонізму* й боротьби проти расової дискримінації в США; пізніше увібрав у себе панафр. ідеї (див. *Панафриканізм*) В. Е. Б. *Дюбуа*, М. Л. *Кінга* й Л. С. Н. *Сенгора*. Осн. принципи зводяться до крит. переосмислення іст. і культ. спадщини Африки, її внеску в розвиток *цивілізації* для створення універс. ідеології африканців, основи для єдиної моралі та моральності, етики й естетики, також закону сусп. ладу й керівництва до дії. Мета А. — довести рівність *рас* у часі історії, розв'язати доктрину вищості білих, що ґрунтувалася на переоцінці успіхів європейців та применшенні внеску неєвропейців у світ. культуру. Водночас афроцентристи відстоюють визначальну роль негроїдів у *антропогенезі*, ідеалізують афр. минуле (Стародавній Єгипет, Куш, *Нубія*, *Аксум*, *Ефіопія*, *Гана*, *Малі*, *Сонгай*), максималізують позитив. вплив негроафр. культури на розвиток античних *Еллади* й *Риму*, Стародав. Сходу, сучас. зх. цивілізації, а в іст. відсталості афр. сусп-ва звинувачують *Європу*.

Лит.: Ani M. Yurugu: *An Africa-Centered Critique of European Cultural Thought and Behaviour*. Trenton; Asmara, 1994; Asante M. K. *Afrocentricity: The Theory of Social Change*. Chicago, 2003; Austin A. *Achieving Blackness: Race, Black Nationalism, and Afrocentrism in the Twentieth Century*. New York, 2006; Давидсон А., Филатова І. Исторические пласты афроцентризма // *Rax Africana: континент и диаспора в поисках себя*. Москва, 2009.

Афталіон, Альбёр (франц. Aftalion, Albert; 21.10.1874, м. Русе, Болгарія — 06.12.1956, с. Шамбезі, кантон Женева, Швейцарія) — економіст, автор принципу макроекон. акселератора. 1876 його родина емігрувала до Франції у м. Нансі. Закінчив *Паризький університет*, здобув ступінь доктора права (1898), економіки (1899). Протягом 1900–1922 викладав у Лілльському ун-ті, 1922–1940 — у Паризькому ун-ті. У роки *Другої світової війни* та окупації Франції через єврейське походження був відсторонений від викладання (1940–1944) і мешкав у м. Тулузі. Відновлений 1944 на роботі в Паризькому ун-ті, де пропрацював до виходу на пенсію (1950). Був першим президентом Франц. асоціації екон. наук (1950–1951). Автор праць: «Періодичні кризи перевиробництва» (т. 1–2; 1913); «Теорія економічних циклів, заснована на капіталістичній техніці виробництва» (1927) та ін. У праці «Періодичні кризи перевиробництва» А. розкрив залежність цикліч. динаміки елементів *капіталу основного* від вир-ва предметів споживання. Обґрунтував принцип *акселерації* в економіці: існування лінійної залежності *інвестицій* від попиту. Суть принципу акселерації полягає в тому, що коефіцієнт приросту інвестицій

залежить від коефіцієнта приросту доходів, споживчого попиту або готової продукції. А. досліджував тенденції зміни цін, номінальної і реальної заробітної плати, сукупного фонду заробітної плати, відсотка і прибутку, безробіття, страйкової боротьби, підвищення ефективності виробу на різних етапах екон. циклу. За версією історика екон. думки М. Блауга (1927–2011; США), А. належить до когорти вел. економістів-попередників Дж. М. Кейнса.

Пр.: Les crises périodiques de surproduction : en 2 t. Paris, 1913; Р о с . п е р е к л . — Периодические кризисы перепроизводства : в 2 т. Москва, Ленинград, 1930.

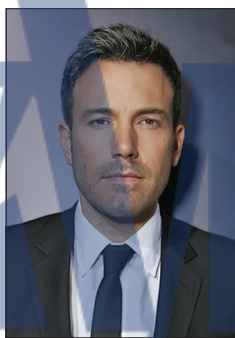
Лит.: Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса. Санкт-Петербург, 2008.

Афти (грец. *αφθα*, від *αίτω* — запалити) — поодинокі або множинні некротично-запальні дефекти слизової оболонки порожнини рота. Виразки круглої або овальної форми невел. розміру, оточені червоною облямівкою, вкриті фібринозним нальотом білого або жовтого кольору, болісні при пальпації. Термін «А.» вперше вжив Гіппократ для опису болю в ротовій порожнині. Виразки виникають за афтозного стоматиту, який характеризується тривалим перебігом із періодич. загостреннями й рецидивами. Причини виникнення А.: пошкодження слиз. оболонки рота (мех., терм., радіаційні, хім.), вірусні та бактер. інфекції, генет. схильність, неспециф. виразковий коліт, Крона хвороба, хвороба Бехчета, гіповітамінози, зниження імунітету, захворювання жовчних шляхів, крові (нейтропенія), ендокринні розлади. Виділяють такі клінічні форми: малі А. (А. Микulich) — поверхневі поодинокі (1–5) виразки розміром до 10 мм, які локалізуються на слиз. оболонці губ, щік, язика, дна порожнини рота, трапляються із частотою 70–85 %, тривалість перебігу 4–14 днів; великі А. (некротичний періаденіт, або А. Сеттона) — глибокі поодинокі (1–10) виразки розміром понад 10 мм, які локалізуються на слиз. оболонці губ, щік, язика, м'якого піднебіння, глотки, заgoюються з рубцюванням, тривалість перебігу понад 6 тижнів, трапляються із частотою 10–15%; герпетичні А. — глибокі множинні (10–100) виразки, розміром 2–3 мм, розсіяні по всій слиз. оболонці порожнини рота, з червоною облямівкою губ, тривалість перебігу до 30 днів, трапляються із частотою 5–10%; А. Беднара — виразки слиз. оболонки рота (тверде піднебіння) у новонароджених дітей у перші тижні життя внаслідок мех. пошкодження. Можливі заг. клінічні прояви: підвищення т-ри тіла, заг. слабкість, регіонарний лімфаденіт, утруднення ковтання. Лікування А. включає заг. (лікування осн. захворювання) та місцеве (знеболювальні аплікації, полоскання та ротові ванночки з антисептиком, аплікації кератопластичних препаратів).

Лит.: Чижевский И. В., Ермакова И. Д., Забышный А. А. и др. Механические травматические повреждения слизистой оболочки полости рта у детей раннего и дошкольного возраста // Питання експерим. та клініч. медицини. 2013. Вип. 17. Т. 2; Маврутенков В. В. Вирусные стоматиты // Здоровье ребенка. 2015. № 3; Edgar N., Saleh D., Miller R. Recurrent Aphthous Stomatitis: A Review // The Journal of Clinical and Aesthetic Dermatology. 2017. Vol. 10 (3).

А. Л. Філіпчук

Аффлек, Бен [англ. Affleck, Ben; повне прізвище та ім'я — Аффлек-Болдт, Бенджамін Геца (англ.

Аффлек Бен

Аффлек Кейсі

Affleck-Boldt, Benjamin Geza); 15.08.1972, м. Берклі, шт. Каліфорнія, США] — актор, режисер, сценарист, продюсер. Брат К. Аффлека. Нар. у сім'ї вчительки. У шкільні роки знімався в рекламі, дитячих серіалах «Мандрівка Мімі» (1984), «Друга мандрівка Мімі» (1988), телефільмі «Руки незнайомця» (1987). Упродовж кількох місяців вивчав ісп. мову у Вермонт. ун-ті. З 1990 півтора року навчався у приват. гуманітар. Західному коледжі (м. Лос-Анджелес). Під час навчання знімав студент. фільми. Навчання не завершив, вирішив зосередитися на актор. кар'єрі. Спочатку грав другорядні ролі, переважно хуліганів, зокрема у фільмі «Ошелешені та збентежені» (1993), згодом виконував гол. ролі у фільмах «Блиск слави» (1995), «У пошуках Емі» (1997). Зіграв ветерана війни в Кореї у стрічці «Йти до кінця» (1997). Став співавтором М. Деймона у написанні сценарію фільму «Розумник Віль Гантінг» (1997), де також зіграв роль друга гол. героя. Стрічка розповідала історію геніального математика, що працює прибиральником. Фільм мав комерц. успіх. А. і М. Деймон отримали премії «Оскар» і «Золотий глобус» за найкращий сценарій (обидві — 1998). Надалі зіграв низку ролей, зокрема гол. ролі у фільмах: «Армагеддон» (1998), «Сили природи» (1999), «Перл-Гарбор» (2001), «Ціна страху» (2002), «Шибайголова» (2003) та ін. За роль актора Джорджа Рівза в драм. стрічці «Країна Голлівуд» (2006) А. отримав премію Венец. МКФ. Як режисер дебютував кримін. драмою «Бувай, дитинко, бувай» (2007), зняв кримін. трилер «Місто» (2010), в якому був також автором сценарію та зіграв гол. роль. Разом із М. Деймоном 2012 заснував кінокомпанію «Перл Стріт Фільмс» («Pearl Street Films»). А. виступив продюсером, режисером і виконавцем гол. ролі в іст. фільмі «Арго» (2012), що розповідав про операцію ЦРУ з порятунку амер. заручників у Ірані. За цю стрічку 2013 А. отримав премію «Оскар» за найкращий фільм як продюсер, премію Брит. кіноакадемії за найкращу режисуру та премію «Сезар» як режисер за найкращий іноз. фільм. Водночас із режисер. кар'єрою продовжував зніматися в кіно як актор, зіграв гол. ролі у детектив. трилері «Загублена» (2014), фільмах про супергероїв «Бетмен проти Супермена: Світанок справедливості» (2016) та «Ліга справедливості» (2017), спорт. драмі «Поза грою» («Зворотний шлях»; 2020) та ін.

Лит.: Smith E. The Ben Affleck Handbook — Everything You Need to Know about Ben Affleck. [W. p], 2012.

Аффлек, Кейсі [англ. Affleck, Casey; повне прізвище та ім'я — Аффлек-Болдт, Калєб Кейсі Мак-Гуайр (англ. Affleck-Boldt, Caleb Casey McGuire); 12.08.1975, м. Фалмут, шт. Массачусетс, США] — актор, режисер. Брат Б. Аффлека. Після розлучення батьків А. його вихованням займалася мати, вчителька за фахом, яка прищепила йому любов до акторської справи. Завдяки її зв'язкам А. та його старший брат отримували дрібні ролі в рекламі та брали участь у масовці. 1987 закінчив школу й переїхав до м. Лос-Анджелеса. Навчався у Вашингтонському університеті і протягом двох років у Колумбійському університеті, обидва не закінчив — натомість зосередився на актор. кар'єрі. 1988 А. отримав епізод. роль у стрічці «Лимонне небо». Першу серйозну роль зіграв у комедії «Померти в ім'я» (1995). Важл. етапом було виконання ролі одного з гол. персо-

нажив у фільмі «11 друзів Оушена» (2001). Першою гол. роллю була роль письменника, що перебуває у стані депресії, у фільмі «Самотний Джим» (2005). Переломним роком у кар'єрі актора став 2007, коли він зіграв ролі у двох фільмах: «Бувай, дитинко, бувай», «Як боятися Роберт Форд убив Джеймса»; номінований на премії «Золотий глобус» та «Оскар» як найкращий актор другого плану. 2010 дебютував як режисер фільмом «Я все ще тут». 2014 взяв участь у наук.-фантаст. фільмі К. Нолана «Інтерстеллар». 2016 у прокат вийшло 3 стрічки за його участі: «Проти шторму», «Три дев'ятки», «Манчестер біля моря». За роль емоційно скаліченого самотнього робітника в картині «Манчестер біля моря» А. здобув премії «Золотий глобус», «Оскар» та премію Брит. кіноакадемії (усі — 2017). У фільмі «Світ мого життя» (2019), присвяченому темі глобальної епідемії, А. виступив як режисер, автор сценарію та виконавець гол. ролі.

Афцеліус, Адам (швед. Afzelius, Adam; 07.10.1750, с. Ларв, муніципалітет Вара, лен Вестра-Йоталанд, Швеція — 30.01.1837, м. Уппсала, Швеція) — ботанік, мандрівник, систематик, почес. доктор медицини, член Королів. швед. академії наук (з 1793) та кількох іноз. наук. т-в. Нар. у сім'ї пастора. З 1768 був студентом Уппсальського університету, де вивчав мови й ботаніку. 1775 отримав ступінь бакалавра, 1776 — магістра філософії. З 1777 працював старшим викладачем сх. мов (іврит, арабська) в Уппсальському ун-ті, а 1785 в цьому ж закладі став демонстратором ботаніки та медицини. Послідовник К. Ліннея, один із 17-ти його найбільш здібних учнів (відомих як «апостоли Ліннея»), яких учений надихнув подорожувати і досліджувати особливості природи та культури різн. континентів. 1789 А. вирушив до Англії, за 3 роки — на узбережжя Зх. Африки, де працював ботаніком у Сьєрра-Леоне. Тут збирав росл. матеріал, писав нотатки про природу, історію й культуру місц. нас. Через війну й погіршення здоров'я змушений повернутися до м. Лондона (Велика Британія). Увесь зібраний матеріал (зразки й записи) втратив через пограбування. 1796–1799 працював у м. Лондоні секретарем посольства Швеції, 1799 повернувся до викладання в Уппсальському ун-ті. 1803 став професором ботаніки, 1812 — професором фармакології. А. обрано головою Зоофітологічного т-ва, 1802 перейменованого на Ліннеєвський ін-т. Оpubлікував низку праць із ботаніки, автобіографію К. Ліннея (1823). Гербарні колекції А. зберігаються в гербаріях Уппсальського ун-ту, Музею природознавства (м. Лондон), К'ю королівських ботанічних садів, Нью-Йоркського та Міссурійського бот. садів (США). Зоол. колекції вченого стали надбанням Швед. музею природознавства, етногр. матеріали — музею етнографії м. Стокгольма. На честь А. названо такі роди рослин як-от афцелія з родини Бобові та афцеліда, що є синонімом роду гуйонія з родини Меластомові.

Пр.: De vegetabilibus svecanis observationes et experimenta. Upsaliae, 1785; Observations on the Genus Pausus, and Description of a New Species // Transactions of the Linnean Society of London. 1798. Vol. 4. Is. 1; Stirpium in Guinea medicinalium species novae. Upsaliae, 1818; Sierra Leone Journal 1795–1796. Uppsala, 1967.

О. М. Онтасюк

Ахаггар — нагір'я в Центр. Сахарі в пд. частині Алжиру. Назва походить від Кель Ахаггар, конфедерації туарегів, яка мешкає на тер. нагір'я. А. складається з плоских ступінч. хребтів, витягнутих з Пн. на Пд. (серед. вис. — 800–900 м), і базальтових плато (серед. вис. — бл. 2000 м). Найвища вершина — гора вулкан. походження Тахат (2 908, за ін. даними — 2 918 м). Складене нагір'я переважно докембрійськими кристалічними породами. З Пн. та Пд. оточене куестами — асиметрично витягнутими гір. хребтами пісковіку палеозойської ери. Є родовища алмазів, уранових руд, нікелю, платини та ін. Клімат гір. пустельний, можливі снігопади на вершинах, опади — до 100 мм на рік. Росл. і тваринний світ відрізняється від решти Сахарі. За різними даними, флора налічує 350–400 видів, серед яких багато дерев, чагарників і чагарничків: маслини, кипариси, фінікові пальми, фісташки, тамарикси, чебреці, ефедри тощо. У росл. покриві є енде-

Афцеліус Адам

Ахаггар

міку (*Olea europaea* subsp. *laperrinei*, *Myrtus nivellei*, *Lavandula antinea* та ін.) і релікту (*Pistacia atlantica*), що формують унікальні рослинні угруповання, поширені лише в межах А. У складі фауни — понад 60 видів ссавців (піщанкові, стрібакові, гепард, муфлон, плямиста гієна, шакал звичайний, заєць капський та ін.); серед птахів поширені крук пустельний, крук короткохвостий, пугач африканський, синуха та ін. 1987 на частині нагір'я створено Ахаггарський нац. парк (пл. — 450 тис. км²; з 2011 — Ахаггарський парк культури, пл. — 633,8 тис. км²), де є комплекс петрогліфів (переважно серед. 2 тис. до н. е. — поч. н. е.), подібний до наскельних зображень Тассілін-Адджеру. Уздовж зх. краю А. через оазу Таманрасет проходить гол. караван. шлях до м. Кано (Нігерія).

Лит.: Boucheneb N., Benhouhou S. Plant Communities in the Tamanrasset Region, Ahaggar, Algeria // Ecologia Mediterranea. 2012. Vol. 38. № 2; Костів Л. Я. Фізична географія материків і океанів. Африка. Львів, 2017.

Ахалазія кардії (від а... — заперечний префікс і грец. χαλασς — млявість, розслаблення) — нейром'язове захворювання стравоходу невідомої етіології з порушенням його моторної функції. Характеризується пригніченням перистальтики стравоходу, підвищ. тиском та відсутністю фізіол. розкриття (розслаблення) у ділянці

нижн. стравохід. *сфінктера* за ковтання. Синоніми: кардіоспазм, кардіостеноз, ідіопат. розширення стравоходу. 1674 анатом і фізіолог Т. Вилліс (1621–1675; Велика Британія) вперше описав клін. випадок А. к. у пацієнта з дисфагією (див. *Афагія*). Офіційно термін «А. к.» запропонував лікар А. Ф. Гертц (1879–1944; Велика Британія) у 1-й пол. 20 ст. За А. к. розвивається запальна *дегенерація* інтрамуральних нервових сплетень і м'язів стравоходу. Можливі етіологічні чинники: генет. схильність — трисомія 21 хромосоми, еозинофільний *езофагіт*, потрійний-А синдром (ін. назва — синдром ААА), *Шагаса* хвороба (амер. трипаносомоз); інфекц. — віруси простого *герпесу*, *віспи вітряної*, цитомегаловірус; психогенні — *стрес* та психол. травми. Клін. прояви: дисфагія, біль і тяжкість за грудиною, *печія*, *відрижка*, регургітація (зригування їжі), *хрон. кашель*, *задишка*, втрата маси тіла. Ускладнення: езофагіт, параезофагіт, рак стравоходу, кровотеча, перфорація стравоходу, медіастиніт, *пневмонія*, *кахеція*. А. к. слід відрізняти від гастроєзофагеальної рефлюксної хвороби, діафрагмальної грижі. Інструмент. методи діагностики А. к.: контрастна рентгеноскопія стравоходу, фіброезофагогастроудоденоскопія, пагогістол. дослідження, моніторинг *водневого показника*, езофагоманометрія. Лікування А. к. — медикаментозне (спазмолітики, М-холінолітики, нітрати, антагоністи кальцію); ін'єкційне (ендоскопічне введення ботулотоксину); лапароскопічна кардіоміотомія.

Лит.: Урсол Г. М. Ахалазія кардії та вибір методів кардіодилатації (огляд літератури) // Буковинський мед. вісник. 2010. Т. 14. № 1 (53); Фомир П. Д., Грубник В. В., Малиновський А. В. та ін. Вікові та гендерні особливості ахалазії стравоходу // Харків. хірургічна шк. 2015. № 5 (74); Uppal D. S., Wang A. Y. Update on the Endoscopic Treatments for Achalasia // World Journal of Gastroenterology. 2016. Vol. 22 (39).

А. Л. Філітук

Ахалтекінська порода коней — порода верхових коней. Вважається найдавнішою за походженням. Виведена в сухому жаркому кліматі *Туркменістану* бл. 5 тис. р. т. Походить від *прадавніх туркмен*. і *лівійських коней*, поширених у країнах Пд.-Сх. Азії та Аравійського п-ова. Породу сформувалася в Ахал-Текин. оазі, де мешкало плем'я теке, що розводило коней. Завдяки вис. акліматизац. (див. *Акліматизація*) і верховим якостям, витривалості й ошатному екстер'єру А. п. к. використовували за виведення багатьох верхових порід світу, зокрема *арабської породи коней*, чистокровної верхової, донської, рос. верхової тощо. А. п. к. вирізняється тендітною конституцією та особл. будовою тіла: маленька суха голова, іноді клиноподібна, з розвиненою потилицею і вел. виразними очима; пряма, часто випукла спереду шия, висока, гостра холка, довгий плоский корпус, вузькі груди, довга спина, круп із помір. нахилом, високо поставлений хвіст. Ноги тонкі, сухі, з довгими сухими п'ястками, довгими крутими путами, невел. міцними копитами. Шкіра тонка, покривне волосся коротке, шовковисте. Оброслість гриви і хвоста незначна. Мاستі: сіра, руда, гніда, ворона, булана, солова, ізабеллова з характер. золотавими або сріблястими відтінками волосся. Коням притаманні легкі і плавні рухи зі знач. захопленням простору на всіх *алюрах*,

також витривалість і жвавість, енергійний темперамент, відданість хазяїну. Висота в холці в серед. становить 155–160 см, обхват грудей — 175–190 см, обхват п'ястка — 18–20 см. Тварин здавна випробовували в перегонах на короткі (спринтер.) дистанції, але 1935 відбувся іст. кінний перехід Ашгабад (тепер Ашгабат) — Москва, де представники А. п. к. виявили над-

Ахалтекінська порода коней

звичайну витривалість у дальніх переходах. Відгоді їх випробовують у дистанц. пробігах і в перегонах на довгих (стаєр.) дистанціях, залучають також до кінних шоу. А. п. к. вважають нац. надбанням Туркменістану та представниками найціннішого генофонду світу. В Україні скакуни А. п. к. досить рідкісні, їх використовують у шоу, *спорті кінному* та як тварин хобі-класу.

Лит.: Дорофеев В., Дорофеева Н. Ахалтекинцы в спорте // Коневодство и конный спорт. 1982. № 6; Климук А., Парфёнов В. Вопросы селекции и испытаний ахалтекинских лошадей // Коневодство и конный спорт. 1982. № 6; Гопка Б., Хоменко М., Павленко П. Конярство. Київ, 2004; Мирось В., Головкин В., Ткачева И. Коневодство. Харьков, 2007; Курская В. История лошади в истории человечества. Москва, 2016.

І. В. Ткачова

Ахатіна (*Achatina*) — рід наземних *червононогих* молюсків родини Ахатинових (*Achatinidae*). До складу входять вел. та серед. розміру равлики з яйцеподібно-конічними, спірально закрученими *мушлями*. Будова й розміри мушлі, її забарвлення — поряд з особливостями репродукт. сфери равликів — є діагностич. ознаками на родовому рівні. Розміри дорослих особин сягають 15–20 см, маса — 250–450 г, проте трапляються і гіганти: одна з найбільших особин А. звичайної (*Achatina achatina*) була майже 40 см завдовжки, масою 900 г та мушлею 27,3 см заввишки. Мушля потужна, товста, закручена спірально за годинник. стрілкою або проти неї, має 7–9 завитків; забарвлена в різні відтінки брунат., помаранч. та світло-жовт. кольору, крапчастий візерунок може поєднуватися з темн. і світл. смугами або зигзагами. Харчуються гнилими росл. рештками. Тривалість життя А. у природі становить 10–15 р., у неволі — 5–7 р. Статеве дозрівання настає в 1–3 р. А. — *гермафродити*, за все життя відкладають до 5 млрд яєць, на одну кладку припадає бл. 400. Ведуть здебільшого нічний *спосіб життя*, проте за вологої погоди виповзають і вдень. За несприятл. умов (зниж. вологість

Ахатіна. *Achatina achatina*

повітря, недостатня харч. база) ховаються в субстрат, затягують устя мушлі слизом і впадають у сплячку. Заг. ареал охоплює Африку, Азію, Південну Америку, а також численні о-ви бас. Тихого океану. А. гігантська (*A. fulica*), відома як гігантський афр. равлик, А. сітчаста (*A. reticulata*) та А. звичайна поширені у тропіках і субтропіках, відомі як домашні тварини, шкідники с.-г. культур, високоінвазійні види в низці афр. країн та за їх межами. Природними види роду вважаються в межах узбережжя Сх. Африки. У помірних широтах трапляються лише як домашні тварини, у природі вижити не здатні. У медицині застосовуються як донори нерв. тканин для лікування недуг люд. мозку. У косметології використовують слиз А. [напр., А. неплямистої (*A. immaculata*)] для виготовлення регенер. та омолоджувальних косметичних засобів. В Африці А. вживають у їжу. У США їх боються через здатність швидко знищувати с.-г. культури, що завдає значних збитків. А. гігантська (*A. fulica*) — с.-г. шкідник і карантинний орг-м (див. *Карантин рослин*) у багатьох троп. і субтроп. країнах, занесена Міжнародним союзом охорони природи до списку 100 найнебезпеч. інвазійних видів.

Лит.: Сперлова Н. В., Гураль Р. І. Визначник наземних молосків заходу України. Львів, 2005; Фауна України : в 40 т. Киев, 2016. Т. 29. Вып. 5; Odaibo A. B., Olayinka S. O. Shell Morphology, Radula and Genital Structures of New Invasive Giant African Land Snail Species, *Achatina fulica* Bowdich, 1822, *Achatina albopicta* E.A. Smith (1878) and *Achatina reticulata* Pfeiffer 1845 (Gastropoda: Achatinidae) in Southwest Nigeria // BioRxiv. 2019. Vol. 12. Is. 16.

Ахая, Ахея (грец. Ἀχαια) — історична область Греції. Розташ. на Пн. Зх. п-ова Пелопоннес. Назву «А.» утв. від назви племені ахейців — одного з осн. давньогрец. племен (поряд із дорійцями, еолійцями й іонійцями). До міграції ахейців на п-ів Пелопоннес тер. А. заселяло догрец. нас., походження якого не встановлено. Грец. племена почали мігрувати до А. наприкін. 3 — на поч. 2 тис. до н. е. Після витіснення дорійцями у 12 ст. до н. е. з Арголіди (область на Сх. п-ова Пелопоннес) ахейці утв. більшість нас. регіону. А. як іст. регіон не мала чітко визначеного центру; серед важливих полісів — міста Патри, Діма, Геліка, Фари, Пеллен та ін. У 1-й пол. 3 ст. до н. е. поліси А. об'єдналися в Ахейський союз (проіснував до сер. 2 ст. до н. е.). Після завоювання А. Римською республікою (146 до н. е.) назва «А.» (лат. Achaea) поширилася на всі приєднані до Риму грец. землі (п-ів Пелопоннес і суміжні частини Балканського півострова утв. однойм. провінцію Рим. республіки). Після поділу Римської імперії наприкін. 4 ст. н. е. А. увійшла до складу Сх. Рим. імперії (див. *Візантія*). Тепер назву «А.» має периферійна одиниця Греції з центром у м. Патрах.

Лит.: Graham D., Shipley J. The Early Hellenistic Peloponnese: Politics, Economies, and Networks 338–197 BC. Cambridge; New York, 2019.

Ахд (араб. العهد — *завіт*, угода, обітниця) — 1) В ісламі — завіт людства з Аллахом, що передбачає визнання єдиного Бога та служіння Йому, також покладає на людей зобов'язання одне перед одним. Укладаючи завіт з Аллахом, віряни погоджуються жити за Його настановами, бути готовими до випробувань, натомість отримують право наз. «людьми Бога» та нагороджені Його

турботою. Священна обітниця вважається непорушною. Аллах направляє до різних народів посланців, які несуть Його об'явлення, проповідують та відновлюють завіт. Про А. йдеться в *Корані*, аяти 2:27, 9:4, 17:34 та ін.

2) Арабська назва на позначення юдейських та христ. священних текстів: А. аль-Атік — *Старий Завіт*; А. аль-Джадид — *Новий Завіт*.

3) У доісламську добу — договірні зобов'язання між особами, групами, арабськими племенами. Мали переважно політико-правовий характер — про захист, покровительство, добросусідство, військ. союз та ін. Після прийняття ісламу подібні угоди укладалися з іновірцями, але на таких умовах, щоб мусульмани не опинилися під владою не-мусульман чи не поступалися їм у додержанні реліг. норм. Серед таких зобов'язань, напр., А. аль-зімма (договір про підпорядкування і захист сповідників монотейстичних релігій). 4) У суфізмі — принесення особл. клятви як частина церемонії вступу учня (мюріда) у члени суфійського братства (*тариката*). Передбачає публ. покаяння в гріхах, прийняття обітниць слідувати дух. шляхом під керівництвом наставника, скорятися всім його настановам і заборонам.

Лит.: Боголюбов А. Ахд // Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991; Перекладний Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. М. Якубовича. Київ, 2015.

Є. А. Харьковченко

Ахеджакова, Лія Меджидівна (рос. Ахеджакова, Лия Меджидовна; 09.07.1938, м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро, Україна) — актриса, нар. арт. Росії (з 1994). Нар. в сім'ї акторки й режисера. Дитинство пройшло в м. Майкопі (тепер РФ). 1956 вступила до Моск. ін-ту кольор. металів, де провчилася півтора року. 1962 закінчила Держ. ін-т театр. мист-ва ім. А. Луначарського (тепер Рос. ін-т театр. мист-ва). З 1961 працювала у трупі Моск. театру юного глядача. Провідним амплу було *травесті*. Через невисокий зріст А. часто отримували ролі дітей. З 1977 — актриса театру «Сучасник» (рос. «Современник»). Грала різнопланові ролі в п'єсах класиків і сучас. авторів. У театрі привернула до себе увагу після постановки п'єси Л. Петрушевської «Квартира Коломбіни» (1985; реж. Р. Віктюк), де виконала одразу 4 ролі. Дебютувала в кіно 1973 (фільм «Шукаю людину»; реж. М. Богін). Славу та популярність здобула після зйомок у фільмах Е. Рязанова «Іронія долі» (1975), «Службовий роман» (1977). Роботу з режисером продовжувала у фільмах «Гараж» (1979), «Небеса обіцяні» (1991), «Старі шапки» (2000), «Андерсен. Життя без любові» (2006). Знімалася у стрічках «Москва слезам не верит» (реж. В. Меньшов; 1979), «Книга майстрів» (реж. В. Соколовський; 2009), «Лагідна» (реж. С. Лозниця; 2017), «Літо» (реж. К. Серебренніков; 2018) та ін. Найчастіше грала характерні ролі другого плану. Озвучувала мультфільми. Грала в телефільмах і телесеріалах. Відома своєю активною громадян. позицією. Підтримала дем. перетворення під час *Революції гідності* в Україні. Лауреат Держ. премії РРФСР імені братів Васильєвих (1979), премії «Ніка» (1992, 2007, 2015). Нагороджена орденами Пошани (1999), «За заслуги перед Вітчизною» IV ступеня (2006).

Лит.: Русский драматический театр: Энциклопедия / Гл. ред. А. П. Горкин. Москва, 2001; Ахеджакова Лия Ме-

Ахеджакова Лія Меджидівна

джидовна // Кто есть кто в современной культуре : в 2 вып. / Гл. ред. С. М. Семёнов. Москва, 2006. Вып. 2; Шукин А. Н. Кто есть кто в русской истории. 2000 известных россиян. Москва, 2011.

Ахейський союз (грец. τὸ κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν, або Ἀχαιή Συμμαχία) — військово-політичне об'єднання давньогрец. полісів на Пн. п-ова Пелопоннес, що існувало з 279 до н. е. до 146 до н. е. Базою для створення А. с. стало існування добровільного племінного союзу міст Ахаї ще до завоювання півострова Македонією (див. *Македонія і Фракія*) 340–338 до н. е. Від 275 до н. е. роль неформал. центру А. с. перейшла до м. Егіона. Заг. управління А. с. здійснювали синод (заг. збори старших за 30 р. громадян чол. статі полісів-членів союзу, що скликалися раз на 2 р.), синкліт (позачерг. заг. збори) і стратег (фактичний правитель союзу, який відповідав за зовн. політику, згодом і внутр. справи А. с.). Через зміну заг. політ. ситуації в сер. 3 ст. до н. е. до А. с. почали приєднуватися поліси, розташовані за межами Ахаї (дорійські, аркадські та ін.). Так, уже 243 до н. е. до А. с. приєдналися міста Коринф і Мегара. У джерелах містяться епізод, згадки існування в цей період постійної ради А. с. з представників полісів-членів — було. Члени А. с. сплачували грошовий членський внесок і формували частину військ. У пізній період існування А. с. осн. роль у ньому відігравали не ахейські поліси, а багаті міста в ін. регіонах, які приєдналися до союзу: Мегалополіс (в Аркадії, увійшов до А. с. 235 до н. е.), Аргос (Пд. п-ова Пелопоннес, увійшов до А. с. 224 до н. е.) та ін. У 230–220-х до н. е. А. с. відіграв ключову роль у звільненні грец. міст від Македонії та відновлення незалежності м. Афін (229 до н. е.). У цей період А. с. приєднував деякі поліси силою. Афіни не увійшли до А. с. Основу військ А. с. становила важка й легка піхота, менше значення мала кіннота. Флот А. с. виконував допоміжні функції. 229–222 до н. е. відбувалося збройне протистояння А. с. і Спарти (Клеоменова війна), початком яких стало захоплення царем Клеоменом III кількох полісів-членів союзу. А. с. зміг перемогти Спарту за підтримки Македонії, хоча й ціною власного послаблення. Під час Союзницької війни 220–217 до н. е. А. с. за підтримки Македонії протистояв Етолійському союзу. Після поч. експансії Римської республіки у Греції (межа 3–2 ст. до н. е.) А. с. спершу підтримував Македонію, згодом увійшов до антимакедон. коаліції, у такий спосіб підтримавши Рим. У 3-й Македон. війні 171–168 до н. е. А. с. прагнув зберегти нейтралітет. Після поразки Македонії та її перетворення на провінцію Рим. республіки зовнішньополіт. позиції А. с. суттєво погіршилися. 146 до н. е. відбулася короткочасна Ахейська війна між А. с. і Римом, що закінчилася повним розгромом і розпуском А. с. Після ліквідації А. с. грец. землі приєднано до Рим. республіки як окр. провінцію Ахая, або Ахея.

Лит.: Polybius. The History of the Achaean League: As Contained in the Remains of Polybius / Ed. with Introduction by W. W. Capes. London, 1888; Сизов С. К. Ахейский союз. История древнегреческого федеративного государства (281–221 гг. до н. э.). Москва, 1989; Сизов С. К. Существовал ли союзный совет в ахейской федерации во времена Полибия? // Вестник Нижегородского гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского. 2015. № 3; Texier J. G. Sparta, Rome, and the Achaean League (181–146 BC) // Dialogues d'histoire ancienne. 2018. Vol. 442. Is. 2.

Ахейці (грец. Ἀχαιοί) — одне з чотирьох осн. давньогрец. племен (поряд із дорійцями, еолійцями та іонійцями). У поемі «Іліада» Гомера етнонім «А.» вжито в широкому значенні щодо греків загалом, однак немає прямих свідчень про використання давніми греками цього терміна як самоназви. Згідно з міфол. переказом, наведеним Псевдо-Аполлодором, міфічним прабатьком А. вважали Ахея, сина Ксута (Ксуфа), брата прабатька іонійців Іона, онука прабатька греків Геллена. На межі 3–2 тис. до н. е. А. мігрували на тер. сучас. Греції з Пн., асимілювавши й частково витіснивши догрец. нас. Цього періоду стосуються свідчення Геродота і Павсанія про те, що до міграції дорійців на п-ів Пелопоннес племена А. населяли Арголіду та Лаконію (Зх. і Пд. п-ова Пелопоннес). У 1-й пол. 2 тис. до н. е. А. населяли п-ів Пелопоннес та сформували перші д-ви регіону. У сер. 2 тис. до н. е. А. завоювали о. Крит та численні о-ви Егейського моря. Сформована ними Мікенська цивілізація (див. *Мікени*) зберегла елементи догрец. мінойської культури. Пам'ятки матеріал. культури А. цього періоду виявлено в Леванті, на о-вах Сицилія та Мальта, у Єгипті, Пд. Італії, поселення представників Мікен. цивілізації — на о-вах Егейського м., Кіпрі. На межі 13–12 ст. до н. е. Мікен. цивілізація занепала через вторгнення племен дорійців. У цей період А. витіснено на Пн. Зх. п-ова Пелопоннес до Ахаї.

Лит.: Ridgeway W. The Early Age of Greece : in 2 vol. New York, 2014; Історія європейської цивілізації. Греція / пер. з іт.; за ред. У. Еко. Харків, 2016.

Ахелліл із Гурарі (франц. L'Ahellil du Gourara) — музично-поетичний жанр, властивий зенатам, що проживають у регіоні Гурара (Алжир); об'єкт спадщини культурної нематеріальної людства (від 2008). Термін «ахелліл» означає сам спів і зібрання, де він виконується. Поява А. із Г. пов'язана зі способом життя зенатів — етнічної групи берберів, яка мешкає в пд.-зх. частині Алжиру. Це насамперед оазисне землеробство, що згуртувало зенатську громаду. А. із Г. — це поєднання поезії, пісні, музики, танцю. Виконують флейтист (бенгрі), співак, хор (кількість учасників якого може сягати до 100 осіб). Раніше жінки іноді виконували роль солісток. Згодом їхню участь обмежено, особливо в містах. Відповідно, до дійства залучають майже винятково чоловіків. Хористи стоять колом плечем до плеча навколо співака та повільно пересуваються навколо нього, плескаючи в долоні. Дійство звершують уночі під час паломництв, реліг. свят, весіль, на світських урочистостях. Піснестіви виконують у певному порядку. Послідовність визначається майстерністю виконавців та віком співаків. Спочатку всі виконують добре відомі невеликі за обсягом пісні. Згодом співають лише досвідчені виконавці. Дійство завершують уранці найкращі виконавці, спів яких наприкінці підхоплюють усі пошепки. За допомогою А. із Г. зенати передають від покоління до покоління свої цінності, уявлення про власну історію. А. із Г. виконують зенетською мовою. Традиція виконання А. із Г. перебуває під загрозою зникнення через поступове зменшення кількості традиц. гулянь. Молодь, яка емігрує до міст, надає перевагу записам А. із Г. замість безпосередньої участі в дійствах.

Лит.: Augier P. Ahellil // Encyclopédie berbère : en 43 t. Aix-en-Provence, 1986. T. 3; Mammeri M. L'Ahellil du Gourara

ra. Paris, 1995; Bisson J. Gourara // Encyclopédie berbère : en 43 t. Aix-en-Provence, 1999. T. 21; Bouterfa S. Ahellil, ou Les louanges du Gourara. Alger, 2007.

Ахеменіди (грец. Ἀχαιμενίδαι, від грец. Ἀχαιμενης) — династія царів *Персії давньої* (див. також *Іран*), які правили з межі 8–7 ст. до н. е. до 330 до н. е. Засновником династії традиційно вважають Ахемена (?–675 до н. е.), достовір. свідчень про правління якого не збережено. Під час його правління Давня Персія стала імперією, влада якої поширювалася на весь *Близький Схід* (правління *Кіра II Великого*). Найбільшої могутності досягнула за правління *Дарія I Великого* і *Ксеркса I*. Династія А. припинила існування внаслідок вторгнення військ *Александра Македонського* 330 до н. е.

Лит.: Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985; Briant P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake, 2002; Briant P. From Cyrus to Seleukos: Studies in Achaemenid and Hellenistic History. Irviane, 2018.

Ахієзер, Наум Ілліч (06.03.1901, м. Чериков, тепер Могильовська обл., Білорусь — 03.06.1980, м. Харків, тепер Україна) — математик. Брат О. Ахієзера. Нар. в родині земського лікаря. 1921 вступив на фіз.-мат. від-ня Петроградського держ. ун-ту (тепер *Санкт-Петербурзький державний університет*), але через нестатки й голод змушений повернутися на батьківщину. 1921–1922 навчався на фіз.-мат. від-ні ф-ті проф. освіти Київ. ін-ту нар. освіти (Київ. ІНО; тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), склав іспити за 2 роки і отримав спеціальність викладача фіз.-мат. наук. 1925–1928 навчався в аспірантурі Київ. ІНО в акад. Д. Граве. 1928 захистив промоційну роботу (відповідник канд. дис.) на тему «Аеродинамічні досліді». 1928–1933 викладав математику та аеродинаміку у ЗВО міст Києва й Ніжина. 1928–1930 входив до Комісії прикладної математики Всеукр. академії наук (ВУАН; тепер *Національна академія наук України*). 1933–1941 зав. каф. теорії функцій Харків. держ. ун-ту (ХДУ; тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*) та Харків. авіац. ін-ту (тепер *Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»*). Одночасно 1935–1940, 1947–1950 був директором Ін-ту математики та механіки при ХДУ. 1934 обраний чл.-кор. ВУАН; 1936 — доктор фіз.-мат. наук; 1941 — професор. Під час *Другої світової війни* перебував в евакуації в м. Алма-Аті (тепер м. Алмати, Казахстан). 1941–1943 — зав. каф. математики Казах. гірн.-металург. ін-ту (м. Алма-Ата). Тоді ж був наук. співробітником Ін-ту фізики та математики АН УРСР в евакуації. 1943–1947 — проф. каф. вищої математики Моск. енерг. ін-ту. 1944–1945 — старший наук. співробітник відділу аналізу Ін-ту математики АН УРСР. Після повернення до м. Харкова очолював каф. матем. фізики Харків. політех. ін-ту (1947–1955; тепер *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*). З 1947 — голова Харків. матем. т-ва. Зав. каф. теорії функцій (1955–1961), матем. фізики (1963–1974) ХДУ, від 1974 працював проф. ун-ту. 1960–1963 у м. Харкові очолював відділ теорії функцій Фіз.-тех. ін-ту низьких температур АН УРСР (тепер *Фізико-технічний інститут*

низьких температур імені Б. І. Веркіна НАН України). З 1970 був старшим наук. співробітником Ін-ту. А. працював у галузі практ. застосування аеро- та гідродинаміки в авіації, розробляв теорію конформних відображень та її застосування відповідно до задач аеродинаміки, досліджував питання *апроксимації* функцій, проблемі теорії моментів. Наслідував праці П. Чебишева, А. Маркова старшого, О. Ляпунова (1857–1918) та ін. Спеціаліст у галузі конструктивної теорії функцій та теорії функцій комплексної змінної, її належності до гідро- та аеродинаміки. Автор понад 150 наук. праць зі ступеневої та тригонометричної проблеми моментів, теорії наближень, *гідромеханіки* й теорії сингулярних інтегральних рівнянь. Підготував підручники з теорії функцій комплексної змінної, аеродинаміки тощо. Лауреат премій Укроболнауки (1930), імені П. Чебишева АН СРСР (1949). Нагороджений медаллю Л. Ейлера АН СРСР (1957).

Пр.: К теории квадратичных форм. Киев, 1924; О некоторых вопросах теории моментов. Харьков, 1938. (у співавт.); Лекции по теории аппроксимации. Москва; Ленинград, 1947; Элементы теории эллиптических функций. Москва; Ленинград, 1948; Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве. Москва; Ленинград, 1950.

Лит.: Історія Національної академії наук України: 1941–1945 : в 2 ч. Київ, 2007. Ч. 2; Національна академія наук України. Персональний склад, 1918–2013. 6-те вид., випр. і допов. Київ, 2013; Історія Національної академії наук України: 1956–1960 : в 2 ч. Київ, 2016. Ч. 2.

М. С. Коломієць

Ахієзер, Олександр Ілліч (31.10.1911, м. Чериков, тепер Могильовська обл., Білорусь — 04.05.2000, м. Харків, Україна) — фізик-теоретик, академік АН УРСР (з 1964). Брат Н. Ахієзера. Нар. в родині земського лікаря. 1934 закінчив радіофіз. ф-т Київ. політех. ін-ту (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*). Від 1936 викладав у Харків. ун-ті (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*); очолював каф. теор. фізики й теор. ядерної фізики, був одним із засновників фіз.-тех. ф-ту. З 1938 працював у наук. відділі Укр. фіз.-тех. ін-ту (тепер Нац. наук. центр «Харківський фізико-технічний інститут») під керівництвом проф. Л. Ландау: 1938–1988 — зав. відділу теор. фізики; 1955–1959 — заст. директора; 1988–2000 — радник при дирекції ін-ту з наук. роботи. Доктор фіз.-мат. наук (1940), проф. (1941). Під час *Другої світової війни* Укр. фіз.-тех. ін-т було евакуйовано в м. Алма-Ату (тепер м. Алмати, Казахстан). 1941–1942 — викладав у Куйбишев. пед. ін-ті, 1942–1944 — у Казах. гірн.-металург. ін-ті. 1944–1952 — працював в Ін-ті атомної енергії (тепер Нац. наук. центр «Курчатовський інститут»); брав участь у розробці рад. атомного проекту. 1948–1956 — викладав в Артилер. радіотех. академії ім. Маршала Говорова. 1958 — чл.-кор. АН УРСР. Діяльність А. пов'язана із розвитком дифракц. явищ в ядерній фізиці, теорії розсіювання нейтронів у кристалах, теорії взаємодії пучків із плазмою, теорії поглинання звуку у твердих тілах, теорії кінет. процесів у магнетиках. Передбачив нові ефекти у фізиці: ефект пучкової нестійкості плазми (1948; спільно з Я. Файнбергом), ефект дифракц. розщеплення дейтрона (1955; спільно з О. Ситенком),

Ахієзер Наум Ілліч

Ахієзер Олександр Ілліч

явище магнітоакуст. резонансу (1956; спільно з В. Бар'яхтаром та С. Пелетмінським). Побудував теорію резонансних ядерних реакцій, теорію дифракц. розсіювання швидких заряджених частинок ядрами, теорію радіац. поправок до багатьох квантово-електродинам. ефектів в обл. високих енергій, теорію кінет., релаксац. і високочаст. процесів у феродіелектриках, теорію поглинання ультразвуку в металах. Підготував понад 70 кандидатів та понад 30 докторів наук. Засновник харків. школи фізиків-теоретиків, серед представників якої акад. та чл.-кор. НАН України О. Бакай, В. Бар'яхтар, Д. Волков, С. Пелетмінський, О. Ситенко, Я. Файнберг, М. Ф. Шульга, К. Степанов, П. Фомін та ін. Механізм поглинання, зумовлений модуляцією енергії квазічастинки зовн. полем, має назву «механізм А.». Лауреат премій ім. Л. Мандельштама АН СРСР (1949), Держ. премій УРСР у галузі науки і техніки (1986, 2002), імені К. Синельникова (1978), М. Боголюбова (1995) та О. Давидова (2000) НАН України, Міжнар. премії імені Я. Померанчука (1998) та ін. Нагороджений орденами.

Пр.: Успіх в атом. — Некоторые вопросы теории ядра. Москва; Ленинград, 1948; Коллективные колебания в плазме. Москва, 1964; Спировые волны. Москва, 1967; Поля и фундаментальные взаимодействия. Киев, 1986; Электродинамика ядер. Киев, 1989; От квантов света до цветных кварков. Киев, 1993; Развивающаяся физическая картина Мира. Харьков, 1998; Введение в теорию мультиплицирующих систем (реакторов). Москва, 2002; Собрание научных трудов : в 5 т. Москва, 2006–2015.

Лит.: Бессараб М. Страницы жизни Ландау. Москва, 1971; Александр Ильич Ахиезер. Киев, 1981; Таньшина А. В. Засновники харківських наукових шкіл у фізиці. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2005; Толоч В. Т., Коган В. С., Власов В. В. Фізика і Харків. Харків, 2009; Храмов Ю. О. Олександр Ілліч Ахієзер (до 100-річчя від дня народження) // Наука та наукознавство. 2011. № 4; Таньшина А. Світоч Alma mater. Олександр Ілліч Ахієзер // Фізика та астр. в рідній шк. 2018. № 1.

С. В. Старовойт

Ахілія (від давньогрец. ἀ- префікс заперечення та χυλός — сік) — патологічний стан, за якого в шлунковому соці відсутні *кислота соляна* та *ферменти*, зокрема *пепсин*. А. зумовлена пригніченням діяльності чи ураженням залоз *слизової оболонки шлунку (атрофії)* за різн. хвороб інфекц. автоімунного, метабол., нервового, генет. походження або недостатністю зовнішньої секреторної функції *підшлункової залози*. А. також розвивається за несприятливих чинників *допаління* та *опромінення організму*. Часто А. виникає внаслідок вікових атрофічних змін залоз шлунку в літньому віці. Розрізняють А. шлунку (розвивається як самост. хвороба слиз. оболонки) та підшлунк. А. (виникає за недостатнього надходження до *кишківника* ферментів підшлунк. залози). Часткова А. (функціональна) може виникати за пригнічення діяльності залоз шлунку при зміні раціону (*голодуванні, вітамінній недостатності*), *стресах*. Атрофія залоз спричиняє незворотні зміни. Клініч. прояви А. здебільшого мало помітні, найчаст. вони обмежені скаргами на нудоту, відчуття переповнення або важкості шлунку. Для діагностики проводять внутрішньошлункову рН-метрію, оскільки зазвичай А. асоціюють із ахлоргідрією (відсутністю лише соляної к-ти), гістамін. тест та ін. методи пошуку причин А. та її ускладнень.

А. невиліковна. Підтримання норм. стану організму полягає в усуненні причини А., діет. харчуванні та пожиттєвій замісній терапії (соляна к-та з пепсином). Наслідками А. є несинхронність роботи усіх органів травної системи (застій *жовчі, камені жовчного міхура, холецистит*, застій *панкреат. секрету, панкреатит*) та недостатнє засвоєння у кишківнику — передусім білків, вітамінів, що є підґрунтям для розвитку важких хвороб.

Лит.: Wilander E. Achylia and the Development of Gastric Carcinoids // Virchows Archiv. 1981. № 394 (1–2); Панас В., Чопей І., Пеца М. Морфологія слизової оболонки шлунку у хворих на хронічні гастрити // Вісник наук. дослідж. 2004. № 4; Степанов Ю. М., Будзак І. Я., Кононов І. М. та ін. Лікування хронічного гастриту з секреторною недостатністю // Сучас. гастроентерол. 2004. № 2; Коркушко О. В., Шатило В. Б., Гавалко Ю. В. и др. Влияние возрастных изменений автономной регуляции на микроциркуляцию в слизистой оболочке желудка и кислотопродукцию при физиологическом старении и трофическом гастрите // Сучас. гастроентерол. 2012. № 5 (67); Schiffmann R. A Genetic form of Achlorhydria and Gastritis // The American Journal of Clinical Nutrition. 2015. Vol. 102. Is. 6; Parsons B., Ijaz U., D'Amore R. et al. Comparison of the Human Gastric Microbiota in Hypochlorhydric States Arising as a Result of Helicobacter Pylori-Induced Atrophic Gastritis, Autoimmune Atrophic Gastritis and Proton Pump Inhibitor Use // PLOS Pathogens. 2017. № 13 (11).

О. М. Радченко

Ахілл, Ахіллес (грец. Ἀχιλλεύς) — у *давньогрецькій міфології* — епічний герой, учасник *Троянської війни*, син царя Пелея та морської богині Фетиди; центр. постать *«Іліади» Гомера*. Щоб захистити сина, Фетіда купала маленького А. у водах підзем. р. *Стікс*, тримаючи за п'яту, яка стала єдиним вразливим місцем на тілі майбут. героя (звідси — фразеологізм «ахіллесова п'ята»). За міфами, батько віддав А. на виховання *кентавру* Хірону, який навчив хлопця військ. справі, мист-вам, лікуванню та прищепив мужність. А. було провіщено або вічну славу та загибель у Троянській війні, або довге й тихе життя. Фетіда, аби унеможливити сина від загибелі, перевдягла його у жіноче вбрання та сховала серед доньок царя Лікомеда на о. Скірос. Був викритий хитромудрим *Одіссеєм*; погодився іти на Трою разом із побратимом *Патроком*, очолив кораблі мірмідонян. В *«Іліаді» Гомера* мотив невразливості А. не відіграє значущої ролі, натомість

Ахілл. Скульптура Ернста Гертера «Ахілл, що помирає» (1884), сад палацу Ахілліон на о. Корфу (Греція)

важливий його статус неперемож. воїна, який викликає жах у троянців. А. суттєво вплинув на хід подій десятого року війни. Сварка з очільни-

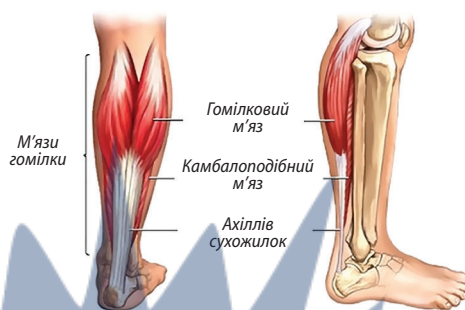

ком грец. війська Агамемноном та її наслідки (відмова А. вийти на поле бою та суттєві втрати серед ахейців; загибель Патрокла; помста за нього і переможний двобій А. з Гектором тощо) склали осн. зміст «Іліади». За сюжетом, загинув від стріл Паріса, скерованих Аполлоном у п'яту та у груди героя. Пізніша версія пов'язує загибель А. з романтич. мотивом: вбитий у святилищі Аполлона, де збирався справити шлюб із троян. царівною Поліксеєю. В «Одіссей» тінь А. у царстві Аїда панує над мертвими. Ідеалізований образ героя є суперечливим, поєднує внутр. боротьбу розуму і почуттів, любові й гніву, мудрості й хитрості, егоїзму, справедливості та благородства. Початково вшанований як фессалійський герой, згодом набув популярності по всій Греції та грец. колоніях. А. із гомерівської «Іліади» правив за взірця *Александрові Македонському*, царю приписували родовід від славетного грека (за материн. лінією). Образом А. захоплювалися античні митці. Міфи про нього стали сюжетом творів л-ри, музики, живопису, кіно.

Лит.: Мифологический словарь / Гл. ред. Е. Мелетинский. Москва, 1990; Пригодій С. М. Генеалогія давньогрец. міфів. Київ, 1997; Гомер. Іліада / Пер. з давньогрецьк. Б. Тена. Харків, 2006; Кун М. Легенди і міфи Стародавньої Греції / Пер. з рос. О. Іванченко. Харків, 2008; Jonathan S. B. The Death and Afterlife of Achilles. Baltimore, 2009; Latacz J. Achilles // The Classical Tradition / Ed. by A. Grafton, G. Most, S. Settis. Cambridge, 2013; Abrantes M. C. Themes of the Trojan Cycle: Contribution to the Study of the Greek Mythological Tradition. Coimbra, 2016; Лазаренко В. Г. Ахилл — бог Северного Причерноморья. Ижевск, 2018; Graves R. The Greek Myths. London, 2018.

Ю. Р. Матасова

Ахіллів сухожилок (від імені Ахілла — героя давньогрец. міфології), п'ятковий сухожилок — волокниста *сполучна тканина* тригорового м'яза *гомілки*, прикріплена до п'ятового горба п'якової кістки. Найтовщий і найміцніший сухожилок. Утворюється сполученням сухожилків медіальної та латеральної головок литкового м'яза і камбалоподіб. м'язів. Литковий м'яз бере поч. на задній поверхні стегнової кістки, де прикріплені 2 його головки, з'єднані в *апоневроз*. За допомогою *апоневрозу*, утв. еластич. і колаген. фібрилами, м'язи кріпляться до кісток. Литк. м'яз знаходиться на поверхні. Під ним розташ. камбалопод. м'яз, який починається на задній поверхні у верх. третині малої гомілк. кістки, а внизу також переходить в апоневроз. На відміну від апоневрозу литкового м'яза, апоневроз камбалоподіб. м'яза коротший і товщий. Обидва апоневрози зливаються лише по центру гомілки, тому сухожилок не є місцем з'єднання м'язів. Розташування місця злиття апоневрозів у людей відрізняється: воно може бути у верхній частині гомілки або ближче до п'яти. А. с. забезпечує рух у суглобах гомілки та стопи, відповідає за супінацію стопи, сприяє вертл. положенню тіла під час ходіння, здійснює амортизацію стопи. Надмірні навантаження на стопу, сильні удари, різке скорочення м'язів спричиняють травми А. с. Найчастіше такі пошкодження спостерігають у профес. спортсменів на змаганнях і тренуваннях (під час бігу, ходьби, стрибків). Заг. назва патологій А. с. — тендинопатія. Для неї характерні симптоми, які спостерігають за всіх патологій сухожилля: функц. обмеження рухливості або біль після трив. стану спокою; біль у п'яті під

Ахіллів сухожилок

час зведення навшпиньки, бігу, стрибків; набряк та почервоніння у проблем. зоні.

Лит.: Кулева А. В., Турчин Е. А., Лях А. П. Клінічна діагностика застарілих ушкоджень ахіллового сухожилка // Літопис травматол. та ортопедії, 2015. № 1-2; Пінчук Є. І., Покропивний О. М. Фізична реабілітація при пошкодженні ахіллового сухожилля // Актуальні пробл. клініч. та профілактичної медицини. 2018. Т. 2. № 1; Jung H.-G. Foot and Ankle Disorders: An Illustrated Reference. Berlin, 2018; Григор'єва О. А., Лебедінець М. Г., Світлицький А. О. та ін. Анатомія людини. Опорно-руховий апарат. Крок-1. Медицина. Запоріжжя, 2019.

Ахімса (санскрит अहिंसा, палі avihimsā — не-насилля, не-вбивство, від а — заперечний префікс і हिंस, hims — ударити, убити) — світоглядний принцип ненасильства, незавдання шкоди і відповідний спосіб життя, вироблений в межах давньоіндійської релігії й філософії. А. — багатоаспектне поняття і моральнісно-етична норма, в основі яких закладена ідея доброзичл. ставлення до всього живого, пов'язана з розумінням генетич. єдності життя і його вічного колообігу (*сансари*). За однією з версій, А. була вироблена інд. аскетами-пустельниками для життя в гармонії з природою. Її витoki віднаходять у глибинному протиріччі, закладеному в традиції давнього *брахманізму*: необхідність кривавої жертви богам із поїданням жертвового м'яса та одночасне розуміння убивства тварин як святотатства. Від 5-4 ст. до н. е. А. набула важл. значення в різних інд. школах і реліг. течіях (*адживіка*, *джайнізм*, *буддизм*) як протест проти ведійської практики ритуальних *жертвоприношень*. До поч. 3 ст. до н. е. А. стала провідним принципом в інд. культурі, про що свідчать присвячені А. перші два наскальні едикти царя Ашоки. Його вважають і першим дієвим захисником тварин (звелів улаштувати перші лікарні по догляду за хворими і старими тваринами). Заповідь А. випливає з любові до всіх істот, визначається як поведінка неспричинення шкоди заради зменшення зла у світі (спрямована проти зла, але не проти людини, що творить зло). А. умовно включає: 1) за спрямуванням — неспричинення шкоди: а) собі, б) всьому живому; 2) за формою — неспричинення: а) фізичної шкоди, б) моральної шкоди, в) емоційної шкоди, г) моральної шкоди; 3) за змістом — неспричинення шкоди: а) вчинками, б) словами, в) думками; утвердження любові до всього суцього. Принцип А. має свої особливості в буддистській, джайніській, індуїстській *доктринах* і практиках. У джайнізмі А. є гол. принципом поряд із вірою в низку перероджень (дхармачакра), можливість звільнення від сансари, незмінну цінність будь-якого прояву життя та суворим аске-

Ахімсa. Символ обітниць ахімси у джайнізмі

тизмом. А. тлумачать як акумуляцію людиною своєї внутр. енергії, здатність панувати над собою і взіреть для наслідування. У джайнізмі А. доведена до межових вимог, аби не зашкодити жодній живій істоті, навіть найдрібн. комашці (найсуворіше *вегетаріанство*, носіння пов'язок на роті, вінчик для обереж. розчищення дороги перед собою тощо). Пересічний джайн змушений уникати деяких професій (землеробство, зброярство), може займатися тільки безпечною для навкол. середовища діяльністю (торгівля, лихварство). А. є першою заповіддю буддизму, за якою слідують всі ін. обітничі (не красти, не брехати тощо). Утримання від вбивства і неспричинення шкоди іншому й самому собі — це умова, без якої неможливо вступити на благод. шлях звільнення (заради досягнення абс. спокою в *нірвані*), медитувати, вдосконалюватися в мудрості. А. як стрижень будд. етики належить до понять, що стосуються тілесної, фіз. чесноти, неспричинення болю, утримання від шкідл. дій (вбивства, хвилювання, загрози, лайки), але поряд з тим — співчуття. Намір стати *архатом* обов'язково супроводжується обітницею дотримуватись принципів А. В *індуїзмі* А. є однією із наріжних вимог релігії та моральних чеснот. У практичному аспекті А. означає відмову від м'яса, риби, яєць (містять ембріони). Принцип А. глибоко укоренився в світогляді індусів, поряд із традиц. уявленнями про відсутність відмінностей між твариною, рослинністю, світом неорганіч. природи і людиною. У сучас. індуїзмі лишається однією з базових вимог у ставленні до природи.

Лит.: Андросов В. П. Буддизм: релігія і філософія // Філософія і релігія на зарубіжному Востоке. XX век. Москва, 1985; Литман А. Д. Современная индийская философия. Москва, 1985; Щербатский Ф. И. Избранные труды по буддизму / Пер. с англ. Москва, 1988; Будда. Истории о перерождениях / Пер. с пали. Москва, 1991; Глазенап Х. фон. Тайные учения и ритуалы «алмазной колесницы» // Вопросы филос. 1994. № 7–8; Шохин В. К. Первые философы Индии. Москва, 1997; Зегерс М. Буддийские термины. Санкт-Петербург, 1998; Андросов В. П. Буддизм Нагарджуны. Москва, 2000; Буддизм / Сост. В. В. Юрчук. Минск, 2004; Стрелкова А. Ю. Буддизм: філософія порожечі. Київ, 2015; Качмар О. Філософські витоки концепції ненасильницького спілкування // Пробл. гуманіт. наук. Сер.: Філо. 2017. Вип. 37.

І. Д. Загрічук, В. В. Титаренко

Ахират (араб. *الأخرة* — кінець, останній день; те, що станеться після) — у мусульманській *есхатології* — позначення кінця земного життя і початок вічного життя, яке настане після смерті людини. А. неодноразово згадано в *Корані*. Тема протиставлення А. земному життю (дунья) була однією з осн. у проповідях Мухаммада. Так, *хадиси* наводять слова *Пророка*, який повчав, що той, хто полюбив тлінний світ — нашкодив своєму віч. життю в А., але той, хто обрав А., мусить долати труднощі і випробовування. За вченням Мухаммада, в А. доведеться відповідати за все вчинене у земн. житті. А. розпочинається з малого кінця світу (*смерть*) і великого (період часу, який триває від першого до остан. звучання сурми ангела *Ісрафіла*). Уявлення про А. конкретизовано у вченні про *воскресіння* (баас), Судний день (кіямат), *рай* (джаннат) і *пекло* (джаннахам). Упродовж 8–9 ст. формується концепція «барзаха» — проміж. стану між смертю

та Судним днем, — яку часом тлумачать як перший щабель А. У мусульм. *апологетиці* А. потрактують у різн. аспектах його протиставлення земному та плинному. Вченню про А. особл. увагу приділяли мислитель та містик аль-Газалі, *Абу Хамід* у «Дороговказному припасі для майбутнього життя» (1111) і поет Мухаммед Челебі в третій частині «Мухаммадії» (1449).

Дж.: Ал-Газалі. Зад-и ахират // Хисматулін А. А. Сочинения имама ал-Газали. Санкт-Петербург; Москва, 2017.

Лит.: Малов Е. А. Ахыр заман китаби: Мухаммеданское учение о кончине мира. Казань, 1897; Пиотровский М. Б. Ал-Ахира // Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991; Аль-Хаками, Хафиз бин Ахмад. 200 вопросов по вероучению ислама / Пер. с араб. Москва, 2015.

О. В. Саранин

Ахл аль-Кітаб (араб. *الكتاب* — люди Писання, люди Книги) — найменування в *Корані* послідовників монотеїстичних релігій (див. *Монотеїзм*), насамперед юдеїв і християн, які, за вченням ісламу, раніше за мусульман отримали Боже одкровення у вигляді *Святого Писма* — *Тори* (араб. Таурат), *Книги псалмів* (Забур), *Євангелій* (Інджил). До А. а-К. зараховують також згаданих у *Корані* сабейців (сабійців) — *ідентичність етнокультурна* цієї спільноти точно не визначена. Часом вказують і на представників *зороастризму*, які потрапили в цю категорію *вірян* уже після смерті Мухаммада й араб. завоювання *Персії*. Неодноразово уживаний у *Корані* термін «люди Писання» свідчить про засадничу роль книжності в *авраамічних релігіях*, на відміну від фольклорно-міфол. джерел *язичництва*; віру в Божество. походження святих книг і святість викладених у них приписів і заповідей. Згідно з віровченням ісламу, А. а-К. вірують у того самого *Бога*, що й мусульмани, але початкове одкровення *Аллаха* було ними призабуте або спотворене. Послідовники *юдаїзму* (ягуді) та *християнства* (насара) у ранньому ісламі не вважалися невірними, не ставали об'єктами *газавату* чи *навернення* в іслам, але розглядалися як такі, що потребують покровительства. В *Арабському халіфаті*, особливо за *Омейядів*, А. а-К. набули особл. правового статусу і утв. категорію тих, хто оточений «заступництвом» (ахл аз-Зімма). На відміну від язичників, їм гарантували можливість безперешкод. сповідання своєї віри, невтручання у внутр. справи реліг. громади, захист від зовн. ворогів і недоторканність особи й майна. Натомість вони мусили платити спец. податок — *джізію*. Серед привілеїв був і дозвіл мусульманам одружуватися з жінками з А. а-К. Концепція А. а-К. втілює припустимий для раннього ісламу рівень *толерантності* у відносинах між прихильниками авраам. релігій. У 20 ст., завдяки численним перекладам Корану й *Біблії*, термін А. а-К. поширився серед народів Азії, Африки й набув нового позитив. смислу, особливо серед християнізованих народів, які отримали *Біблію* як перший письмовий і друк. текст, створений їхньою власною мовою.

Лит.: Али-заде А. Ахль аль-Китаб // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Арістова А. Исламський образ толерантності: «Міланський едикт» та «догвір Умара» // Релігійна свобода: Свобода буття релігії в сучас. соціумі. 2012–2013. № 17–18; Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. М. Якубовича. Київ, 2015.

А. В. Арістова

Ахл ас-Сунна ва-л-Джамаа, Ахль ас-Суна ва'ль Джама'а (від араб. *السنة والجماعة* — люди Сунни і єдності громади) — історична самоназва прихильників сунізму. Перша частина назви вказує на визнання і наслідування «сунни», тобто «прикладу», «звичаю», «шляху» пророка Мухаммада. Його життя, вчинки, висловлювання і поради — як настанови для умми і взірці для кож. мусульманина — переказані в *хадисах*. Спершу передавалися усно, згодом зібрання визнаних достовірними хадисів склали Сунну. Друга частина назви фіксує ін. важл. інститут традиц. ісламу — колективне узгоджене вирішення важливих реліг., сусп., практич. проблем життя умми. Вважають, що період єдності мусульм. громади тривав у часи правління перших наступників Мухаммада й закінчився з убивством халіфа Османа (656). Конфлікти навколо правонаступництва політ. влади спричинили розкол умми, відокремлення *шиїтів* і *хариджитів*, множення реліг.-політ. течій і угруповань. Поняття «Джамаа» у сенсі єдності, злагоди в мусульм. спільноті поширилося після акту передачі влади в Халіфаті від Хасана ібн Алі до Муавії (661). Цією подією була символічно завершена громадян. війна і знову встановлений короткочас. період єдності умми. Вагому роль у формуванні політ. орієнтацій сунітської більшості відіграв богослов аль-Басрі. Виступав проти тиранії династії Омейядів, засуджував розбрат в уммі, закликав керуватися *Кораном* і Сунною. Акцентуючи поміркованість більшості мусульман та їхню готовність сповідувати «спільну віру», що існувала до часів смуту і громадян. протистояння, він вживав терміни «Ахл аль-Сунна» (люди Прикладу), «Ахл аль-Хадис» (люди Переказу) «Ахл аль-Джамаа» (люди Згоди), «Ахл аль-Хакк» (люди Істини). Від поч. 8 ст. ці поняття увійшли в обіг у мусульм. богослов'ї і правознавстві. Пізніше для позначення більшості мусульман-традиціоналістів з'явилося узагальнене словосполучення «А. а.-С. в. Д.» (на відміну від мусульман-інакодумців — «ахл-ад-далада», людей оман). У подальшому, в полеміці між різн. філос. і правовими школами, були вироблені й систематизовані доктринальні засади сунізму та сформувалися чотири основні *мазхаби*.

Лит.: Прозоров С. М. К вопросу о «правовереии» в исламе: понятие ахл ас-сунна (сунниты) // Проблемы арабской культуры. Москва, 1987; Али-заде А. Ахль ас-Сунна ва'ль Джама'а // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Салеев А. З., Фасхудинов Р. Р., Жагипаров К. Л. и др. История ислама. Москва, 2015; Абу Асад аль-Ханафи. Люди Сунны и согласия — кто они?: Ахлю-с-Сунна валь-Джама'а. Казань, 2018.

А. В. Арістова

Ахл-і Хакк (перс. *أهل حق* — люди Істини) — синкретична містико-гностична шиїтська (див. *Шіїти*) течія в Зх. Ірані. Прихильники течії відомі також як ярсаністи (від курд. *یارسان*, *Yâresân* — співтовариство друзів). Заснована наприкін. 14 ст. курдським реліг. лідером араб. походження султаном Сахаком. Заг. кількість послідовників — бл. 2-2,5 млн осіб; точна статистика відсутня. З боку ортодокс. *шиїзму* піддаються дискримінації. Після *Ісламської революції* в Ірані тиск на громаду зріс. Більшість послідовників є етніч. *курдами*, меншість — турки, перси, азербайджанці, араби тощо. Поєднання елементів перс. ісламу, гностичного *християнства*, до-

іслам. вірувань споріднює А.-і Х. із ін. синкрет. реліг. течіями на Бл. Сході, зокрема з алавітами. Ідеї, терміни, принципи і практики А.-і Х. свідчать про іст. зв'язок із містич. традицією *суфізму*, *мітраїзмом* та ін. Основу віровчення становлять уявлення про 7 *еманацій* споконвічного Божества; сімох *архангелів* як перших творців найвищ. рангу, опікунів людства; віра в частковий або повний прояв божеств. сутності в люд. формі; *реінкарнацію* душі в різні тілес. оболонки та досягнення спасіння через самовдосконалення під керівництвом дух. наставника. Культ. *ритуали* й церемонії закриті для непосвячених. Для різних груп *вірян* спільним елементом культу є вшанування султана Сахака та *паломництво* до його могили.

Лит.: Минорский В. Курды. Заметки и впечатления (с приложением карты). Петроград, 1915; Mir-Hosseini Z. Inner Truth and Outer History: The Two Worlds of the Ahl-e Haqq of Kurdistan // International Journal of Middle East Studies. 1994. Vol. 26. Is. 2; Латигіна Н. Ислам: шлях крізь століття. Київ, 2016; Лебский М. Курды. Потерянные на Ближнем Востоке. Москва, 2016.

О. І. Предко

Ахмадуліна, Бєлла Ахатівна [рос. Ахмадулина, Белла Ахатовна; повне ім'я — Ізабелла (рос. Изабелла); 10.04.1937, м. Москва, тепер РФ — 29.11.2010, там само] — письменниця, перекладачка, почесний член Амер. академії мист-в і л-ри (з 1977), Рос. академії мист-в (з 2005). Писала рос. мовою. У роки Другої світової війни була евакуйована в м. Казань (до 1944). Під час навчання в школі відвідувала міську літ. студію. Не витримавши вступних іспитів на ф-т журналістики Моск. держ. ун-ту (тепер Московський державний університет імені М. В. Ломоносова), 1954 працювала журналісткою в газеті «Метробудівель» («Метростроевец»). 1955 вступила до Літ. ін-ту імені М. Горького. 1958 відмовилася підписати листа з осудом Б. Пастернака, була виключена з ін-ту (офіційно через те, що не склала іспит із марксизму-ленінізму), працювала позаштатним кореспондентом «Літературної газети» («Литературная газета») у м. Іркутську. Згодом поновлена, 1960 закінчила ін-т. З 1962 — член Спільки письменників СРСР; з 1989 — член рос. ПЕН-клубу. Перший вірш опубл. 1955 у журн. «Жовтень» («Октябрь»). Поезія привернула увагу до автора Є. Євтушенка, Р. Рождественського, А. Вознесенського. У першій зб. поезії «Струна» (1962) відчутний пошук власних тем. Поет. вечори стали джерелом популяризації творчості, але після опублікування в м. Франкфурті зб. «Озноб» (1968) виступи А. було заборонено до 1990-х, усі нові збірки піддавалися критиці й цензурі. Автор збірок: «Уроки музики» («Уроки музыки»; 1969); «Сни про Грузію» («Сны о Грузии»; 1977); «Таємниця» («Тайна»; 1983); «Сад» (1987) та ін. Стилю А. притаманні метафоричність, піднесеність і використання стилізації під поетичну мову 19 ст. Від 1960-х знімалася в кіно: «Живе такий хлопець» («Живет такой парень»; 1964) та «Спорт, спорт, спорт» (1970). Перекладала твори поетів Грузії (Н. Бараташвілі, Г. Табідзе, І. Абашидзе та ін.), Польщі, Угорщини, Болгарії, Італії, Франції. Писала сподаги про поетів-сучасників: В. Набокова А. Ахматову, М. Цветаєву, В. Висоцького та ін. Загалом перу А. належать 33 прижиттєві збірки. 1979 була однією із засновників позацизурного

Ахмадуліна Белла Ахатівна

альманаху «МетрОполь». А. стала героїнею белетризованих спогадів В. Аксьонова «Таємна пристрасть. Роман про шістдесятників» («Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках»; 2009; 13-серійна екранізація; 2016), де описана під іменем Нелли Аххо (у фільмі її роль зіграла Ч. Хамадова). Вірші А. укр. мовою перекладав В. Гужва. Творчі вечори А. відбулися в Нац. акад. драм. театрі імені І. Франка (2000) та в київ. Будинку кіно під час поет. фестивалю «Каштановий Дім» (2008). А. — лауреат Держ. премії СРСР (1989), Держ. премії РФ (2004), Пушкінської премії (1984), премії ім. Булата Окуджави (2009). Нагороджена орденами «За заслуги перед Вітчизною» (1997, 2007) та «Дружби народів» (2000).

Тв.: Избранное. Стихотворения. Поэмы. Эссе. Переводы. Москва, 2009; Полное собрание сочинений в одном томе. Москва, 2012.

Лит.: Алешка Т. Творчество Б. Ахмадулиной в контексте традиций русской поэзии. Минск, 2001; Есипов В. Василий Аксенов и его поколение в романе «Таинственная страсть» // Вопросы лит. 2012. № 4; Смаглій І. Феномен страху в поезії С. Йовенко та Б. Ахмадуліної // Наук. вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філол. науки. Літературознав. 2013. № 3; Бельская Л. Л. «Беседы» Беллы Ахмадулиной с поэтами-классиками // Рус. речь. 2014. № 1; № 2; Козлов Е. Д. Лингвокультурный типаж «женщина-поэт» в творчестве Беллы Ахмадулиной // Рус. филол.: Вестник Харьков. нац. пед. ун-та им. Г. С. Сковороды. 2015. № 2 (55); Мессерер Б. А. Промельк Беллы: романтическая хроника. Москва, 2016.

М. М. Сулима

Ахматова, Анна Андріївна (рос. Ахматова, Анна Андреевна; справж. прізвище — Горенко; 23.06.1889, с-ще Великий Фонтан, тепер у межах м. Одеси, Україна — 05.03.1966, м. Домодедово, Моск. обл.; похована в с-щі Комарово, тепер у складі м. Санкт-Петербурга, РФ) — поетеса, почес. доктор Оксфордського університету (з 1965). Мала дворянське походження. Дитячі роки А. пройшли в Царському Селі (тепер м. Пушкін, РФ). Освіту здобула в м. Києві у Фундуклеївській гімназії (1906–1907) та на юрид. від-ні Вищих жіночих курсів (1908–1909). Продовжила навчання на іст.-літ. від-ні Вищих жіночих курсів м. Санкт-Петербурга (1910). Упродовж 1910–1918 була дружиною поета М. Гумільова (вінчався 08.05.1910 у Миколаїв. церкві Микільської слобідки поблизу м. Києва, тепер церкви не існує). 1910 і 1911 побувала в м. Парижі (познайомилася із худ. А. Модільяні), 1912 їздила до Італії. 1912 народила сина, у майбутньому — етнолог, географ Л. Гумільов. Не прийняла приходу до влади більшовиків. Мешкала в м. Петрограді (згодом м. Ленінграді, тепер м. Санкт-Петербург). 1939–1946 була членом Спілки письменників СРСР. Під час Другої світової війни евакуйована спочатку до м. Москви (1941), потім — до м. Ташкента (тепер Узбекистан). 1944 повернулася до м. Ленінграда. У Постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) від 14.08.1946 «Про журнали “Зірка” та “Ленінград”» її поезію звинувачували в «безідейності», «песимізмі й занепадничстві» тощо. А. було виключено зі Спілки письменників СРСР, відновлено 1951. А. — одна з ключових постатей у рос. поезії 20 ст. Входила до започаткованої М. Гумільовим (1911) групи «Цех поетів», з 1913 пов'язала творчість з акмеїзмом. Дебютна збірка «Вечір» («Вечер», 1912; з передмовою М. Кузміна) принесла А. визнання. Наступні

книги «Чотки» («Четки»; 1914) і «Біла зграя» («Белая стая»; 1917) позначені трагізмом світовідчуття, глибин. релігійністю та гранич. аскетизмом худ. засобів. Уже в ранніх збірках окреслилися риси поетики А.: поєднання напруженості переживання зі стриманістю інтонац. та лексичних засобів; глибокий психологізм, який пов'язує її поет. новації з традиціями класич. психол. прози. Передчуття іст. катастроф і гостре переживання морал. відповідальності при-таманні книгам «Подорожник» та «Anno Domini» (обидві — 1921). Через часті й важкі хвороби, неможливість психологічно адаптуватися до атмосфери репресій А. майже не писала протягом 1920-х — поч. 1930-х. Її твори цензурували.

Ахматова Анна Андріївна.
Поетеса разом із чоловіком
і сином, 1915

А. досліджувала творчість О. Пушкіна (фаховість її праць визнано провідними пушкіністами) та перекладала (1933 опубл. книга перекладів листування П. П. Рубенса). У 1935 — у 1940-х А. написала більшість творів поеми-циклу «Реквієм» (завершено в 1957–1961; опубл. у м. Мюнхені 1963; у СРСР 1987), у якій особистий досвід переживання арештів близьких поєднано з відчуттям загальнонар. трагедії часів сталін. репресій. Провідною в творчості А. стала тема пам'яті, висвітлена з історіософською монументальністю у «Поемі без героя» (1940–1963). Героїзм і страждання народу під час Другої світ. війни ввійшли у творчість А. поезіями високого громадян. звучання — вірші з циклу «Вітер війни» («Ветер войны»; 1941–1944). У 1958 і 1961 опубл. дві збірки вибраних віршів А., 1965 — остання прижиттєва книга «Плин часу» («Бег времени»). Поет. стиль А. вирізняється наявністю інтимно-розмовних інтонацій, ясністю, мелодійністю, високою культурою віршування. За органічне поєднання традицій класич. рос. л-ри з рефлексією на західноєвроп. спадщину (Данте Аліґ'єрі, В. Шекспір, Горацій) і глибоке засвоєння надбань модернізму поетесі відводять роль одного з класиків 20 ст. Її вплив на рос. поезію продуктивний до сьогодні. Тематика багатьох віршів А. (1907–1914) пов'язана з київ. періодом життя (цикл «Київський зошит», зб. «Вечір» тощо). Кримські мотиви — у поемі «Біля синього моря» (1915). В автобіогр. оповіданні «Будка» є спогади про м. Одесу. Переклала рос. мовою збірку І. Франка «Зів'яле листя» та поезії П. Усенка. Спогади про А. залишили Т. Масенко («Роман пам'яті»; 1970) та М. Бажан («Етна-Таорміна»; 1979). Вірші А. укр. мовою перекладали В. Герасим'юк, С. Жолоб, Т. Крижанівська, М. Москаленко, І. Римарук, Г. Синьоок, О. Смольницька,

М. Тарнавська, В. Якубський та ін. А. номіновано на Нобелів. премію (1962). За заслуги в галузі поезії здобула міжнар. премію «Етна-Таорміна» (1964). У м. Севастополі на будинку діда поетеси, учасника оборони міста, А. Горенка, 1989 відкрито мемор. дошку А. Того ж року в с. Слобідці-Шелехівській Державн. р-ну Хмельниц. обл. у маєтку її тітки А. Вакар відкрито Літ.-мемор. музей А. Від 1989 в м. Одесі та від 1999 у м. Сімферополі проводяться «Ахматівські читання». 2017 у м. Києві в Маріїн. парку встановлено пам'ятник А. (скульптор О. Стельмашенко). Іменем А. названі: вулиці в містах Астрахані, Донецьку, Калінінграді, Києві, Майкопі, Москві, Одесі, Пушкіні, Ташкенті, Тюмені; мала планета, відкрита 1982 у Кримській астрофіз. обсерваторії; кратер на Венері.

Тв.: Стихи и проза. Ленинград, 1977; Сочинения : в 2 т. Москва, 1990; Записные книжки Анны Ахматовой (1958–1966). Москва; Torino, 1996; Собрание сочинений : в 6 т. Москва, 1998–2002; Укр. перекл. — Реквієм / Пер. з рос. Б. Олександрів. Мюнхен, 1973; Анна Ахматова // Гармонія контрастів. Десять срібних поетів / Пер. з рос. Н. Горішної. Київ, 2018.

Лит.: Эйхенбаум Б. М. Анна Ахматова. Опыт анализа // Эйхенбаум Б. М. О поэзии. Ленинград, 1969; Жирмунский В. М. Творчество Анны Ахматовой. Ленинград, 1973; Виноградов В. В. О поэзии Анны Ахматовой (Стилистические наброски) // Виноградов В. В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. Москва, 1976; Хейт А. Анна Ахматова. Поэтическое странствие / Пер. с англ. Москва, 1991; Пахарева Т. А. Художественная система Анны Ахматовой. Киев, 1994; Лосиевский И. Я. Анна всея Руси: Жизнеописание Анны Ахматовой. Харьков, 1996; Черных В. А. Летопись жизни и творчества Анны Ахматовой. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2008; Чуковская Л. К. Записки об Анне Ахматовой : в 3 т. Москва, 2013; Тименчик Р. Д. Последний поэт. Анна Ахматова в 60-е годы : в 2 т. 2-е изд., испр. и расшир. Москва, 2014; Носик Б. М. Анна Ахматова. Я научилась просто, мудро жить... Москва, 2015; Найман А. Г. Рассказы о Анне Ахматовой. Москва, 2016; Смольницкая О. О. Символика вірша-сну і спогаду Анни Ахматової «Вновь подарен мне дремотой...»: український контекст і перекладацький коментар // Закарпатські філол. студії. 2018. № 3. Т. 2; Краснянский А. Я. Ахматова. Поэты о поэте: к 130-летию Анны Ахматовой. Санкт-Петербург, 2019.

Т. А. Пахарева

Ахматова, Олена Давидівна (справжнє прізвище — Володько; 09.05.1894, м. Київ, тепер Україна — 11.01.1974, м. Львів, тепер Україна) — оперна й камерна співачка (меццо-сопрано), педагог. Закінчила 1920 Київ. муз.-драм. ін-т (клас О. Муравйової); 1923 — Київ. консерваторію [тепер *Національна музична академія імені П. І. Чайковського*; (клас Г. Гандольфі)]. 1920–1922 — артистка Укр. вок. ансамблю під керівництвом Я. Степового. 1923–1925, 1927–1928 — солістка Київ. оперного театру (тепер *Національна опера України імені Тараса Шевченка*). 1925–1926 — солістка Ташкентського, 1926–1927 — Харків., 1928–1932 — Свердловського (тепер м. Єкатеринбург, РФ), 1932–1933 — Донецького, 1933–1934 — Дніпроп. (тепер м. Дніпро) театрів опери та балету. 1935–1940 — артистка Київ. філармонії. Працювала викладачем: 1940 — Львів. муз. уч-ща, 1942–1944 — муз. школи з укр. мовою навчання. 1944–1945 — старший викладач та одночасно артистка Львів. оперного театру (тепер *Львівський національний оперний театр*

імені Соломії Крушельницької). 1946–1959 — доцент каф. сольного співу Львів. консерваторії (тепер *Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка*) та викладач Львів. муз. уч-ща. Виконувала оперні партії: Кармен (одноім. опера Ж. Бізе), Амнеріс («Аїда» Дж. Верді), Мнішек («Борис Годунов» М. Мусоргського), Любаши («Царева наречена» М. Римського-Корсакова), Кончаківна («Князь Ігор» О. Бородіна), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Ольга («Євгеній Онегін» П. Чайковського), Лола («Сільська честь» П. Масканьї) та ін. Виступала на концертах, популяризуючи твори М. Лисенка, Я. Степового, К. Стеценка, укр. пісні. Співпрацювала зі співаками: Л. Собіновим, А. Неждановою, І. Козловським та ін. Автор неопубл. праці «До питання про дику в співі» (1995). Серед її учнів — лауреати конкурсів і солісти театрів: А. Жуков, Л. Іщенко, О. Бурмістрова, В. Соколова, Н. Нестеренко-Лазарчук, І. Краснопольський та ін. Нагороджена дипломом Спілки композиторів України за найкраще виконання творів В. Косенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського (1937).

Лит.: Корній Л., Сютя Б. Історія української музичної культури. Київ, 2011.

Ахматович, Осман (польськ. Achmatowicz, Osman; 16.04.1899, с. Баргалішки, тепер Гродненська обл., Білорусь — 04.12.1988, м. Варшава, Польща) — хімік-органік, член Польської АН (з 1961), засл. діяч культури й науки ПНР (з 1969). У 1916–1919 навчався в гірничому ін-ті в м. Петрограді (тепер Санкт-Петербурзький гірничий ун-т), після повернення в Польщу 1919 — у Віленському ун-ті (тепер *Вільнюський університет*). З 1925 працював у цьому ж закладі. 1928–1930 завершив освіту в Оксфордському університеті спочатку під керівництвом В. Г. Перкіна (молодшого), потім (з 1929) — у Р. Робінсона. 1930–1933 працював у Віленському ун-ті. 1934–1939 — у Варшавському університеті (з 1939 — професор). 1948–1952 — у Політех. ін-ті в м. Лодзі (1952 — ректор). 1953–1960 — заступник міністра вищої освіти Польщі, одночасно 1953–1964 — професор Варшав. ун-ту. 1964–1969 — директор Ін-ту польської культури в м. Лондоні. Осн. наук. роботи присвячено хімії алкалоїдів. На поч. наук. діяльності А. дослідив терпени. З 1928 вивчав структуру алкалоїдів стрихніну та бруцину. 1929 розробив спосіб гідрогенлізу четвертинних солей амонію, що містять нітроген в аліловому положенні, за присутності паладієвого каталізатора. Досліджував (1934–1939) фізіологічно активні з'єднання, які містяться у флорі Польщі. Виділив і вивчив хім. та фармакол. властивості невідомого раніше алкалоїду, який міститься в *плауні*, білій та жовтій водній лілії, а також ряд кристалічних *глікозидів наперстянки*. Виділив і визначив структуру алкалоїду клаватина. Відкрив (1960–1962) новий клас сірковмісних алкалоїдів. Дослідив механізми хім. реакцій, зокрема реакції карбонілізації.

Лит.: Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики. Киев, 1984; Osman Achmatowicz // Portrety uczonych. Profesoresowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 : w 3 t. Warszawa, 2016. Т. 1.

Ахмед I (осман. احمد اول, Ahmed-i evvel, тур. I. Ahmet; 18.04.1590, м. Маніса, тепер Туреччина — 22.11.1617, м. Константинополь, тепер

Ахматова Олена Давидівна

Ахматович Осман

м. Стамбул, Туреччина) — султан *Османської імперії* (1603–1617), представник династії *Османів*. Син султана Мехмеда III (1566–1603). Посів престол 22.12.1603 у віці 13 р. Став першим осман. султаном, що зробив це до повноліття. Поклав край осман. традиції страчувати братів султана після наслідування престолу. Значний вплив на А. I мала його дружина Махпейкер Султан (1589–1651). На час початку правління А. I Осман. імперія вела три вел. війни. Перша — проти повсталих селян і тімаріотів (ополчення, зібраного із землевласників — тімарів) в Анатолії (тривала до 1608). Друга — проти *Габсбургів* на пн.-зх. кордонах імперії (1593–1606); завершилася невигідним для Осман. імперії Житватокським миром. Згідно з останнім, до Осман. імперії приєднані дві нові фортеці, а замість щоріч. данини сплачено разову контрибуцію. Третя — війна проти Персії (див. *Іран*), шах якої *Аббас I Великий*, скориставшись складним становищем А. I, вирішив переглянути кордони своєї д-ви з Осман. імперією. Персія завдала Осман. імперії низку поразок і захопила Закавказзя. 1613–1617 відбулося кілька нападів запорож. *козаків* (див. *Запорозька Січ*), наслідком яких стали значні людські та матеріал. втрати Осман. імперії. Зруйновано фортеці Кафу (тепер м. Феодосія, Україна), Трапезунд (тепер м. Трабзон, Туреччина), Сіноп (тепер Туреччина), спустошено околиці м. Константинополя. У Чорному морі знищено кілька ескадр тур. флоту. Під час правління А. I посилилися тенденції до занепаду Осман. імперії, оприявлені ще за правління Мехмеда III. Крім тер. втрат, зростали корупція чиновників, зловживання місц. правителів, постійно виникали соц. заворушення. За наказом А. I у м. Константинополі побудовано пам'ятку мусульм. архітектури «Блакитну мечеть» (1609–1616).

Лит.: Itzkowitz N. Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago, 1980; Шеремет В. И. Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX века Москва, 1986; An Economic and Social History of the Ottoman Empire : in 2 vol. Cambridge, 1994. Vol. 2; Findley C. The Turks in World History. Oxford, 2004; Gülen S. The Ottoman Sultans: Mighty Guests of the Throne. New York, 2010; Howard D. A History of the Ottoman Empire. Cambridge, 2017.

А. Л. Пількевич

Ахмед III (осман. ثالث أحمد, Âhmed-i sâlis, тур. III. Ahmet; 30.12.1673, м. Хаджиоглу-Пазарджик, тепер м. Добрич, Болгарія — 01.07.1736, м. Константинополь, тепер м. Стамбул, Туреччина) — султан *Османської імперії* (1703–1730), представник династії *Османів*. Син султана Мехмеда IV (1642–1693). Здобув ґрунтовну освіту, навчаючись у приват. наставників. Писав вірші під псевдонімом Несіб, цікавився музикою. Прийшов до влади в серпні 1703 внаслідок збройного повстання проти свого брата *Мустафи II*. Правління А. III супроводжували тер. втрати Османів на Зх.: Пн. Сербія, Пн. Боснія, Банат (тепер тер. Румунії та Угорщини), значна частина *Валахії* (Пожаревацький мир 21.07.1718). Натомість під час війни з Персією 1723–1727 Осман. імперія повернула Закавказзя та встановила контроль над землями Пн. і Зх. Ірану. А. III надав притулок швед. королю *Карлу XII* та гетьманові *І. Мазепі* після їхньої поразки в *Полтавській битві 1709*. Після війни з Росією 1710–1711 за умовами Прутського договору 23.07.1711 Осман.

Ахмед I

Ахмед III

імперії було повернено м. Азов. А. III відомий зусиллями реформувати культ. життя Осман. імперії та прихильністю до західноєвроп. цивілізації. У роки правління А. III суттєво збільшився європ. вплив на культуру, науку й економіку Осман. імперії. З метою подолати щодалі помітніше відставання імперії від європ. країн А. III відправив до кількох європ. столиць посольства для вивчення сусп.-політ. устрою, наук та культ. здобутків провідних держав. На його правління припадає період, який називають *Добою тюльпанів* (1718–1730), пов'язаний із модою на розведення тюльпанів, франц. культуру, буд-вом палаців у стилі осман. *рококо*. У м. Стамбулі зведено 6-ку (1719), фонтан А. III (1728), відкрито першу друкарню (1727).

Лит.: Itzkowitz N. Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago, 1980; An Economic and Social History of the Ottoman Empire : in 2 vol. Cambridge, 1994. Vol. 2; Findley C. The Turks in World History. Oxford, 2004; Quataert D. The Ottoman Empire, 1700–1922. 2nd ed. Cambridge, 2005; Gülen S. The Ottoman Sultans: Mighty Guests of the Throne. New York, 2010; Howard D. A History of the Ottoman Empire. Cambridge, 2017.

А. Л. Пількевич

Ахмед Ясаві (казах. Ахмет Ясауи; туркмен. Ahmet Yasaui; відомий також як Хазрет Султан; бл. 1105, м. Сайрам, тепер у межах м. Шимкент Південно-Казахстанської обл., Казахстан — 1166, м. Яси, тепер м. Туркестан, Казахстан) — поет-суфій, засновник перш. тюркського суфійського *тариката* ясавія. Писав на хакані (тюрк. літ. мова, сформована на тер. держави Караханідів). Найавторитетніша після Пророка *Мухаммада* та його найближчих поборників постать у тюрк.-мусульм. світі. Біоґр. відомостей небагато, життя А. Я. оповите легендами. Нар. у сім'ї *шейха*, ще в дитинстві втратив батька. Реліг. освіту одержав у м. Бухарі, звідки повернувся додому визнаним *шейхом*. Відіграв вирішальну роль у

Ахмед Ясаві. Мавзолей

наверненні тюрків в *іслам*. Створив самобутню школу проповіді. поезії, який притаманний популярний виклад основ *ісламу*, не обтяжений метафор. образністю і досяжний широкий нар. колам. Лір. вірші А. Я. стали еталоном для наступних поколінь тюрк. поетів. Поезія А. Я., Сулеймана Бакиргані (пом. 1186) та ін. ясавітів має загальнотюрк. значення і виходить поза межі вузьконац. традиції. Є версії, за якими частина віршів у приписуванні А. Я. зб. «Диван мудрості» («Диван-і хікметі»; 1878) належить ін. авторам. З огляду на важливе ідейне значення ясавійської поезії, емір Тимур (*Тамерлан*) увічнив славу поета і проповідника, спорудивши мавзо-

лей А. Я. На честь поета названий Міжнар. казахсько-тур. ун-т у м. Туркестані.

Та.: Р о с п е р е к л. — Хикметы / Пер. с чагатайского. Алматы, 2004.

Лит.: Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009; Taş İ., Uluç T., Argon K. The First Turkish Voice in Sufi Tradition: Ahmad Yasawi and the Diwan-i hikmat. Konuya, 2016.

Г. І. Халимоненко

Ахмадабад. Ахмадабад (гуджараті અમદાવાદ) — місто, адм. ц. Ахмадабадського округу шт. Гуджарат в Індії. Місто розташ. на Зх. країні, у центр. частині шт. Гуджарат, на березі р. Сабарматі. Відстань до адм. ц. штату, м. Гандінагара, — бл. 30 км. Тер. — 464,2 км². Археол. дані свідчать про те, що тер. міста була заселена на поч. 11 ст., із виникненням поселення Ашавал (Ашапалі). Після його захоплення царем Карною з династії Чаулук'я (2-га пол. 11 ст.) нас. пункт перейменували на Карнаваті. Ототожнення середньовіч. Ашавала й Карнаваті з А. залишається дискусійним. 1411 Музаффаріді заснували тут Гуджаратський султанат. 1487 місто зміцнили муром 10 км завдовжки з 12 брамами, 189 бастіонами та 6 тис. бійниць. А. залишився під владою Музаффарідів до 1573, коли останній султан Гуджарата, Музаффар II, загинув у боротьбі із султаном Акбаром Великим. До того часу тер. міста значно збільшилася, його планування відповідало давнім інд. традиціям: мало гол. траси, допоміжні дороги, житлові й торг. площі, маєтки знаті, мавзолеї та мечеті. За панування Великих Моголів А. перетворився на один із торг. центрів імперії, виробляв текстиль та експортував його до Європи. Брит. Ост-Індська компанія взяла місто під контроль 1818. Міське правління було встановлено 1858. З прокладенням у 1860-х залізниці А. став сполучним вузлом між Пн. і Пд. Індією. У 19 ст. у місті активно розвивалася текстильна пром-сть (тому А. також наз. Манчестером Сходу), що приваблювало мешканців із довколишніх сіл. 1915–1917 М. К. Ганді організував тут 2 резиденції, що стали центрами нац. опору. У період боротьби за незалежність Індії в А. відбувалися масові демонстрації, страйки тощо. 1960–1970 А. був столицею шт. Гуджарат. За ці роки в місті відкрили низку закладів освіти, наук. ін-тів, держ. установ, пром. підприємств та ін. 2001 унаслідок потуж. землетрусу (магнітуда — 7,7 бали за шкалою Ріхтера) А. зазнав значних руйнувань. Заг. кількість нас. (2011, перепис) — 5,6 млн осіб, густота — понад 12 тис. осіб/км². Склад нас. за етнічними групами: гуджаратці, пакистанці та ін. За реліг. групами: індіюїсти (81,6%), мусульмани (13,5%), джайністи (3,6%) та ін. За віковими групами: до 14 р. — 25% осіб, 15–64 р. — 70% осіб, 65 р. і більше — 5%. За статевими групами: чоловіки (52,7%), жінки (47,3%). Нас. зростає: 2001 у місті проживало 4,5 млн осіб. Клімат сухий, спекотний. Серед. т-ра січня — +21 °С, липня — +30 °С. Найтеплішим місцем є травень, коли середньодобова т-ра сягає +35 °С. Середньорічна кількість опадів — до 750 мм. Сезон дощів — з червня до вересня, максимум опадів — у липні та серпні. А. — найбільший пром. центр Зх. Індії після м. Мумбаї. Гол. галузі пром-сті — хім.-фарм., текстильна, буд-во. Тут базуються найбільші фарм. підприємства Індії — «Кеділа Хелскер Лімітед» («Cadila Healthcare Limited»), та

кож відома як «Задус Кеділа» («Zydus Cadila»), і «Торрент Фармасьютікалс» («Torrent Pharmaceuticals»). В А. також є штаб-квартира «Адані» («Adani») — транснац. конгломерату. Перспективними є інформ. технології. Розвинене готельне господарство, торгівля. Є низка ресторанів інд. та неінд. кухні. Міжнар. аеропорт імені Сардара Пателя є одним із найзавантаженіших в Індії, приймає внутр. і міжнар. рейси (заг. кількість

Ахмадабад

пасажирів на 2019 — 11,4 млн осіб). А. має залізничне сполучення з ін. вел. містами штату зокрема та країни загалом. Через місто також проходить нац. шосе, що, зокрема, з'єднує міста Делі та Мумбаї. Найпопулярніші міські види транспорту — авторикші, велосипеди, мотоцикли, автомобілі, автобуси. Серед н.-д. установ — лабораторія фіз. досліджень (засн. 1947), Центр косм. досліджень (засн. 1972). В А. функціонують школи, держ. і приватні ЗВО, зокрема Ун-т Гуджарату (засн. 1949), Нац. ін-т дизайну (засн. 1961), Технол. ун-т Гуджарату (засн. 2007), Ун-т А. (засн. 2009) тощо. Є музеї: текстилю (засн. 1949), Санскар-Кендра, присвячений історії, архітектурі та культурі (засн. 1954), дитячий із колекцією іграшок (засн. 1982). У місті є кілька худ. галерей, а також одна з найстаріших в Індії бібліотек, що має рідкісні оригінальні рукописи різними мовами. 1949 засн. Академія театру мист-ва, завдяки чому місто стало центром інд. класичного танцю. Багатими є культ. традиції А., серед популярних заходів — щорічний міжнар. фестиваль повітр. зміїв (з 1989), свято Наваратрі, за якого виконують нар. танець — гарбу. Архітектура міста поєднує зразки індо-сарацин. стилю із сучас. забудовою. А. розділено річкою на дві частини: на сх. березі — старе місто з іст. будівлями, храмами та ін.; на зх. березі — заклади освіти, торгіві та бізнес-центри, а також житлові райони. Іст. місто А. оголошено пам'яткою *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (2017). Окрім того, понад 40 пам'яток на тер. А. визнано такими, що мають нац. значення, їх внесено до спец. списку Археол. управління Індії. Серед найвизначніших об'єктів — мечеті султана Ахмед-шаха (1414), Сіді-Саїд (1573). Найпопулярніший вид спорту в А. — крикет. Культують також футбол, хокей, бадмінтон, теніс і баскетбол. У місті відбувалися матчі Чемпіонату світу з крикету (1987, 1996, 2011). Щороку збільшується кількість приватних спорт. клубів, залів. Є стадіон Сардара Пателя (відкритий 1983, відремонтований 2020), де відбуваються змагання із крикету, на 2020 може вмістити понад 100 тис. осіб.

Лит.: The World's Cities in 2016. [W. p.], 2016.

І. В. Гукалова

Ахмадабада історичне місто — див. у статті *Ахмадабад*.

Ахмеді, Таджаддін Ібрагім бін Хізир (тур. Ahmedi, Tâceddin İbrâhîm bin Hızır; прибіл. 1334, можливо, м. Кютах'я, Туреччина — 1413, можливо, там само) — поет, основоположник нової тур. л-ри, зокрема поезії *дивану*. Писав тур. мовою. Вищу богословську освіту здобув у м. Каїрі (тепер Єгипет), де вивчав також математику й медицину. Завжди знаходив прихисток при дворах володарів тур. бейліків, прославляючи їх у панегіриках-*касидах*. А. написав також кілька *месневі*, серед яких вирізняється «Іскендер-наме» (1390–1410), твір написаний під враженням від однойм. поеми *Нізамі Гянджеві*, який хотів подати місцевим володарям ідеаліз. образ мудрого й справедливого керманіча д-ви. А. намагався у вірш. формі пояснити очільникам молоді д-ви проблеми тогочас. науки, що зробило його месневі самобутнім енциклопедичним твором.

Тв.: У к р. п е р е к л. — Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009.

Лит.: Кримський А. Історія Туреччини та її письменства: в 4 т. Київ, 1927. Т. 2; Kudret C. Örneklî Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara, 2005.

Г. І. Халимоненко

Ахмет Вефік-паша

Ахмет Вефік-паша (тур. Ahmed Vefik-paşa; 03.07.1823, за ін. даними 1819, м. Константинополь, тепер м. Стамбул, Туреччина — 02.04.1891, там само) — державний, громад., культ. діяч, дипломат, просвітник, письменник. Через перебування батька на дипломат. службі в м. Парижі А. В.-п. з 1834 навчався у франц. колежі. З 1837 працював у держ. Бюро перекладів у м. Константинополі, згодом у посольствах Осман. імперії в містах Лондоні (з 1840), Тегерані (з 1851), Парижі (1860–1862). Обіймав посади міністра освіти (1872–1873 і 1878), голови Палати депутатів *меджлісу* (1877). У 1879–1882 був губернатором м. Бурси; перебуваючи на цій посаді, ініціював побудову міського театру (1879). Двічі був на посаді великого візира (04.02–18.04.1878 і 01.12–03.12.1882). Після відставки займався наук. і літ. діяльністю. За домінування араб. та перської мов А. В.-п. захищав статус тур. мови. Залишив помітний слід у царині науки й культури: видав словник осман.-тур. мови «Османське наріччя» (1876, перевидання 1888; обсяг — 1 500 с.), переклав працю «Родовід тюрків» *Абулгази*, опубл. філос. трактат «Улюбленець серцець» А. *Навої*. Праця «Коротка історія Османської держави» (1869) стала самобутнім метод. посібником для викладання історії Осман. імперії у школах Туреччини. А. А. В.-п. — один із перших тур. дослідників фразеології; уклав та опублікував зб. тур. приказок і прислів'їв «Вислови предків» (1871). Був шанувальником театру й популяризатором франц. л-ри, зокрема драматургії, — переклав твори Ж. Б. *Мольєра*, *Вольєра*, А.-Р. *Лесажа*.

Лит.: Tekin A. Edebiyatımızda isimler ve terimler. İstanbul, 2010; Alpaslan O. İlklerin paşası Ahmed Vefik Paşa. Ankara, 2017.

Г. І. Халимоненко

Ахметелі, Олександр Васильович (Сандро; груз. ალექსანდრე აბმეტელი; 13.04.1886, с. Анага, тепер муніципалітет Сігнагі, Грузія — 29.06.1937, місце смерті невідомо) — театраль-

Ахметелі Олександр Васильович

ний режисер, нар. артист Грузин. РСР (з 1933). Нар. у сім'ї священика. З 1909 виступав зі статтями про театр. мист-во. Закінчив 1916 юрид. ф-т Петроградського ун-ту (тепер *Санкт-Петербурзький державний університет*). Приїжджаючи на канікули до Грузії, ставив аматор. вистави в м. Телаві та с. Квемо Мачхаві. 1920 дебютував як театр. режисер, поставивши в Театрі грузин. драми (з 1921 — Театр імені Ш. Руставелі, м. Тифліс, тепер м. Тбілісі) спектакль «Бердо Зманія» С. Шаншіашвілі (1888–1979). Вчився як режисер у К. *Марджанішвілі*, ставив разом із ним спектаклі. 1923–1926 — режисер, 1926–1935 — гол. режисер і худ. керівник Першого держ. грузин. театру імені Ш. Руставелі (м. Тифліс; після 1936 — м. Тбілісі). 1924 був одним з ініціаторів створення молодіж. театр. корпорації «Дуруджи». 1935–1936 — режисер «Зеленого театру» в м. Москві. Заарештований 19.11.1936. Обвинувачений за статтями 58-6, 58-8, 58-11 Кримін. кодексу Грузин. РСР (шпiонаж, здійснення терорист. актів). Засуджений 28.06.1937 Військ. колегією до розстрілу. Реабілітований 11.02.1956 Військ. колегією Верхов. Суду СРСР. Спектаклі А. вирізнялися емоційністю, винахідливістю, майстерністю постановки масових сцен, динамічністю. Своєю діяльністю утвердив героїко-романтичну спрямованість грузин. театру. До його режисер. доробку належать театр. вистави: «Герой» Дж. Сінга (1923), «Герої Ереті» за п'єсою С. Шаншіашвілі (1924), «Гамлет» В. *Шекспіра* (1925), усі — разом із К. Марджанішвілі; «Загмук» А. Глебова (1926), «Анзор» С. Шаншіашвілі, «Розлом» Б. Лавреньова (обидва — 1928), «Місто вітрів» В. Кіршона (1929), «Ламара» за *Важа Пшавелю* (1930), «Тетнульд» Ш. Дадіані (1931), «Розбійники» Ф. *Шиллера* (1933) та ін. Був тісно пов'язаний із театр. культурою України. У липні 1930 театр. колектив, яким керував А., гастрюлював у м. Харкові з виставами «Ламара» за Важа Пшавелю (1926), «Розлом» Б. Лавреньова, «Анзор» С. Шаншіашвілі за п'єсою Вс. *Іванова* «Бронепоезд 14-69» (обидві — 1928). Харків. рецензенти високо оцінили вистави театру. А. подружився з діячами укр. культури *Лесем Курбасом*, М. *Кулішем*, А. *Бучмою*, М. *Крушельницьким*, В. *Чистяковою*, В. *Меллером*, Ю. *Мейтусом* та ін. У червні — липні 1931 А. вітав приїзд театру «Березиль» на громад. мітингу, що відбувся в м. Тифліс, а також статтю «Авангардові театральні культури Радянської України «Березиль» гарячий привіт» (газ. «Зоря Востока»; 28.06.1931). Збереглося листування А. з І. *Микентенком* щодо постановок в грузин. театрі п'єс «Кадрі» і «Справа честі».

Тв.: Из творческого наследия // Сандро Ахметели. Тбілісі, 1977.

Лит.: Урушадзе Н. Сандро Ахметели. Москва, 1990.

Ахмет-Паша (тур. Ahmet Paşa; прибіл. 1426, можливо м. Бурса чи м. Едірне, тепер Туреччина — 1497, м. Бурса, тепер Туреччина) — політичний діяч, поет, засновник османської літературної мови. Писав тур. мовою. Пошанований званням «султан поетів» (тур. sultanü'ş-şu'ara). Родина А.-П. належала до найвищих кіл імперії, батько мав посаду казаскера (найвищого військ. судді). Одержав освіту в *медресе*, студіював комплекс дисциплін з *ісламу* та права, араб. і перс. мови. Почав кар'єру з посади мюдєрріса, викладача в медресе Мурадїє в м. Бурсі. Обіймав

посаду кадї, дух. судді, у м. Едірне. Султан Мехмет II (Фатїх) доручив йому посаду казаскера, пізніше ввів до кола султанових мусагїбів (приємних співрозмовників у час дозвілля й розваг султана). Через порушення правил етикету, узвичаєного при дворї султана, А.-П. на короткий час ув'язнили та перевели до м. Бурси на посаду мутевеллі (розпорядника прибутків у медресе). Новий султан Баєзид II призначив його санджакбеєм м. Бурси. А.-П. утвердив у тур. л-рі канон класичної перс. поезії. На поет. стиль А.-П. вплинув, зокрема, *Гафїз*. Написав 33 назїре на газетї поета А. *Навої*. А.-П. вважають майстром кита (лаконічного вірша, присвяченого переважно сусп. чи філос. проблемам). Ще за життя його назвали «співцем кохання».

Тв.: У к р. перекл. — Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009.

Лит.: Banarlı N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Istanbul, 1971.

Г. І. Халимоненко

Ахондрити (від а... — заперечний префікс і грец. χόνδρος — крупинка) — підгрупа кам'яних метеоритів без специф. округлих уключень — хондр. За структурою і мінеральним складом А. близькі до земних базальтів. У процесі еволюції А. зазнали магматичної (див. *Магма*) обробки в надрах батьків. тіл, унаслідок чого зруйнувалися їхні хондри. А. становлять бл. 8% поміж метеоритів. Більшість із них належить до метеоритів т. з. HED-типу (HED — скорочення від англ. назв трьох груп метеоритів: howardite — еукрит — діогеніт — говардити, еукрити й діогеніти), особливістю яких є походження із диференційованого за геолого-мінералогічним складом батьківського тіла. На думку багатьох геохіміків, А. HED-типу походять із *Марса*, *Місяця*, астероїда *Веста*, ін. на 2020 не ідентифікованих астероїдів. Процеси, унаслідок яких А. було викинуто з батьківських тіл у міжпланет. простір, ймовірно, мали імпакт. характер. Таку гіпотезу про походження А. HED-типу висунуто на підставі одержаного в лабораторіях співвідношення *ізотопів* Fe/Mn до ізотопів O^{17}/O^{18} , яке вважають характерним для кожного батьків. тіла. А. поділяють на примітивні й диференційовані. Примітивні отримали назву через простоту хім. складу: він подібний до складу хондритів, але структура А. свідчить про те, що метеорит у минулому зазнав *плавлення* з утворенням хондр. До групи примітивних А. належать акапулькоїти (за назвою родоначальника групи — метеорита Акапулько, Мексика), лодраніти (за назвою метеорита Лодран), віноніти (за назвою метеорита Вінона), брахініти (за назвою метеорита Брахіна), урейліти (за назвою метеорита Новий Урей). Групу диференційованих А. поділяють на підгрупи астероїдних, марсіанських і місячних А. Астероїдні А.: HED-метеорити, ангірити, обріти. Марсіанські А.: шерготити, накліти, шассініти, ортопироксеніти, базальтова брекчія.

Лит.: Mittlefehldt D., McCoy T., Goodrich C. Non-Chondritic Meteorites from Asteroidal Bodies // Reviews in Mineralogy and Geochemistry. 1998. № 36 (1); Treiman A. H. The SNC Meteorites are from Mars // Planetary and Space Science. 2000. № 48 (12–14); Drake M. J. The eucrite/Vesta story // Meteoritics and Planetary Science. 2001. № 36 (4); Norton O. R. The Cambridge Encyclopedia of Meteorites. Cambridge, 2002; Ахондрити // Астрономічний енцикло-

педичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003.

О. Г. Шевчук

Ахондроплазія (від грец. а... — заперечний префікс, χόνδρος — крупинка і πλάσις — форма, утворення) — вроджене генет. захворювання, за якого порушуються процеси росту кісток. А. спричинена мутацією одного з генів (FGFR3), які кодують структуру рецепторів чинника росту *фібробластів*. Уперше термін уведено до обігу 1878 терапевтом Ж. Парро (1829–1883), 1900 невролог П. Марі (1853–1940; обидва Франція) вперше зробив опис гол. ознак захворювання в дітей і дорослих. У 20% випадків А. спадкова, у 80% — розвивається внаслідок мутації, що виникла вперше. В основі А. — порушення розвитку кісток унаслідок генет. зумовленої дистрофії епіфізарних хрящів. Через хаот. розташування клітин росткової зони порушується норм. процес закріплення. Такого ураження зазнають трубчасті кістки, кістки основи черепа, що ростуть за енхондральним типом. Характерними особливостями хворих на А. є низький зріст, вигнутий уперед хребет, сидлоподібний ніс і порівняно вел. голова з лобовими горбами, що виступають. У пацієнтів з А. при народженні спостерігають укорочення кінцівок, порівняно довгий і вузький тулуб, кисті рук у формі тризуба, *макроцефалію* з *гіпоплазією* серед. третини обличчя і лоб, що виступає. Темпи росту при народженні — не вищі за нижню межу норми; з віком зріст прогресивно відстає від норми. Пацієнти мають переважно норм. інтелект, хоча в більшості спостерігають затримання моторного розвитку. Воно спричинене поєднанням м'язової гіпотонії, гіпермобільністю суглобів (хоча ліктьові суглоби обмежені в розгинанні та обертанні), мех. труднощами при утриманні голови і стенозом вел. потиличного отвору зі стисненням стовбуру мозку в краніоцервікальному каналі (реєструють при бл. у 10% хворих), що призводить до тетрапарезу, центр. *асфіксії* та раптової смерті. Від 3 до 7% пацієнтів раптово помирають на першому році життя через стиснення стовбуру мозку (центр. *асфіксії*) або обструкт. *асфіксії*. Патогенет. лікування не існує. У ранньому віці проводиться консерват. лікування, спрямоване на зміцнення м'язів, профілактику деформації кінцівок. Операт. втручання — при виражених деформаціях кінцівок, звуженні спинномозкового каналу.

Лит.: Vajo Z., Francomano C., Wilkin D. The Molecular and Genetic Basis of Fibroblast Growth Factor Receptor 3 Disorders: the Achondroplasia Family of Skeletal Dysplasias, Muenke Craniosynostosis, and Crouzon Syndrome with Acanthosis Nigricans // Endocrine Reviews. 2000. № 21 (1); Kitoh H., Kitakoji T., Tsuchiya H. et al. Distraction Osteogenesis of the Lower Extremity in Patients that Have Achondroplasia/Hypochondroplasia Treated with Transplantation of Culture-Expanded Bone Marrow Cells and Platelet-Rich Plasma // Journal of Pediatric Orthopedics. 2007. № 27 (6); Richette P., Bardin T., Stheneur C. Achondroplasia: From Genotype to Phenotype // Joint Bone Spine. 2007. № 75 (2); Spranger J., Brill P., Hall Ch. et al. Bone Dysplasias: An Atlas of Genetic Disorders of Skeletal Development. 4th ed. Oxford, 2018.

В. А. Клименко, О. С. Лупальцова

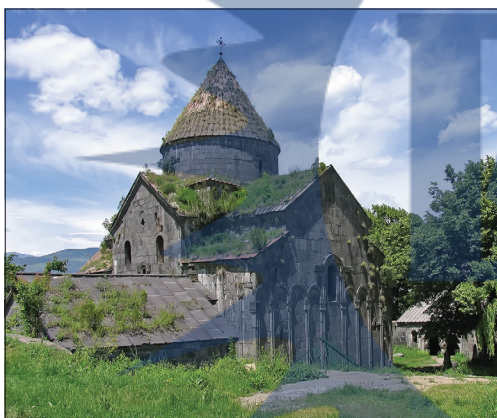
Ахондрит

Ахп'ат і Санаїн монастирі (вірм. Հաղպատի և Սանահինի վանքային համալիր) — храмово-архітектурні комплекси головних християн-

ських монастирів Лорійського (Ташир-Дзорагетського) царства; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1996). Розташ. на тер. Лорійської обл. Вірменії. Монастир Санаїн засн. у 4 ст., але найдавніша споруда, що збереглася, датується

Ахпат і Санаїн монастирі.
Монастир Ахпат

Ахпат і Санаїн монастирі.
Монастир Санаїн

ся 951. Монастир Ахпат засн. 976. У 979–1118 на Пн. Сх. сучас. Вірменії та суміж. землях сучас. Азербайджану існувало Лорійське царство, що управлялося мол. гілкою вірмен. Багратидів — династією Кюрікідів (Гургенідів). Після краху Лорійського царства внаслідок спустошливих сельджуцьких набігів та подальш. приєднання його тер. до Грузин. царства Багратіонів (879–1245) А. і С. м. залишилися під контролем місц. князів — спочатку Арцрунідів, потім Закарянів. Ставши *васалами* православних грузин. царів, князі зберегли апостольську вірмено-григоріан. специфіку монастирів. За рад. часів А. і С. м. занепади та лише наприкін. 20 ст. почалося їхнє чернече відродження. У 2-й пол. 1980-х відроджений монастир Ахпат (нині діє). Планується відродження монастиря Санаїн. Монастирі названі за селами, де вони розташовані. Це зразки вірм. реліг. архітектури, оригінальність якої — у поєднанні візант. і кавказ. традицій. А. і С. м. були важливими просвіт. центрами, при яких працювали скрипторії (центр із переписування книг) і б-ка, академія-чечаран і живопис. школа. Спочатку Санаїн, а згодом Ахпат були також *усипальницею* лорійських царів. Найцінніші споруди монастиря Ахпат: найдавніша споруда комплексу — купольна церква Св. Знамення з фрагментами кольорових розписів і написів вірм. та грузин. мовами (кін. 10 ст.); церква Св. Григора Просвітника (1005),

названа на честь першого вірм. *католикоса*; триярусна восьмигранна дзвіниця (1245); найбільший у тогочас. Вірменії 4-колонний «двір» офіц. прийомів — гавіт (1257). Шедеврами вірм. середньовіч. архітектури визнані розташовані в Санаїні: церква Пресвятої Богородиці (934) — найдавніша споруда монастиря, зведена із напівтесаного базальту і прикрашена стінописом; хрестовокупольна церква Всеспасителя (957–962) — гол. кафедральний собор Лорійського царства, прикрашена скульптурами лорійських царів і частково збереженими кольор. розписами; кам'яна каплиця Св. Григора Просвітника (сер. 11 ст.); увінчане 8-гранним куполом кам'яне книгосховище (1063) — найбільше в середньовіч. Вірменії.

Лит.: Халпахчян О. Х. Санаин: Архитектурный ансамбль Армении X–XIII веков. Москва, 1973; Հովհաննիսյան Շ. Լ. Սանահին, Հախատ. Երևան, 1978; Трофимова Т. Е. Анализ архитектуры средневековых монастырей Армении X–XIII вв. Ахпат и Санаин // Науч. обозрение. 2016. № 14.

В. А. Рубель

А́хрімáн, Анхра-Майньо (пехл. Ahriman; авест. aṇra-mainyu — «злий дух») — у давньоіран. міфологічно-реліг. традиції — уособлення й першоджерело зла, ватажок *девів* і демонів, супротивник Ормузда (пехл.), або Ахура-Мазди (авест.). У ранніх зороастр. текстах (див. *Зороастризм*) зображений похідним від творчої сили верхов. Бога мудрості й світла (а не рівний йому силами суперник). У «Гатах» — найдревніший частині *Авести*, яку приписують *Заратустрі*, — згаданий як брат-близнюк Спента-Майньо (Святого Духа): обидва породжені Ахура-Маздою і діють як *деміурги* в земному матер. світі. Пізніше, з розвитком зороастризму, а особливо в *зурванізмі* (тут Ахура-Мазда й Анхра-Майньо — брати-близнюки, які створені верховним богом Зурваном), концепція *дуалізму* доброго і злого первоначал набуває виразніших рис. Серед поширених епітетів А. — «ворог», «брехливий», «зловичливець», «руйнівник», «смертю сповнений», «проклятий» тощо. Йому відмовлено у божеств. *атрибутах* — він невіглас, не всемогутній, не розумний, не всезнавець, не досконалий, не хоробрий, не вічний («був, є, але не буде»). На противагу Ормузду (Ахура-Мазді), який перебуває в обійсті світла, А. мешкає в темряві *пекла*, де знущається над гришниками. Міфологія протистояння А. й Ормузда втілює уявлення про косм. цикл, який завершиться поразкою темних сил і остаточ. перемогою Добра. Згідно з ними, Ормузд визначив добу суперництва як один із косм. періодів і уклав зі своїм супротивником договір про тривалість їхньої боротьби. У першій третині косм. циклу все відбувається за волею Ормузда, А. безсилий спричинити зло; у другій — настає доба протистояння і змішування Добра і зла, А. псує і нищить усі творіння Ормузда; завершує цикл поступове ослаблення А. та його знищення (у розпеченому металі разом з пеклом). Міфи приписують А. творення землетрусів, пустель і скель, порушення рівного плину річок, заболочення й засолення вод, висушення рослин, творення отруйних і шкідливих тварин і комах, напад на першого бика і першу людину (Гайомарта); привнесення у світ страждань, голоду, жорстокості, насильства тощо; наслання хвороб, старості й смерті. З діями А. пов'язують поширення сумнівів і спокус,

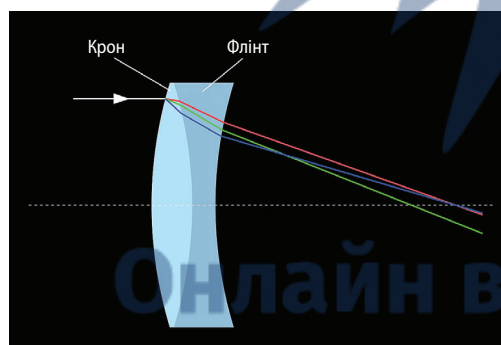
Ахрімáн. Барельєф із палацу Ахеменідів у м. Персеполісі зображує боротьбу царя з левом, що символізує Ахрімана, 5 ст. до н. е.

«хибних» релігій і ересей, найгірших людських рис — жадібності, заздрості, мстивості тощо. Симетрично до 6 амахраспандів А. створив собі на допомогу 6 гол. девів, спільно з якими завдавав зла і шкоди всім творінням Ормузда або створював свої власні — небезпечні й відрозливі. У часи *воскресіння*, коли Ормузд битиметься з А., кожен з амахраспандів переможе призначеного йому супротивника з когорти злих сил: Вахман — Акомана, Ардвахішт — Андара, Шахривар — Савара та ін. Згідно з пехлевійськими текстами *Бундахішна*, Ормузд запропонував людям вибір — вічно захищати їх від А. чи дати можливість самим побороти його, а опісля стати безсмертними. Люди вибрали останнє і відтоді щоденно ведуть боротьбу проти осквернення і забруднення світу. Культурний бік зороастризму містить численні й ретельно прописані ритуали очищення. Ідеї дуальності й протилежності Добра і зла вплинули на ідейний зміст *маніхейства*, *мітраїзму*, а також низки гностичних течій (див. *Гностицизм*). Образ А. як втілення зла використано в л-рі: у перс. епосі «Шахнаме», поемі Дж. Г. Байрона «Манфред», романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», у творчості Р. Говарда, І. Ефремова, О. Бердника та ін. Популярним втіленням зла А. є в комп'ютерних іграх.

Лит.: Зороастрийские тексты: Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахішн) / Под ред. О. М. Чунаковой. Москва, 1997; Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004; Авеста: Светлая книга на древнем Арији. Скопје, 2005; Zarathushtra and his Antagonists. A Sociolinguistic Study with English and German Translation of His Gathas. Wiesbaden, 2010; Васильев Л. С. История религий Востока. 4-е изд. Москва, 2015; Williams A., Stewart S., Hintze A. The Zoroastrian Flame: Exploring Religion, History and Tradition. London; New York, 2016.

А. В. Арістова

Ахромат (від грец. ἀχρόματος — безбарвний) — об'єктив, у якого виправлено хроматичну і сферичну аберацію (див. *Аберації оптичних сис-*

Ахромат

тем). 1806 Й. фон Фраунгофер створив ахромат. об'єктив, позбавл. хромат. аберації, та розробив технологію отримання якісних сортів скла (див. також *Скло оптичне*) — крону і флінту. Вони мають різні властивості заломлення, і це стало важливим кроком у створенні ахромат. оптики. В А. замість однієї лінзи використовують дві, склеєні між собою за допомогою спец. оптичного клею. Двоопуклу лінзу, що збирає, виготовляють із крону, увігнуту, що розсіює, — з флінту. Якісні А. для профес. застосування мають

складнішу будову. Для компенсації залишкової хромат. аберації та забезпечення оптим. якості зображення (див. *Зображення оптичне*) в оптичну схему об'єктива вводять додатк. лінзи, що корегують *потік світловий* і надають об'єктиву необхід. властивостей. Кількість оптичних елементів в об'єктивах сягає двох десятків і більше. Елементи можуть бути об'єднані в групи і разом діяти як єдина оптична система.

Лит.: Аберація оптичної системи // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Кучеренко О. К. Розрахунок і конструювання оптичних приладів. Київ, 2016.

Ахроматичне веретено — див. *Веретено поділу клітини*.

Ахтал, Аль-Ахтал (араб. الأختال; справжнє ім'я — Абу Малік Гіяс ібн Гаус ібн ас-Салт; бл. 640, м. Хір, тепер Ірак — бл. 710, похов. на плато Джезіре, тепер Ірак) — поет. Писав араб. мовою. Походив із христ. племені тагліб, через що його також називали Зу ас-Саліб (той, хто носить хрест). Хоча майже все життя поет провів у м. Дамаску, бедуїн. походження значно вплинуло на його світогляд: він пишався своїм племенем і завжди обстоював його інтереси. Таглібітам був вигідний союз з омейядськими *халіфами*, тому коли правителі Муавія та Язид звернулися до нього по допомогу в конфлікті з племенем ансарів, А. висміяв у своїх віршах останніх і став «поетом Омейядів». За правління аль-Валіда положення поета похитнулося, і панегірики халіфів у його творчості поступилися місцем тужливим віршам. А. звертався до різних жанрів, але найбільшу славу йому принесли політ. (панегірики й *сатира*), вина поезія (хамрійат). У панегіриках доводив виняткове право Омейядів на престол та прославляв чесноти їхнього роду. Традиційно ці вірші починалися лірич. вступом, за яким поет вихваляв того, кому вони присвячувалися. Сатир. поезія А. була його відповіддю ворогам халіфів, а його гол. опонентом був Джарір, поет із ворожого Омейядам і таглібітам племені. У поет. змаганнях із ним А. використовував метод накаїд, який передбачав, що на сатир. вірш суперника потрібно відповісти поезією з такими самими розміром і римою. Здебільшого А. висміював скупість ворогів та описував їхні ганебні поразки, але його сатира була порівняно м'якою і спрямовувалася радше на захист. Він не зачіпав у сатир. віршах плем'я, з якого походив поет аль-Фараздака (його союзник у полеміці з Джаріром) чи плем'я, з якого походили Мухаммад та *праведні халіфи*. Винна поезія здебільшого представлена як частина панегіриків і сатир. віршів та вирізняється вел. кількістю описів процесу виготовлення вина. Осн. рисою творчості А. є ретельність в опрацюванні віршів і значний вплив доіслам. поезії. Його поет. спадщина має худ. та іст. цінність, адже дає уявлення про придворні порядки того часу, політику халіфів, роль племен у житті *Халіфату*. У 9 ст. вірші А. та відповіді Джаріра на них об'єднано в диван А., виданий А. Сальхані 1891 та 1905 в м. Бейруті. 1922 А. Сальхані також опублікував дослідження «Контрасти у творчості Джаріра та аль-Ахталя».

Та.: Diwān. Beyrouth, 1907.

Лит.: Lammens H. Le chantre des Omiades. Notes biographiques et littéraires sur le poète arabe chrétien Ahtal. Paris,

1895; Крачковский И. Ю. Вино в поэзии ал-Ахтала // Избранные сочинения : в 6 т. Москва; Ленинград, 1956. Т. 2; Аль-Фахури Х. История арабской литературы : в 2 т. / Пер. с араб. Москва, 1959. Т. 1; Brockelmann C. History of the Arabic Written Tradition : in 3 vol. / Trans. from germ. Leiden; Boston, 2016. Vol. 1.

О. І. Кирпаль

Ахтерштéвень (нідерланд. achterstevен, від achter — задній та steven — стояк) — нижній кормовий водонепроникний край корпусу судна, який є продовженням кіля в кормі, де закінчуються нижні пояси листів зовн. обшивки. А. — це жорстка балка або складна за формою рама, що забезпечує міцність судна, зазнаючи сильних навантажень від зусиль і вібрацій, які виникають на кормі під час обертання судн. гребн. гвинта. Конструкція зумовлена формою корм. обводів, розташуванням гребн. валу або валів, розмірами й конфігурацією гвинта й типом керма. Форма А. залежить від типу судна й керма. На одно- та тригвинт. суднах литий, звар. або клеє. А. є опорою для валу гребн. гвинта (серед. гребн. вал у тригвинт. суднах) і судн. керма. Складається з двох вертикальних стояків (*штевнів*) — переднього (старнпост, через який проходить вал гребн. гвинта) і заднього (рудерпост, на якому закріплюють кермо). На дво-гвинт. суднах А. використовують для кріплення нижніх лап утримувачів гребн. валів.

Лит.: Бондаренко О. В., Кротов О. І., Матвеев Л. О. та ін. Особливості проектування морських транспортних суден : в 2 ч. Миколаїв, 2003. Ч. 1; Сизов В. Г. Теория корабля. Одесса, 2008; Каторин Ю. Ф., Волковский Н. Л. Все о кораблях. От гребного флота древнего мира до наших дней. Москва; Санкт-Петербург, 2010.

А. С. Івченко

Ахтуба — лівий (східний) рукав р. Волги в її нижній течії на тер. Волгоградської області та Астраханської області в Пд. федер. окрузі РФ. Назва походить, можливо, від татар. ак — білий і тюбе — пагорб або акра, ахта — протока, джерело і тюба — глибоке місце річки. Довж. — 537 км, серед. витрата води — 153 м³/с. Бере поч. поблизу м. Волзького, відокремлюючись від гол. річища р. Волги за 20 км на Пн. Сх. від центра м. Волгограда. Старий вхід в А., перекритий (1952) на поч. буд-ва греблі Волзької гідроелектростанції, був на кілька кілометрів вище за течією від сучас. штуч. каналу завдовжки 6,5 км. Далі А. тече на Пд. Сх. паралельно до р. Волги (місцями наближається чи віддаляється від неї, утворюючи заплаву) і за 25 км на Пн. Сх. від м. Астрахані впадає в Бузан — один з найбільших (завдовжки 102 км) рукавів волзької дельти

Ахтуба. Вид у м. Ахтубінську (РФ)

річкової, який також розпадається на дрібніші протоки, що впадають в Каспійське море. Живлення здебільшого атмосферне. Усе річище А. досить звивисте з безліччю *перекатів* (шир. — 100–650 м, глиб. — 2–20 м), з переважно піщаним дном (трапляються замул. ділянки на широкіх плесах), подекуди з'єднується з р. Волгою бічними протоками та ериками. Береги зазвичай низькі, заплавної, трапляються обривисті ділянки (5–7 м заввишки), часто порізані ериками і протоками. Серед. швидкість течії — у межах 0,1–0,4 м/с, має сезон. характер, напр., у період *повені* (травень) підвищується до 0,9 м/с. Вис. рівня води істотно залежить від об'єму скидання води на Волзькій ГЕС та метеорол. умов. Замерзає зазвичай у грудні (від притоків та ериків), заг. тривалість льодоставу не перевищує 100 днів, скресає наприкін. березня — на поч. квітня. Межіріччя р. Волги й А. займає Волго-Ахтубінська заплава завширшки 10–28 км, з порізаними численними рукавами, ериками, протоками й озерами тер., майже 90 % якої припадає на Астраханську обл. Заплавної озера зазвичай невеликі, до 1,5 м завглибшки, у 2-й пол. літа більшість пересихає. Весняна повінь на заплаві починається у квітні, макс. рівень підйому води — у травні. Вода місцями підіймається майже на 8 м, заливаючи практично всю заплаву частину на вис. до 2 м. Кінець повені припадає на 2-гу пол. червня, вода починає спадати протягом декількох тижнів. У листопаді через вел. кількість опадів також спостерігається незначне підвищення рівня води (до 2 м). Волго-Ахтубінська заплава — район баштанництва й *овочівництва*, її *акваторії* — *рибальства*. До буд-ва Волзького каскаду ГЕС шир. розливів в її межах сягала 20–30 км. На А. розташ. міста (вниз за течією): Волзький (326,1 тис. осіб) і Ленінськ (15,1 тис. осіб) Волгоградської обл. (2017, оцінка); Знаменськ (26,9 тис. осіб) та Ахтубінськ (37,9 тис. осіб) Астраханської обл. (2017, оцінка).

Лит.: Ресурсы поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность : в 20 т. Ленинград, 1966. Т. 12: Нижнее Поволжье и Западный Казахстан. Вып. 1; Тарасова А. К., Калькаев А. М., Трачева С. Л. и др. Большая Волга. Путеводитель. Москва, 2007.

Ахунавар (авест. yaθā ahū vairiīō — «як Господар обраний ...») — гол. священна формула у *зороастризмі*. Міститься в найдавнішій частині *Авести* — *Гатах*. За віруваннями, її вимовив Ахура-Мазда при створенні світу, а людям передав *Заратустра*. Текст А., що складається з 21 слова, зазвичай наз. молитвою або *мантрою*. Проте вислів є, радше, гімном, ритуальним заклинком до утвердження волі та влади Ахура-Мазди. А. промовляють перед вчиненням будь-якої дії, після її закінчення або для подолання труднощів, зазвичай багаторазово. Для щоденного сповідання віри достатньо виголошувати скороч. варіант «yaθā ahū vairyo». Не рекомендована будь-яка ін. мовна версія, окрім авестійської (навіть пехлеві).

Лит.: Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мфологических символов. Москва, 2004; Humbach H., Faiss K. Yasna. Introductory Prayers // Zarathushtra and his Antagonists. A Sociolinguistic Study with English and German Translation of His Gathas. Wiesbaden, 2010; Васильев Л. С. История религий Востока. 4-е изд. Москва, 2015.

О. І. Прядко

Ахундов, Мохаммад Мірза Фаталі оглі (азерб. Axundov, Mirzə Fətəli Məhəmmədağa oğlu; 12.07.1812, м. Нуха, тепер м. Шекі, Азербайджан — 10.03.1878, м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія) — письменник, критик, філософ, історик, перекладач, громад. діяч. Основоположник азерб. драматургії, прози, літ. критики, реформатор азерб. абетки. Здобув дух. освіту в школі м. Шекі. 1832–1833 в м. Гянджі брав уроки каліграфії в М. Ш. Вазеха, який віднадив його від реліг. кар'єри. 1833 навчався в рос. шк. у м. Шекі, опанував араб. та перс. мови. З 1834 до кінця життя працював у канцелярії намісника Кавказу в м. Тифлісі перекладачем з сх. (араб., перс., тур.) мов, дослужившись 1868 до чину полковника. Виконував, зокрема, і дипломат. доручення. За службу отримував нагороди Рос. імперії, тур. султана й шаха Ірану. З 1836 викладав азерб. мову в Тифліс. гімназії. Член Кавказ. археогр. комісії (з 1864). Робота в царині освіти спонукала А. запропонувати реформу тюрк. абетки — він розробив проект на основі латиниці, проте Наук. т-во в м. Стамбулі не сприйняло цієї пропозиції, через півстоліття ідею А. втілює у життя М. К. Ататюрк. Похований на меморіал. кладовищі «Пантеон видатних азербайджанців», розташованого на тер. сучас. Тбіліс. бот. саду. Літ. діяльність почав 1830–1840 низкою віршів, написаних на засадах класичної сх. поезики, зокрема елегійним твором «Східна поема на смерть Пушкіна» («Puşkinin ölümünə Şərq rənasası»; 1937). А. — перший комедіограф на теренах мусульм. Сх. Комедії «Молла Ібрагім-Халіл, алхімік, що володіє філософським каменем» («Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyağər»; 1850), «Мусьйо Жордан, ботанік, і дєрвіш Местелі Шах, знаменитий чаклун» («Hekayəti Müsyö Jordan Həkim-i Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cədikuni Məşhur»; 1850, поставлена 1851), «Візір ленкоранського ханства» («Sərgüzəşt-i vəzir-i xani-Lənkəran»; 1850, поставлена 1852), «Пригоди скнари» [«Sərgüzəşt-i Mərdi-Xəsis (Hacı Qara)»; 1852], «Правники в Тебризі» («Mürafə vəkillərinin hekayəti»; 1855) відіграли вагомий роль у розвитку реаліст., дем. тенденцій у письменстві країн Бл. та Серед. Сх., Поволжя і Пн. Кавказу. Ще за життя автора його комедії були перекладені кількома європ. мовами, після чого А. зажив слави «мусульманського Мольєра». На сцені рідною мовою комедії А. були втілені лише 1873. Проблеми, які А. порушив у худ. творах, численних статтях, дослідженнях, філос. трактаті «Листи Кемал-уд-Довле» («Kəmalüddövlə məktubları»; 1864–1865), охоплюють усі аспекти життя не лише Азербайджану 1-ї пол. 19 ст., а й багатьох країн Сх. Сатир. повість «Одурені зірки» («Aldanmış kəvakib»; 1857) — перший реаліст. твір із життя народу. А. дає зрозуміти, що основою зашкарублості, інертності тогочасного сусп-ва є сх. деспотизм. А. вшановано надмогильним погруддям у м. Тбілісі та пам'ятником у м. Баку (1930). Від 1940 в м. Шекі діє мемор. музей А. Його ім'ям названі Азерб. нац. б-ка та Азерб. театр опери й балету. Укр. мовою твори А. перекладали М. Упенік, Є. Димінська, О. Петькун, В. Білоцерківський.

Тв.: Əsərləri : 3 cildə. Bakı, 2005; Р о с с и й с ь к и й . — Избранное. Москва, 1982; Избранные философские произведения. Баку, 1982; У к р . п е р е к л . — На смерть Пушкина // Вітчизна. 1962. № 7; Пригоди скнари. Київ, 1980.

Лит.: Гусейнов Г. Философские взгляды М. Ф. Ахундова. Баку, 1942; Меликова М. Ф. Общественно-политиче-

ские взгляды М. Ф. Ахундова. Баку, 1958; Brands H. W. Azerbaidshannisches Volksleben und modernistische Tendenz in den Schauspielen Mirza Feth-Ali Ahundzade's. Wiesbaden, 1958; Джафаров Д. Мирза-Фатали Ахундов. Баку, 1962; Тагизаде С. М. Ф. Ахундов и Европа. Баку, 1991.

Г. І. Халимоненко

Ахундов Мохаммад Мірза Фаталі оглі

Ахура-Мазда, Ахурамазда, Ормузд (авест. Ahura-mazdā; давньоперс. Ahuramazdā; пехл. 'whrmzd' — букв. Владика Мудрість, Мудрий Господь) — верховний Бог давніх іранських народів, уособлення вищої мудрості і блага, Творець. Вважався покровителем небес. склепіння, володарем та охоронцем «аша» — порядку, праведності й справедливості. Символом А.-М. був вогонь; його шанування — пов'язане з *ритуалами*, присвяченими вогню як «вищій стихії», що наділена очисною силою. Перші згадки про А.-М. відносять до 8 ст. до н. е. У тексті ассирійською мовою, знайденому в Зх. Ірані, згадується серед богів мідійського пантеону. Релігія А.-М., або віра шанувальників Мазди, була поширена переважно у регіонах Зх. Ірану та Вірмен. нагір'я. Пізніше, судячи з написів Дарія I Великого і Ксеркса I, А.-М. став верховним богом реліг. системи Ахеменідів (а для Дарія I, за Бехістунським написом, також був творцем іран. д-ви — Богом, з волі якого він отримав престол). При цьому культ А.-М. співіснував з культом давніх іран. божеств. Істотної трансформації зазнав унаслідок реліг. реформи Заратустри. За свідченням

Ахура-Мазда. Скельний рельєф із зображенням коронації Арташира II (у центрі), ліворуч — бог Мітра, праворуч — Шапур II в образі Ахура-Мазди, м. Керманшах (Іран)

Авести, Заратустра отримав від А.-М. вказівку відновити релігію, внаслідок чого порвав з давніми іран. віруваннями. Подане в «Гатах» вчення Заратустри укладене у формі відповідей А.-М. на порушені пророком питання. У зороастр. традиції А.-М. стає єдиним всемогутнім Богом добра, уособленням світла, життя і правди. В Авесті подана його характеристика як Творця всіх речей, дарувальника всьлякого блага, всемудрого володаря світу та очільника сил Добра. Результатом першого творчого акту А.-М. були 6 духовних сутностей — *амахраспанди* (або *амеша Спента* — букв. без-

смертні святі), три з яких — Добре слово, Добра думка, Істина — були аспектами (*атрибутами*) власного буття А.-М. За віруваннями, від самого початку поряд з А.-М. існував дух зла Анхра-Майньо (див. *Ахріман*), уособлення темряви, мороку і смерті. А.-М. та Амеша Спента втягнуті в безперерв. боротьбу з Анхра-Майньо та його помічниками. Людина була створена А.-М., але є вільною у виборі між добром і злом. Праведна людина своїми думками, словами і справами мусить протистояти злу у всіх його проявах. А.-М. як батько Аші (праведності-істини) допомагає людині у такому протистоянні. Сюжет протистояння А.-М. та Анхра-Майньо був відомий також давнім грекам [у грец. транскрипції Оромазд (Ὀρομάζης) і Аріман (Ἀρεϊάμιος)]. Зокрема, *Аристотель* в книзі I «Про філософію» згадує про *віровчення* магів, засадами якого є боротьба доброго і злого *демонів*. Постійні контакти греків з персами посприяли також своєрід. синкретизму культів А.-М. та *Зевса* (так, ще *Геродот* писав про шанування персами Зевса). Ототожнення А.-М. та Зевса стає поширеним в епоху *Селевкідів* та *Аршакідів*. Упродовж 4 ст. до н. е. в лоні *зороастризму* формується *зурванізм* (зерванізм), в контексті якого культ А.-М. знає певної модифікації. А.-М. та Анхра-Майньо постають братами-близнюками, яких створює бог нескінченного світла Зерван. Подібне сприйняття А.-М. пізніше стало популярним в епоху Сасанідів та співіснувало з офіц. зороастрійським культом. У пехлевійських джерелах відбувається своєрідна універсалізація культу А.-М. За переказами реліг. збірника «Денкард» (9 ст.), творець Ормазд (пехлевійська форма імені А.-М.) сповістив праведну релігію не тільки народам іранської д-ви, але людям усього світу. У більшості пехлевійських текстів до імені Ормазд додається епітет *Господь*. Культ А.-М. досі існує в сучас. зороастр. громадах Ірану та Індії.

Лит.: Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего Ирана. Москва, 1980; Boyce M. Ahura Mazda // Encyclopaedia Iranica : in 16 vol. London, 1982. Vol. 1; Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. 2nd ed. London, 2001; Чунакова О. М. Ормазд // Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Санкт-Петербург; Москва, 2004; Крюкова В. Зороастризм. Санкт-Петербург, 2005; Hintze A. Ahura Mazda and Angra Mainyu // Encyclopedia of Religion : in 15 vol. / Ed. in chief L. Jones. 2nd ed. Detroit, 2005. Vol. 1; Вольф М. Н. Ранняя греческая философия и Древний Иран. Санкт-Петербург, 2007; Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племён Передней Азии. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2007; The Zoroastrian Flame: Exploring Religion, History and Tradition / Ed. by A. Williams, S. Stewart, A. Hintze. London; New York, 2016.

О. В. Саранін

Ахшарумов, Дмитро Володимирович (20.09.1864, м. Одеса, тепер Україна — 03.01.1938, м. Ашхабад, тепер м. Ашгабат, Туркменістан) — диригент, скрипаль, муз.-громад. діяч. Нар. в сім'ї держ. службовця грузин. походження (за ін. даними — позашлюб. син царя *Олександра II*). Навчався в Петровському Полтав. кадет. корпусі. Захоплювався грою на скрипці (вчитель — В. Салін, учень Г. Венявського). Продовжив навчання в містах Санкт-Петербурзі (у П. Краснокутського, Л. Ауера) та Відні (у Я. Донта, Р. Фук-

са). 1886–1897 багато концертував країнами Зх. Європи та Рос. імперією. 1897 повернувся до м. Полтави, де ініціював відкриття відділення Рос. муз. т-ва. З 1898 — засновник, викладач і диригент муз. класів при Рос. муз. т-ві, з 1902 — муз. уч-ща Рос. муз. т-ва (з 1904 — директор). 1898 організував Полтав. симф. оркестр, яким керував до 1918. Упродовж 1903–1914 багато гастролював — у вел. містах Росії, України, Польщі, Австрії та Німеччини, а також у віддалених провінціях, пропагуючи кращі зразки класичної та романтичної музики (дав понад 400 концертів). Оркестр мав у репертуарі багато творів композиторів України, зокрема М. Лисенка, І. Рачинського, П. Сокальського, укр. симфонії 18–19 ст. До співпраці з оркестром запрошувалися відомі музикознавці В. Оголевець (1884–1970; Україна) та М. Фіндейзен (1868–1928; Росія) для читання лекцій-концертів. Публікував у часописах статті про цікаві епізоди діяльності оркестру та виконувани музику. 1919 А. створив та очолив симф. оркестр у м. Феодосії, 1926–1929 керував оркестром у м. Воронежі. 1929 поселився в м. Ашхабаді, де викладав у Туркмен. худ. технікумі та став одним із засновників Ашхабад. муз. уч-ща, утв. на базі технікуму. 16.11.1937 був заарештований за доносом. Помер у тюрмі. Реабілітований 1955. Виконував як музикант складні твори класичного скрипкового репертуару, деякі власні композиції й обробки. Як диригент уперше представив «Українську симфонію» М. Калачевського в Україні (02.03.1900, м. Полтава). 1914 уперше прозвучав твір А. — оркестрова *сюїта* на укр. теми. Писав музику переважно для оркестру й п'єси для скрипки. Автор творів, серед яких для симф. оркестру — Сюїта на укр. теми в стилі старовин. музики, «Жалобна фантазія», «Варіації на теми Леклера», «Українська пісня»; для струнного оркестру — «Елегія»; п'єси для скрипки, романси, аранжування старовин. сонат тощо (все в рукописах). Ім'я А. має камер. оркестр Полтав. філармонії (засн. 2002).

Лит.: Кауфман Л. Дмитро Володимирович Ахшарумов (1864–1938). Київ, 1971; Ямпольский И. М. Ахшарумов Дмитрий Владимирович // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973. Т. 1; Ахшарумов Дмитро Володимирович // Митці України / Ред. А. В. Кудрицький. Київ, 1992; Гетьман В. Архівна знахідка // Музика. 1994. № 2; Кузик В. Листи Д. Ахшарумова до Д. Ревуцького // Український музичний архів : в 3 вип. Київ, 2003. Вип. 3; Гамкало І., Кузик В. Ахшарумов Дмитро Володимирович // Українська музична енциклопедія : в 5 т. / Гол ред. Г. Скрипник. Київ, 2006. Т. 1.

Н. М. Кушча

Ахяліїя, Лейла (аль-Ахяліїя, Лейла; араб. الأحيلىة ليلي بنت عبدالله بن شداد بن كعب, дата і місце народження невідомі — бл. 704, м. Самава, тепер Ірак) — поетеса. Писала араб. мовою. Про життя А. відомостей мало. Належала до араб. племені бану амір. Була закохана в поета Таубу ібн Хумайїру. Померла під час мандрівки. А. написала бл. 50 коротких поем, більшість з яких — *елегії* (ріса), присвячені її коханому. Збереглися лише уривки поезій. Твори належать до бедуїн. напрям. любов. лірики (поети цього напрямку описували цнотливе кохання). Араб. середньовіч. критики порівнювали високохуд. елегії А. з елегіями доіслам. поетеси аль-Ханси (бл. 610 — бл. 644). А. визнана чи не єдиною поетесою, що написала

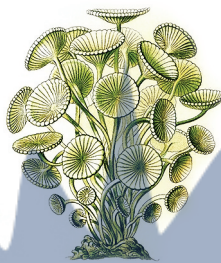
політематичну *касиду*. Відома її елегія на честь третього праведного халіфа Усмана ібн Аффана (575–656). У доробку поетеси є й панегірики, зокрема полководцю, губернатору в Хіджазі аль-Хаджаджу ібн Юсуфу (661–714), халіфу Марвану I (бл. 623–685) і його синові Абд аль-Маліку ібн Марвану (бл. 646–705). У творах А. використана каноніч. форму касиди, що розпочиналася ліричним вступом (насіб). Успілилася також тим, що вступила в поет. полеміку (накаід) з поетом Аль-Набігою аль-Джааді (? — бл. 699) і перемогла в ній. Філософ і богослов Ібн Кутайба (828–889; Ірак) назвав А. найталановитішою серед жінок-поетес.

Лит.: Фильштинский И. М. История арабской литературы. V — начало X века / Ответ. ред. Б. Я. Шидфар. Москва, 1985; Jacobi R. Layla al-Akhyaliyya — an Umayyad Feminist? // Figurationen. 2005. № 1 (5); Qutbuddin T. Woman Poets // Medieval Islamic Civilisation: Studies Presented to Wadad Kadi / Ed. by J. W. Meri. New York, 2006. Vol. 2; Shahin A. A. Reflections of the Lives and Deaths of Two Umayyad Poets: Laylā al-Akhyaliyya and Tawba b. al-Humayyir // The Heritage of Arabo-Islamic Learning: Studies Presented to Wadad Kadi / Ed. by M. A. Pomerantz, A. A. Shahin. Leiden, 2016.

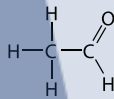
I. O. Субота

Ацетабулярія (*Acetabularia*) — рід одноклітинних зелених водоростей родини Поліфізієвих (*Polyphysaceae*). Таксономія складна, за різними даними включає 12–20 видів. Систематичне положення роду дискусійне: А. розглядають або у складі род. Поліфізієвих, або разом із родом *Halicoryne* у род. Дазикладових (*Dasycladaceae*). А. — одноклітинний орг-м, гігант. одноядерна клітина зі складною будовою. Талом нерозгалужений, одноклітинний, завдовжки 1–6 см, утв. компактним *ризидом* із ядром, трубчаст. ніжною, шапочною діам. 0,5–1,5 см. У деяк. видів заг. довжина талому досягає 10 см, а діам. шапочки — 18 см. Шапочка парасолькоподіб. або видовж. форми, утворена зрослими або незрослими *гаметангіями*. Будова шапочки є діагност. ознакою на видовому рівні. Розмноження статеве й вегетативне. Повний життєвий цикл А. у природі триває до 3 р., у лаб. умовах — бл. півроку. Експериментально доведено, що повний життєвий цикл види роду можуть проходити і протягом 1 р. Усі види мають високу здатність до *регенерації* втрачених частин талому — це еволюц. пристосування пов'язане з умовами існування в зоні прибою, чим зумовлені часті пошкодження. А. — пантроп. і субтроп. рід, що об'єднує виключно мор. види, які мешкають на мілководді, переважно в зоні прибою, у воді різної солоності. Поширені в Середземному м., бас. Індійського ок., Карибському м. Ведуть прикріплений спосіб життя. Прикріплюються ризидом до різних твердих донних відкладів: кам'янист. субстратів, уламків корал. рифів, мушель молюсків, шматків деревини чи гуми тощо. А. — лаб. об'єкт цитол. (див. *Цитологія*) досліджень (вивчення ядерно-плазматичної взаємодії, пересадка ядра). Уперше методику вирощування А. в лаб. умовах описав 1931 ботанік Й. Гемерлінг (1901–1980; Німеччина).

Лит.: Lamouroux J. Extrait d'un mémoire sur la classification des Polyptiers coralligènes non entièrement pierreux // Nouveaux Bulletin des Sciences, par la Société Philomathique de Paris. 1812. Vol. 3; Dumais J., Serikawa K., Mandoli D. Acetabularia: A Unicellular Model for Understanding Subcellular Localization and Morphogenesis during Development //

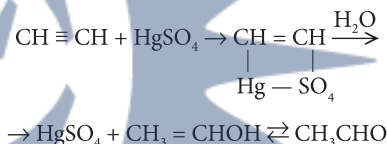
Ацетабулярія. *Acetabularia mediterranea*

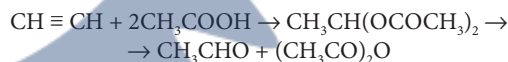
Ацетальдегід. Структурна формула

Journal of Plant Growth Regulation. 2000. Vol. 19. № 3; Zechman F. W. Phylogeny of the Dasycladales (Chlorophyta, Ulvophyceae) Based on Analyses of RUBISCO Large Subunit (rbcL) Gene Sequences // Journal of Phycology. 2003. Vol. 39. № 4; Боярин М. В., Нетробчук І. М. Основи гідрокології: теорія й практика. Луцьк, 2016.

Ацетальдегід (від лат. acetum — оцет і альдегід), оцтовий альдегід, етаналь CH_3CHO — органічна сполука, другий член гомологічного ряду аліфатичних альдегідів. Молярна маса — 44,05. А. — безбарв. рідина з різким задушливим запахом, $t_{\text{кип.}} = 20,8^\circ\text{C}$, $t_{\text{пл.}} = -124,0^\circ\text{C}$. Суміші А. з повітрям, об'єм. частка А. у якому 3,97–7%, вибухають за т-ри 380–400 °C, суміші з киснем — за т-ри 140–143 °C. А. змішується в усіх співвідношеннях із водою, етанолом (спиртом етиловим), діетиловим етером (ефіром діетиловим). А. має всі властивості альдегідів. Під дією неорганічних к-т А. легко полімеризується в рідкий паральдегід ($t_{\text{кип.}} = 124^\circ\text{C}$), кристалічний метальдегід ($t_{\text{пл.}} = 12,6^\circ\text{C}$). Унаслідок нагрівання обидва полімери під дією сульфатної к-ти (кислоти сірчаної) зазнають повної деполімеризації. Добувають А. *гідратацією* ацетилену за участі *каталізаторів* (метод М. Кучерова):

Отримують також каталіт. відщепленням водню від етанолу, приєднанням етанової (оцтової) к-ти до ацетилену й розкладанням утвореного етилідендіацетату:

Застосовується для вир-ва етан. к-ти, її ангідриду (див. *Ангідриди кислот*), бутадієну, синтетичних смол, фарм. препаратів тощо.

Лит.: Green M., Wittcoff H. Organic Chemistry Principles and Industrial Practice. Weinheim, 2003.

Ацетамід [від лат. acetum — оцет, *амі(ак)* і грец. *εἶδος* — вигляд], CH_3CONH_2 — органічна сполука, амід оцтової кислоти з молярною масою 59,07. А. — безбарвні кристали гексагональної форми. Не має запаху, добре розчиняється у воді, спирті та гліцерині, майже нерозчинний в ефірі; плавиться за т-ри 82–83 °C; у розплавленому стані твердне за т-ри 48,5 °C. Утворює *солі* лише із сильними мінеральними к-тами, напр., $(\text{CH}_3\text{CONH}_2)^+\text{Cl}^-$, які легко гідролізуються. Гідроген NH_2 -групи А. може бути заміщений *металом*, напр., $(\text{CH}_3\text{CONH}_2)_2\text{Hg}$. Під час нагрівання А. з гігроскопіч. речовинами, напр., з P_2O_5 , молекула А. втрачає воду, при цьому утв. ацетонітрил (CH_3CN) . З розчином бензохінону А. набуває червоного забарвлення. А. одержують нагріванням ацетату амонію з льодяною оцтовою к-тою або взаємодією амоніаку (аміаку) з оцтовим ангідридом чи ацетилхлоридом. А. використовують як розчинник багатьох органічних сполук (зокрема використовують у вир-ві шкіри, паперу тощо). Ртутну сіль А. $(\text{CH}_3\text{CONH}_2)_2\text{Hg}$ застосовують для протруювання зерна.

Лит.: Ластухін Ю. О., Воронов С. А. Органічна хімія. Львів, 2009.

Л. В. Кобріна

Ацетати (від лат. acetum — оцет), етаноти — солі й естери етанової (оцтової) кислоти. Солі — кристал. речовини, здебільшого розчин. у воді, за винятком аргентум етаноату CH_3COOAg і деяких основних солей. Естери — леткі рідини з фрукт. і квітк. запахом. А. металічних елементів добувають взаємодією оксидів, гідроксидів або карбонатів металіч. елементів з розведеною етановою к-тою. Солі застосовують у фарбуванні тканин [ацетати Феруму (заліза), Алюмінію, Хрому використовують у протрав. фарбуванні тканин], медицині, для виготовлення каталізаторів; естери — як розчинники, у вир-ві кіноплівки, парфумерії, харч. пром-сті, для виготовлення полімер. матеріалів. Свинцевий цукор $\text{Pb}(\text{CH}_3\text{COO})_2$ — отруйна речовина.

Лит.: Sanders D. Acetate: Versatile Building Block of Biology and Chemistry. New York, 2013.

Л. В. Кобріна

Ацетатне волокно — штучне волокно, яке виробляють з ацетатцелюлози. На світ. ринку А. в. з'явився 1921 як результат роботи учених і технологів під керівництвом братів Дрейфусів — Генрі (1882–1944) та Камілія (1878–1956; обидва Швейцарія). Тканину, виготовлену з цього волокна, за надзвичайну схожість із натур. матеріалом почали називати ацетат. шовком. Товщина елементар. волокон залежить від діаметра отворів фильєр і ступеня витягування волокон. А. в. високоеласт. — заг. подовження в сухому стані досягає 22–45%, після зволоження воно дещо підвищується. А. в. стійкі до дії розбавлених к-т і лугів. Розчиняються в ацетоні, льодяній оцтовій к-ті, фенолі та деяких ін. розчинниках. Стійкі до дії мікроорганізмів, їх не пошкоджує міль, мають досить високі показники електроізоляц. властивостей. На вигляд і дотик нагадують натур. шовк. Вироби з А. в. майже не зминаються, але погано вбирають вологу, легко електризуються, мають невисоку теплостійкість. А. в. виробляють із деревини або бавовн. целюлози. Після низки операцій отримують прядильний розчин, який фильтрують, вилучають із нього повітря і подають до прядильної машини. Формування волокон виконують у сухий спосіб. Прядильний розчин протискують крізь фильєру з 24–120 отворами. Тонкі струмки, що утворилися, надходять до шахти, куди подають пароповітр. суміш за т-ри 50–85 °С. Нитки тверднуть, їх охолоджують, обробляють мастилами й намотують на бобіни. Для зменшення гладкості поверхні, блиску й ковзання ацетат. нитки іноді випускають профільованими за допомогою фильєр із некруглим профілем отворів. Такі нитки менш теплопровід., більш об'єм., мають приєм. іскр. блиск. У текстильній пром-сті А. в. використовують для виготовлення одягу, домаш. текстилю (штор, рушників, серветок, пост. білизни) тощо. З А. в. виготовляють фильтрув. тканини, зокрема і для гіперфільтрування — процесу, що застосовують для знесолювання мор. води, концентрування рідкісних і благородних металів, очищення стічних вод тощо. А. в. використовують також для виготовлення сигарет. фильтрів.

Дж.: ДСТУ 2136-93. Волокна та нитки текстильні. Види, дефекти. Терміни та визначення. Київ, 1993.

Лит.: Костров Ю. А., Химия и технология производства ацетатного волокна. Москва, 1967.

Н. П. Супрун

Ацетилен (від лат. acetum — оцет і грец. ὕλη — речовина, сировина), етин $\text{CH}\equiv\text{CH}$ — найпростіший вуглеводень із потрійним зв'язком. Безбарвний газ, $t_{\text{пл.}} = -81$ °С за 170,3 кПа; $t_{\text{кип.}} = -83,8$ °С. Розчинність (об'єм А.) в 1 об'ємі розчинника за 15 °С і 101 кПа: у воді — 1,15; етанолі — 6. Атоми Карбону (вуглецю) в А. sp-гібридизовані. А. має лінійну будову. Він є слабкою С–Н кислотою ($pK_a \sim 25$), унаслідок дії сильних основ утв. ацетилениди метал. елементів. Для А. характерні реакції приєднання галогенів, гідроген галогенідів. А. приєднує воду (реакція М. Кучерова) у кислому середовищі за наявності солей двовалентного Меркурію (ртуті). Можливе також приєднання до А. (за участі каталізаторів) спиртів, фенолів, тіолів, вторин. амінів, карбон. к-т, амідів, ціанід. к-ти. Продуктами приєднання до А. водню є етен і етан. А. реагує з альдегідами й кетонами в лужному середовищі (реакція О. Фаворського); вступає в реакції карбонілювання, олігомеризації до вінілацетилену й дивінілацетилену, тримеризації в бензол (бензен) над активним вугіллям, циклотетрамеризації (реакція В. Ю. Ренне), полімеризації з утворенням поліацетилену ($-(\text{CH}=\text{CH})_n-$). Пром. методи добування А.: з природного газу піролізом, термоокис. крекінгом або електрокрекінгом в електродуг. печах; карбід. методом. А. утворює з повітрям і киснем вибух. суміші, здатні вибухати від удару. А. зберігають у сталевих балонах в ацетоні під тиском. А. виявляє слабку токс. дію; його гранично допустима концентрація — 0,3 мг/м³. А. має важливе пром. значення, є вихід. речовиною для пром. синтезу ацетальдегіду (етаналю), етан. (оцтової) к-ти, етену та його хлоропохідних, хлоропрену, вінілхлориду, вінілацетату, бутадієн. каучуку тощо. Застосовується для ацетилено-кисневого зварювання і різання чорних металів.

Лит.: Вацуро К. В., Мищенко Г. Л. Именные реакции в органической химии. Москва, 1976; Терней А. Современная органическая химия : в 2 т. / Пер. с англ. Москва, 1981; Реутов О. А., Курц А. Л., Бутин К. П. Органическая химия : в 4 ч. Москва, 2004; Лозинський М. О. Ковтуненко В. О. Карбаніони. Добування та алкілювання. Київ, 2008; Ластухін Ю. О., Воронов С. А. Органічна хімія. Львів, 2009; Pässler P., Hefner W., Buckl K. et al. Acetylene // Ullmann's Encyclopedia of Industrial Chemistry : in 40 vol. Weinheim, 2011. Vol. 1.

О. В. Гордієнко

Ацетилсаліцилова кислота (Acidum acetylsalicylicum), саліциловий етер оцтової кислоти, 2-(ацетилокси)бензойна кислота, ацетат саліцилової кислоти, аспірин — лікарський препарат, який має знеболювальну, жарознижувальну та протизапальну дію. Уперше саліцилову к-ту виділив 1838 Р. Піріа (1814–1865; Італія), за сировину він використав кору верби білої. 1853 Ш. Жерар (1816–1856; Франція) добув із саліцилової к-ти неочищену ацетилсаліцилову. З 1874 саліцилову к-ту виготовляли в Німеччині як лік. засіб, однак препарат завдавав шкоди шлунку. Над його удосконаленням працювали хіміки фарм. фірми «Баєр» («Bayer»), яка приписує винахід А. к. Ф. Гофману (1868–1946; Німеччина, Швейцарія): методом ацетилювання він отримав хімічно

Ацетатне волокно.
Ацетатний шовк

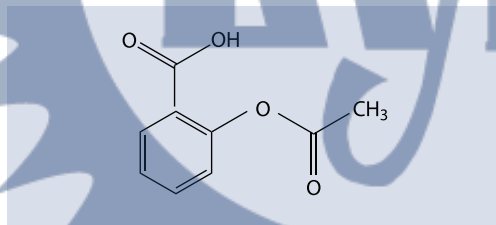

Ацетилен. Балони

Ацетилен. Зварювання за допомогою ацетилену

чисті та стабільні зразки А. к., придатні для мед. застосування. За ін. версією, винахід було здійснено А. Айхенгрюном (1867–1949; Німеччина), який керував роботою Ф. Гофмана. Новому препарату дали назву «аспірин», 1899 фірма «Байер» налагодила його серійне вир-во. У той час препарат виготовляли у вигляді порошку, розфасованого по скляних пляшечках. А. к. — білі дрібні голчасті кристали або легкий кристал. порошок без запаху; у вологому середовищі (напр., за контакту з повітрям) набуває запаху *оцтової кислоти*. Брутто-формула — $C_9H_8O_4$. Молярна маса речовини — 180,157 г/моль; густина — 1,4 г/см³; $t_{пл} = 135^\circ C$ (швидке нагрівання); твердіння розплаву відбувається за $t-ри\ 118^\circ C$; $t-ра\ самозаймання = 490^\circ C$. Під час реакції середовища А. к. індикатори змінюють забарвлення: *лакмус* із фіолетового кольору на червоний; метилоранж — з помаранчевого на рожевий. Кислотно-основні властивості А. к.: $pK(25^\circ C) = 3,49$. Гідроліз А. к. відбувається під час нагрівання А. к. із натрій гідроксидом у водному розчині або суміші з *водою*, при цьому з'являється слабкий запах оцту. Унаслідок реакції обміну за карбоксильною групою А. к. із питною содою виділяється вуглекислий газ. Є декілька способів ідентифікації А. к. Так, А. к. спочатку гідролізують (див. *Гідроліз*), потім підкислюють розведеною сульфат. к-тою, при цьому спостерігається утворення білого кристаліч. осаду саліцилової к-ти. Реакційну суміш фільтрують, до фільтрату додають етанол і концентровану сульфатну к-ту — утв. оцтово-

Ацетилсаліцилова кислота. Структурна формула

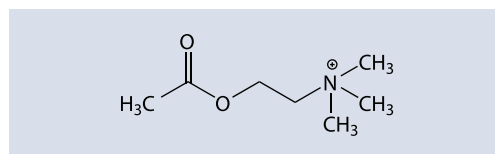
тиловий естер із характерним запахом. Саліцилову к-ту, що міститься в осаді, ідентифікують за допомогою хлориду феруму (III) за утворенням фіолетового забарвлення. Якщо до А. к. додати концентровану сульфат. к-ту, з'являється запах оцтової к-ти; за подальшого додавання розчину формальдегіду (реактив Коберта) розчин набуває рожевого забарвлення. При прожарюванні А. к. із кальцій гідроксидом утв. *ацетон*, пари якого забарвлюють змочений о-нітробензальдегідом фільтрувальний папір у жовто-зел. або блакитно-зел. колір, а змочений розчином хлоридної кислоти — у блакитний. А. к. можна добути з дерева верби білої (*Salix alba*) методом Кольбе — Шмітта — карбоксилюванням натрію феноляту (сухого) і дією вуглекислого газу (тиск — 0,6 МПа, $t-ра = 185^\circ C$, тривалість перебігу реакції — 8–10 год). Пром. добування А. к. відбувається в кілька способів: ацетилюванням саліцилової к-ти оцтовим ангідридом; ацетилюванням саліцилової к-ти оцтовою к-тою у присутності фосфору трихлориду; взаємодією саліцилової к-ти з кетеном. Альтернативним методом пром. синтезу А. к. є окислення о-крезолу (неочищеної карболової к-ти) оксидом міді під час нагрівання. А. к. пригнічує синтез простагландинів. За тривалого використання навіть у помірних дозах може призвести до шлункової кровотечі, пошко-

дження нирок і дефекту слуху, тому її не рекомендують дітям до 12 р. Вважають також, що А. к. може спричинити рідкісне захворювання — синдром Рея. Проте дослідження показують, що А. к. може запобігати інфаркту і тромбозам, тому схильним до серцево-судинних захворювань людям рекомендують постійне вживання її в малих дозах (бл. 80 мг на добу). Ефективність А. к. доведена також в ін. сферах.

Лит.: Mahdi J. G., Mahdi A. J., Mahdi A. J. et al. The Historical Analysis of Aspirin Discovery, its Relation to the Willow Tree and Antiproliferative and Anticancer Potential // Cell proliferation. 2006. Vol. 39. № 2; Машковский М. Д. Лекарственные средства. 16-е изд., перераб., испр. и доп. Москва, 2012; Безуглий П. О., Гриценко І. С., Таран С. Г. та ін. Фармацевтична хімія. 3-тє вид., випр., доопрац. Вінниця, 2017.

К. В. Маторіна

Ацетилхолін. $CH_3CO(O)CH_2CH_2N(CH_3)_3$ — четвертинна моноамонієва сполука; естер, утворений залишком холіну та оцтової к-ти, один із *медіаторів* периферичної й центральної нервової систем. Молярна маса — 146,21 г/моль. Для застосування з лік. метою та фармакол. досліджень А. добувають у вигляді хлориду чи ін. *солі*. Брутто-формула — $C_7H_{16}ClNO_2$; назва за номенклатурою IUPAC — 2-ацетокси-*N,N,N*-триметилацетанамоній хлорид. Мол. м. хлорид А. — 181,66 г/моль. Хлорид А. є білою кристал. речовиною з $t-рою\ плавлення\ 144–148^\circ C$. Сполука має слабкий запах, добре розчинюється у *воді*, *спирті*, *хлороформі*, проте нерозчинна в етері. А. — хімічно слабкостійка сполука, що розкладається під час кипіння в розчині чи тривалого зберігання. А. уперше був синтезований 1867. Природний А. було виділено й ідентифіковано 1913 А. Д. Евінсом. Згодом Г. Г. Дейл описав біол. дію хім. речовини, а функціональне значення А. 1921 встановив фізіолог О. Леві. Лаб. синтез А. передбачає взаємодію холіну хлориду або холіну *гідроксиду* з *хлорангідридом* або *ангідридом* оцтової к-ти. Холін хлорид або холін гідроксид отримують взаємодією триметиламіну з 2-хлоретанолом чи оксираном. Прямий синтез А. включає взаємодію триметиламіну з 2-хлоретилацетатом. Ендогенний А. є хім. нейротрансмітером холінергічних нейронів центральної та периферичної нервової систем. Біосинтез А. відбувається з холіну та оцтової (етанової) к-ти під впливом холінацетилтрансфери в *ендоплазматичній сітці* холінергічних нейронів. А., зв'язаний із *білками*, які запобігають розщепленню його ацетилхолінестеразою, надходить у *синапси* й накопичується у вигляді синаптичних пухирців. Вивільнюється в момент *збудження* нервового волокна, проникає в синаптичну щілину, взаємодіє з холінорецепторами постсинаптичної мембрани та спричинює виникнення нервового імпульсу. Вивільнений А. швидко руйнується ацетилхолінестеразою та втрачає активність. Утворений при цьому холін вико-

Ацетилхолін. Структурна формула

ристовується для ресинтезу А. У волокнах пошмугованих м'язів А. відкриває канали в мембрані, якими йони натрію заходять до саркоплазми волокна, зумовлює появу потенціалу дії, стимулює м'язове скорочення. А. є збудливим медіатором для гол. мозку (малі концентрації полегшують, вел. — гальмують синаптичну передачу) і гальмівним медіатором для непосмугованих (гладеньких) м'язів, *серця, судин кровоносних, залоз, шкіри*. Недостатній синтез А. в мозку спостерігають за *Альцгеймера хвороби*. Фармакологічна дія А.: уповільнення серцевого ритму, звуження коронарних судин і зіниці ока, розширення периферичних кровонос. судин, зниження артеріального і внутрішньоочного тиску, посилення перистальтики шлунку і кишечника, посилення секреції травних (особливо слинних), бронхіальних залоз, *потових залоз і залоз слізних, скорочення м'язів бронхів, матки, жовчного й сечового міхура*.

Лит.: Михельсон М. Я., Зеймаль Э. В. Ацетилхолин, о молекулярном механизме действия. Ленинград, 1970; Гонський Я. І., Максимчук Т. П., Калинин М. І. Біохімія людини. Тернопіль, 2013; Безуглий П. О., Гриценко І. С., Таран С. Г. та ін. Фармацевтична хімія. 3-тє вид., випр., доопрац. Вінниця, 2017; Сибірна Н. О., Гачкова Г. Я., Бродяк І. В. та ін. Функціональна біохімія. Львів, 2018.

О. Л. Кобзар

Ацетилцелюлоза (від лат. acetum — оцет і целюлоза), ацетати целюлози — естери целюлози та етанової (оцтової) кислоти. Заг. формула — $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(OCOCH_3)_x]_n$, де x — ступінь естерифікації або ступінь заміщення; n — ступінь полімеризації. Розрізняють первинний ацетат (триацетат целюлози, триацетилцелюлоза) — кінцевий продукт ацетилювання целюлози, вторинний ацетат (вторинну А.) — продукт часткового гідролізу первинного ацетату. Ступінь естерифікації змінюється в діапазоні від 2,2 до 3,0; його визначають за вмістом зв'яз. етанової (оцтової) к-ти, мас. частка якої в триацетилцелюлозі становить 60–61,5%, у вторинній А. — 52–56%. Ступінь полімеризації сягає 600–700. В А. усі або частина гідроксильних груп ацетилювані, тому вона має широкий діапазон ацетильних груп, різну довжину полімер. ланцюга, молярну масу та властивості. Ацетати целюлози — аморф. сполуки білого кольору (порошки, добре сипкі *гранули* або пластівці) без смаку й запаху або з незначним запахом оцту. Одним із найважливіших показників, що визначають можливість та умови переробки ацетатів целю-

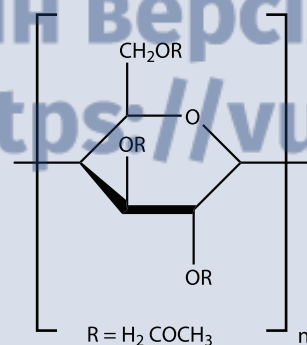
лози, є їхня розчинність, яка значною мірою залежить від кількості ацетильних груп у полімер. ланцюзі. Вискоестерифіковані ацетати целюлози розчинні в метиленхлориді, дихлороетані, хлороформі, метилцелюлозі, метановій (мурашиній) та етановій кислотах. Зниження ступеня заміщення уможливорює розширення асортименту розчинників для ацетатів целюлози й поліпшення їхньої сумісності з низькомолекуляр. пластифікаторами. А. зі ступенем заміщення 0,5–0,6 розчиняється у воді. Ацетати целюлози, які випускають у пром. масштабах, нерозчинні в етанолі, бензені, бензині, воді. Ацетати целюлози мало гігроскопічні, світлостійкі, мають належні фізико-мех. властивості (волоконно- та плівкоутворювальні), практично не займисті. Для підвищення терм. стабільності А. до неї додають дифеніламін, похідні фенолу, гідрохінону тощо. *Луги* та неорганічні к-ти поступово омилують (див. *Гідроліз*) А. з утв. гідратцелюлози. А. добувають взаємодією високоочищ. целюлози з оцтовим ангідридом, ацетилхлоридом або кетеном. А. використовують у вир-ві полімер. плівок, *ацетатних волокон, лаків*, різноманітних *мембран*, кіно- і фотоплівки, рентгенів. плівок, пакув. матеріалів, міцних *пластичних мас*, сонцезахисних окулярів та оправ тощо. Широко застосовується у фармацевт. пром-сті як пролонгатор і коригент смаку, а також для нанесення напівпроник. плівкового покриття на пігулки.

Лит.: Возняк В., Попович В., Богдан Я. Допоміжні речовини та їх застосування в технології лікарських форм. Львів, 1996; Бобрівник Л. Д., Руденко В. М., Лезенко Г. О. Органічна хімія: Київ; Ірпінь, 2005; Суберляк О. В., Баштанник П. І. Технологія переробки полімерних та композиційних матеріалів. Львів, 2007; Roberson C. Cellulose Acetate: Properties, Uses, and Preparation. New York, 2019.

Т. А. Каменська

Ацетон (від лат. acetum — оцет), пропанон, диметилкетон — легка безбарвна легкозаймиста рідина з характерним запахом. Формула — CH_3COCH_3 . Молярна маса — 58,08 г/моль; $t_{кип.} = 56,29^\circ C$, $t_{пл.} = -94,6^\circ C$, $n_D^{20} 1,3588$, $d_4^{20} 0,791$. Змішується в будь-яких пропорціях із *водою* та більшістю орган. розчинників. У пром-сті А. виробляють за кумен-гідропероксид. методом; гідратацією пропену з подальшим окисненням або дегідруванням пропан-2-олу; прямим окисненням пропену. А. виявляє хім. властивості, характерні для аліфатич. *кетонів*: відновлюється до пропан-2-олу та пропану, амальгамою магнію або цинку — до пінакону; реагує зі *спиртами*, діолами, ціанід. к-тою, натрій гідроген сульфідом, *фенолом*, амінами, гідроксиламіном, гідразином та його похідними; під дією *хлору* й *лугу* утв. хлороформ, який взаємодіє з А. з утворенням антисептику хлоретону; вступає в альдоно-кетонову конденсацію. А. окиснюється сильними окисниками з утворенням ацетат. та форміат. к-т і далі — Карбон (IV) оксиду і води. Для якіс. визначення А. використовують йодоформну реакцію, кольорові реакції, напр., із 1,3-динітробенzenом; кількісно визначають титруванням розчином калій перманганату в лужному середовищі; окисмуванням із подальшим титруванням лугом гідроген хлориду, що утворився. А. є продуктом метаболізму в орг-мі людей і входить до складу крові та сечі. А. широко

Онлайн версія журналу
<https://vue.gsu.edu>

Ацетилцелюлоза.
Будова мономерної ланки ацетилцелюлози

застосовують у лаб. практиці та пром-сті як розчинник, зокрема ацетил- та нітроцелюлози, штучних волокон, лік. засобів, косметики. А. є вихід. речовиною для синтезу кетену, оцтового ангїдриду, діацетонowego спирту, окису мезитилу, метилізобутилкетону, метилметакрилату, полікарбонату, епоксид. смол та ін.

Лит.: Терней А. Современная органическая химия : в 2 т. Москва, 1981; Kirk-Othmer Encyclopedia of Chemical Technology : in 27 vol. 5th ed. New York; Chichester, 2004. Vol. 1; Ластухин Ю. О., Воронов С. А. Органическая химия. 3-те вид. Львів, 2009; Acetone: Biochemistry, Production and Uses / Ed. by I. Kozłowska, Kł. Walczak. New York, 2018.

О. В. Гордієнко

Ацетоно-бутилове бродіння — тип бродіння без доступу кисню (анаеробний), кінцевими продуктами якого в кислому середовищі є, переважно, ацетон (пропанон) і 1-бутанол ($\text{CH}_3\text{CH}_2\text{CH}_2\text{CH}_2\text{OH}$). Також утв. у порівняно невеличких кількостях водень, вуглекислий газ CO_2 , етанова CH_3COOH , бутанова $\text{C}_3\text{H}_7\text{COOH}$ к-ти, етанол (спирт етиловий). Збудником А.-б. є анаероб. бактерії з роду *клостридій* (*Clostridium acetobutylicum* та ін.), що спричиняють розкладання вуглеводів. А.-б. відбувається у 2 фази. У першій фазі бродіння паралельно з наростанням біомаси накопичуються етанова та бутанова к-ти; у другій фазі утв. переважно ацетон та 1-бутанол. Під час А.-б. зброджуються моносахариди, дисахариди та полісахариди — крохмаль, інсулін, але не зброджуються клітковина й геміцелюлоза. До освоєння хім. синтезу ацетону й 1-бутанолу А.-б. було єдиним способом пром. добування цих речовин із кукурудзи, жита, картоплі.

Лит.: Biomass, Biopolymer-Based Materials, and Bioenergy : Construction, Biomedical, and other Industrial Applications / Ed. by D. Verma, E. Fortunati, S. Jain et al. Duxford; Cambridge, 2019.

Л. В. Кобріна

Ацетонові тіла — див. Кетонові тіла.

Ацетонурія (від ацетон і грец. οὖρον — сеча), кетонурія — поява в сечі ацетонових (кетонів) тіл, які є продуктами окиснення жирів і білків в орг-мі людини. До кетонових тіл належать ацетон, оксимасляна кислота, а також ацетооцтова к-та. У нормі із сечею на добу виділяється до 0,01–0,03 г ацетонових тіл (у перерахунку на ацетон). За надмір. вмісту ацетонових тіл у крові ацетон виділяється і легенями. Найчастіше А. спостерігають при діабеті цукровому, можлива також унаслідок голодування за значного обмеження споживання вуглеводів і неправильного харчування, особливо в дітей. А. при діабеті є показником тяжкості захворювання і неправильної дієти. Ацетон виявляють за допомогою проб із нітропрусидом натрію та йодоформом. Ацетон можливо визначити в сечі експрес-методом.

Лит.: Лабораторные и инструментальные исследования в диагностике / Пер. с англ. В. Ю. Халатова; под ред. В. Н. Титова. Москва, 2004; Кишкун А. А. Руководство по лабораторным методам диагностики. Москва, 2010; Плахтій П. Д., Юкшинський Г. Й. Профілактика та лікування захворювань нирок і сечовивідних шляхів. Кам'янець-Подільський, 2013; Данилова Л. А. Анализы крови, мочи и других биологических жидкостей человека в различные возрастные периоды. Санкт-

Петербург, 2014; Бондарев С. А. Сахарный диабет : в 2 ч. Санкт-Петербург, 2018.

В. В. Зленко

Ацефалія (від а... — заперечний префікс і грец. κεφαλή — голова) — 1) У медицині — аномалія розвитку плода, що характеризується відсутністю голови та/або мозку головного. А. несумісна з життям, що пов'язано з відсутністю структур гол. мозку, які відповідають за осн. функції життєзабезпечення орг-му людини. А. здебільшого поєднується з ін. внутрішньоутробними вадами, деякі з них також є несумісними з життям. Причини розвитку А. невідомі. Може виникнути як самостійна патологія, але в окремих випадках має спадковий характер. Виявити А. можна під час ультразвукового дослідження (УЗД) у першій половині вагітності, одразу після чого здійснюють її переривання. А. трапляється вкрай рідко в людей та деяких тварин. Експонати ацефалів є в мед. музеях світу, зокрема в Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) РАН у м. Санкт-Петербурзі (РФ).

Лит.: Цибульник Л. О. Анатомія і основи фізіології людини з елементами патології / Ред. Т. С. Прокопенко. Харків, 2005; Федонюк Я. І., Волков К. С., Волошин В. Д. та ін. Анатомія та фізіологія з патологією. 3-те вид., допов. і випр. Тернопіль, 2018.

2) У соціальній антропології — стан суспільства без формального лідерства та постійної влади політичної, за якого відсутній чітко ідентифікований механізм устрою державного й управління. Обмеженість політ. влади призводить до актуалізації ін. ієрархій: екон., етніч., реліг., ідеол. тощо. Відбувається перманент. процес зміни лідерів, оскільки здобути політ. владу значно легше, ніж утримати. Соц. механізми в умовах А. ґрунтуються на інститут. існуванні сегментів, які постійно розпадаються та поєднуються залежно від актуалізації нагальних завдань і конфліктів. Найстійкішими є різні типи сегментів, що об'єднані за тер., віковими й сімейними критеріями. А. притаманна сусп-вам, що перебувають у стані активної громадянської війни. Короткочас. період А. простежують при несподівано швидкій втраті управління носіями вищої держ. влади в авторитар. сусп-вах (Н. Чаушеску в Румунії 1989, В. Янукович в Україні 2014).

Лит.: Daannaa H. S. The Acephalous Society And The Indirect Rule System in Africa // Journal of Legal Pluralism And Unofficial Law. 1994. № 34; Faulks K. Political Sociology: a Critical Introduction. New York, 2000; Béteille A. Inequality and Equality // Companion Encyclopedia of Anthropology. 2nd ed. London, 2002; Ellis S. The Mask of Anarchy: The Destruction of Liberia and the Religious Dimension of an African Civil War. 2nd ed. New York, 2007; The New Handbook of Political Sociology / Ed. by Th. Janoski, C. de Leon, J. Misra et al. Cambridge, 2020.

О. В. Михайлич

Ацидогастрограф [від лат. acidus — кислий, грец. γαστήρ (γαστρός) — шлунок і грец. γράφω — писати] — реєструвальний прилад для вимірювання внутрішньопорожнинного водневого показника (pH) у стравоході та шлунку. Складниками А. є електродна система, портативний накопичувач даних pH і комп'ютерна програма оброблення отриманих результатів. Електродна система А. складається із pH-мк-

Ацетонурія. Визначення ацетону експрес-методом

Ацидогастрограф. Сучасний ацидогастрометр

розонда з активним електродом для вимірювання внутрішньопорожнинного рН та електрода порівняння. У конструкції рН-мікророзонда як активний електрод можуть використовувати металоокисні електроди на основі сполук вольфраму або сурми, а також скляні електроди. Хлорид срібла є основою електродів порівняння. Портативний накопичувач даних рН вимірює електрорушійну силу, що виникає між двома електродами та перетворює її у значення рН. Прилад вимірює та зберігає отримані дані. Залежно від тех. характеристик портативного накопичувача даних рН, дослідження внутрішньопорожнинного рН можуть виконуватись як короткотермінові (експресгастро-рН-моніторинг), так і в режимі тривалого часу до 48 год. Комп'ютерну програму оброблення одержаних результатів використовують для аналізу даних рН. А. дає змогу діагностувати кислотні гастро-зофагеальні рефлюкси в разі патології стравоходу, вивчити секреторну функцію шлунку за патології верхніх відділів органів травлення, а також провести оцінку ефективності антирефлюксної, антисекреторної та кислотостимулюючої терапії.

Лит.: Рапопорт С. И., Лакшин А. А., Ракитин Б. В. и др. рН-метрия пищевода и желудка при заболеваниях верхних отделов пищеварительного тракта. Москва, 2005.

С. В. Заїка

Ацидоз (від лат. *acidus* — кислий) — підвищення кислотності крові, шлункового соку і тканин організму внаслідок порушення кислотно-лужної рівноваги. Виникає через надмірне зв'язування кислих продуктів у тканинах орг-му та погіршення виведення їх надлишку, що є результатом порушення механізмів регуляції обміну речовин, кровоносної, дихальної та видільної систем. А. призводить до зрушення фізіол. функцій орг-му. Класифікують А. за етіологією — метаболічний, респіраторний, видільний, змішаний; за водневим показником — компенсований, субкомпенсований, некомпенсований.

Лит.: Ганонг В. Фізіологія людини / Пер. з англ. Львів, 2002; Литвицкий П. Ф. Нарушения кислотно-основного состояния // Вопросы соврем. педиатрии. 2011. Т. 10. № 1; Guyton A., Hall J. Guyton and Hall Textbook of Medical Physiology. 13th ed. Philadelphia, 2015; Тепаев Р. Ф., Ластовка В. А., Пыталь А. В. и др. Метаболический ацидоз: диагностика и лечение // Педиатрическая фармакол. 2016. № 13 (4); Фізіологія / За ред. В. Г. Шевчука. 4-ге вид. Вінниця, 2018; Мороз В. М., Йолтухівський М. В., Белік Н. В. та ін. Фізіологія. Короткий курс. 2-ге вид. допов. і перероб. Вінниця, 2019.

Л. Л. Хмель

Ацидофільія (від лат. *acidus* — кислий та грец. *φίλω* — любити) — здатність структурних елементів клітин і тканин набувати забарвлення під дією кислих барвників на гістологічних препаратах. Як і базофільію, А. використовують у гістол. дослідженнях (див. *Гістологія*) під світловим мікроскопом для збільшення виразності під час визначення структур. елементів клітин або тканин. Структури, що мають основну (лужну) природу та здатні зафарбовуватися кислими барвниками (кислотами та їх солями), наз. оксифільними (ацидофільними, еозинофільними). До них належить цитоплазма, еритроцити, колаген. волокна тощо. Серед кислих барвників найвідомішими є еозин, конго червоний, кислий

фуксин, пікринова к-та, які надають оксифільним структурам переважно черв. або рожевого забарвлення різн. інтенсивності.

Лит.: Лупир М. В. Спосіб забарвлювання нервових волокон // Таврич. медико-біол. вестник. 2013. Т. 16. № 1. Ч. 1 (61); Луцик О. Д., Чайковский Ю. Б., Білий Р. О. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2020.

Ацидофільні напої (від лат. *acidus* — кислий та грец. *φίλω* — любити) — кисломолочні напої, вироблені з пастеризованого (див. *Пастеризація*) молока сквашуванням спец. заквасками, складником яких є ацидоф. паличка (*Lactobacillus acidophilus*). Залежно від складу закваски А. н. поділяють на такі види: молоко ацидофільне — кисломолоч. продукт, який виробляють сквашуванням пастериз. молока чистими культурами ацидоф. палички; молоко ацидофільно-дріжджове — кисломолоч. продукт, отриманий сквашуванням пастериз. молока чистими культурами ацидоф. палички і дріжджами; ацидофільін — кисломолоч. продукт, виготовлений сквашуванням пастериз. молока чистими культурами ацидоф. палички й ін. видів роду *Lactococcus* sp. та закваскою, виготовл. на кефір. (див. *Кефір*) грибах. Ацидоф. паличка вирізняється високою антагоніст. активністю до широкого спектра мікроорганізмів, зокрема стафілококів, здатна продукувати біологічно активні речовини і пригнічувати процеси гниття в кишківнику людини. А. н. виробляють із мас. часткою жиру від 0 % до 6 % з таких видів сировини: молока коров'ячого незбир. або знежир., вершків, маслянки, а також заквасок, заквашув. препаратів, бактер. концентратів або бактер. препаратів прямого внесення на чистих культурах ацидоф. палички, до складу яких, за потреби, вводять дріжджі, молочнокислі стрептококи, кефір. закваску. А. н. виготовляють сквашуванням пастериз. нормаліз. молоч. суміші за температур. режимів, зумовл. складом заквасок (30–35 °С — для ацидофільніну, 30–32 °С — для ацидофільно-дріждж. молока, 38–42 °С — для ацидоф. молока), резервуар. або термостат. способами з подальшим охолодженням та фасуванням. А. н. мають однорід., в'язку, тягучу консистенцію, з непоруш. згустком (за термостат. способу вир-ва) або поруш. згустком (за резервуар. способу). Смак і запах А. н. чистий, кисломолоч., без сторонніх присмаків та ароматів. Для ацидофільніну та ацидофільно-дріждж. молока освіжальний, ледь гострий із незнач. дріждж. запахом. Титрована кислотність А. н. — від 75 °Т до 130 °Т, активна — від 4,7 до 3,9 одиниці водневого показника (рН). Кількість життєздат. молочнокислих бактерій в А. н. масою 1 г має становити не менше 10⁷. Мас. частка білка в А. н. — не менш як 2,7 %, їх калорійність, залежно від умісту жиру, становить 26–80 ккал/100 г. Терміни придатності до споживання А. н.: до 7 діб — для молока ацидоф.; не більш як 5 діб — для молока ацидофільно-дріждж. та ацидофільніну.

Дж.: ДСТУ 4540:2006 Напої ацидофільні. Технічні умови. Київ, 2007.

Лит.: Поліщук Г. Є., Грек О. В., Скорченко Т. А. та ін. Технологія молочних продуктів. Київ, 2013.

Г. Є. Поліщук

Ацидофобні організми (від лат. *acidus* — кислий та грец. *φοβος* — страх, побоювання), ацидофоби, базифільні організми — живі орг-ми, які не витримують кислого середовища, відда-

ють перевагу лужному або нейтральному. До А. о. належать кальцефіли (кальцефільні рослини, кальцефіти), напр., *бузина*, *крушина*, *робінія*, *люцерна*, *квасоля*, *бурак* та ін. Крім рослин, кальцефілами є *уробактерії*, які розкладають сечовину до *аміаку* та вуглекислого газу й потребують лужного середовища зі значеннями *водневого показника* (рН) не нижче за 8 (рН = 8–9). Антагоністами ацидофобів є ацидофіли (ацидофільні орг-ми), які для розвитку потребують кислого середовища. Ацидофільні та А. о. є *біоіндикаторами* середовища.

Лит.: Краснов В. П., Орлов О. О., Ведмідь М. М. Атлас рослин-індикаторів і типів лісорослинних умов Українського Полісся. Новоград-Волинський, 2009; Безроднова О. В. Раритетні кальцефільні види в Гербарії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (CWU) // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Біол. 2015. Вип. 25; Whitaker J., Vanapalli S., Fortin D. Improving the Strength of Sandy Soils via Ureolytic CaCO_3 Solidification by *Sporosarcina ureae* // Biogeosciences. 2018. № 15.

Ациклічні сполуки (від *а...* — заперечний префікс і *цикл*) — те саме, що й *аліфатичні сполуки*.

Ацилювання (від новолат. *acidum* — кислота) — заміщення в органічних сполуках атома водню (гідрогену) або ін. атома чи групи залишком *кислоти карбонової* (RCO). Уведення формільної групи HCO називають формілюванням; ацетильної CH_3CO — ацетилуванням; бензольної $\text{C}_6\text{H}_5\text{CO}$ — бензоїлюванням. Ацилювальна здатність похід. карбонових к-т зменшується в ряду: галогеноангідриди > ангідриди > естери > кислоти > аміді. Ацилювати можна різні O-, N-, S-, C-вмісні нуклеофільні реагенти. Найпоширеніші *агенти* А. — галогеноангідриди карбон. к-т, А. якими проводять за наявності основ. А. бензоїлхлоридом *спиртів*, *амінів* і *тіолів* за наявності водного розчину лугу називають реакцією К. Шоттена (1853–1910) — Е. Баумана (1846–1896; обидва Німеччина). А. к-тами спиртів (реакція естерифікації) каталізують к-тами. Аміни А. *ангідридами* й естерами карбон. к-т, карбоновими к-тами — за нагрівання їхніх амонійних солей або сполученням за наявності карбодіімідів (у синтезі *пептидів*). А. галогеноангідридами або ангідридами к-т речовин, що містять активний атом гідрогену біля атома карбону, — напр., ацетооцтового естеру, т. з. конденсація Кляйзена (Л. Р. Кляйзен; 1851–1930; Німеччина) з утворенням β -кетоестерів, або циклічних β -кетоестерів, т. з. конденсація В. Дікмана (1869–1925; Німеччина) — відбувається за наявності основ. Найважлив. методом А. ароматич. ядра з утворенням *кетонів* за допомогою хлороангідридів, ангідридів є реакція Ш. Фріделя — Дж. Крафтса (1839–1917; США). Формілювання ароматич. сполук здійснюють: N,N'-заміщеними формамідами за наявності POCl_3 — це реакція А. Вільсмайєра (1894–1962) — А. Хаака (1898–1976; обидва Німеччина); CO, HCl і кислот Дж. Льюїса (1875–1946; США) — це реакція Л. Гаттермана — Ю. А. Коха (1864–1956; США); $\text{Zn}(\text{CN})_2$ та HCl — це реакція Л. Гаттермана; хлороформу в лужному середовищі — це реакція К. Раймера (Реймера; 1845–1883) — Ф. Тімана (1848–1899; обидва Німеччина). Для А. амінів, спиртів, тіолів застосовують кетен $\text{CH}_2=\text{C}=\text{O}$, під дією якого з оцтов. к-ти в пром-сті добувають оцтов. ангідрид.

Лит.: Мищенко Г. Л., Вацуро К. В. Синтетические методы органической химии. Москва, 1982; Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1988. Т. 1; Нейланд О. Я. Органическая химия. Москва, 1990; March J., Smith M. March's Advanced Organic Chemistry: Reactions, Mechanisms, and Structure. 6th ed. New York, 2007; Ластухин Ю. О., Воронов С. А. Органическая химия. 3-е вид. Львів, 2009; Klein D. Organic Chemistry as a Second Language. Hoboken, 2016.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Ацинус (лат. *acinus*, букв. — ягода винограду) — структурно-функціональна одиниця *органа*. Розрізняють А. *легень* і А. *залози*. А. легень — структурно-функціональна одиниця дихального апарату ссавців. Це система розгалужень однієї кінцевої *бронхіоли*, що ділиться на 14–16 дихальних (респіратор.) бронхіол першого порядку, які дихотомічно діляться на респіратор. бронхіоли другого порядку. Останні, своєю чергою, також дихотомічно розгалужуються на респіраторні бронхіоли третього порядку, що утв. 2–3 генерації альвеоляр. ходів, які розгалужуються на альвеолярні мішечки. Одна легенева часточка (лобула) налічує бл. 50 А. А. залози — *аденомер* альвеоляр. залози, кінцевий секретор. відділ, порожнина, що накопичує *секрет*. Має вигляд бульбашкоподіб. утворення з одно- або різнотип. залозистих клітин, розташованих на *базальній мембрані* та оточених сполуч. тканиною, кровонос. *капілярами* й нерв. волокнами. А. є в структурі молоч., слинних, сальних, підшлунк., передміхур. залоз.

Лит.: Іанонг В. Ф. Фізіологія людини. Львів, 2002; Капштанов Н. Ф. Новый взгляд на пневмонию и частные вопросы пульмонологии. 2-е изд., перераб. и доп. Казань, 2017; Коляденко Г. І. Анатомія людини. Київ, 2018.

Ацінанани вологі тропічні ліси (франц. *Les forêts humides de l'Atsinanana*) — природна *територія* вздовж сх. узбережжя о. *Мадагаскар*, на якій розташована низка держ. *заповідників* пров.

Ацінанани вологі тропічні ліси

Махадзанга (Мажунга) і Туліара; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2007). Заг. пл. — 4 796 км². Тварин. і росл. світ А. в. т. л. відображає геол. історію острова: відокремлення о. Мадагаскар від *материка* (бл. 60 млн р. т.) зумовило утворення географічно ізольованої зони з унікальним *біорізноманіттям*. 80–90 % видів, які поширені в *лісах* А., не трапляються в ін. місцях. Тут мешкають 78 із 123 видів нелітаючих *ссавців*

о. Мадагаскар, 72 із яких занесені до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи. 3-поміж них ендеміки острова — лемури. Бл. 12 тис. видів рослин є ендеміками цієї місцевості. 2010 ліси потрапили до переліку об'єктів всесвіт. спадщини ЮНЕСКО, які перебувають під загрозою знищення. Охорона тер. здійснюється через систему держ. нац. парків. Для включення до переліку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО було номіновано 8 нац. парків (прибл. 20–25% від заг. пл. лісів). Так, під охорону ЮНЕСКО потрапили ділянки 6 із 8 номінованих парків. Збереження релікт. лісів А. необхідне для підтримки неперерв. екол. процесів, що зумовлюють життєдіяльність представників місцевої флори й фауни, особливо приматів.

Літ.: Утко Е. В., Шумихина О. В. Сокровища человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. 2-е изд. Москва, 2013.

Ацте́ки — див. *Астеки*.

Ацте́ське письмо́ — див. *Астекське письмо*.

Ацте́ські мо́ви — див. *Астекські мови*.

Ача́р'я (санскрит अचार्य, Ācārya — той, хто веде послідовників, або той, кого наслідують) — в індійській духовній традиції (індуїзм, буддизм, джайнізм) — титул учителя-наставника, який повчає учнів власним прикладом. Вказує на особистість, яка не просто виголошує вчення, а й практично дотримується цих реліг. або філос. принципів, втілює їх своїм способом життя. У буддизмі А. — вчитель, який практикує заняття з тими, хто пройшов обряд посвячення. Часом (напр., у тибетському буддизмі) надається як вчений ступінь, підтвердження високого рівня традиц. освіти. У школах інд. філософії так іменують засновника певного напрямку, вшанованого гуру. У джайнізмі — вищий ранг в ієрархії монахів із найбільшими повноваженнями в громаді.

Літ.: Шохин В. Первые философы Индии. Москва, 1997; Берин А. Опора на духовного учителя: Построение здоровых взаимоотношений. Санкт-Петербург, 2002; Великие учителя Тибета. Москва, 2003; Андросов В. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь. Москва, 2011.

О. В. Саранін

Аче́бе, Чину́а [англ. Achebe, Chinua; справж. — Ачебе, Альберт Чинуалумогу (англ. Achebe, Albert Chinualumogu); 16.11.1930, с. Оджиді р-ну Пн. Ідемілі, шт. Анамбра, Нігерія — 21.03.2013, м. Бостон, США] — письменник і літ. критик, почес. професор понад 30 ун-тів світу. Писав англ. мовою. Належав до найчисельнішого етносу Африки іґбо. Нар. у сім'ї проповідника й викладача недільної христ. школи. Після закінчення школи (1944) як найздібніший учень отримав можливість навчатися в уряд. коледжі в м. Умуахії (одному з кращих закладів освіти Зх. Африки). Закінчив його 1948 за 4 р. і вступив до Університет. коледжу (тепер ун-т м. Ібадана), асоційов. коледжу Лондон. Ун-ту. Хотів вивчати медицину, проте згодом змінив фах на англ. філологію, історію і теологію. 1953 отримав диплом про вищу освіту. 1954 переїхав до м. Лагоса, де працював на держ. нігерійському радіо. Під час Громадян. війни в Нігерії, т. з. війни за незалеж-

ність Біаффри, А. підтримував створення Біафр. республіки. Протягом 1967–1970, працюючи дипломатом, об'їздив чимало країн, обговорюючи проблеми свого народу. У цей час став співзасновником вид-ва «Сайтадел Прес» («Citadel Press»), що спеціалізувалася на вид. книжок для дітей. Після відновлення нігерій. влади в регіоні письменник мешкав у США (1972–1976), читав лекції в ун-тах. Згодом повернувся на батьківщину, де протягом 1976–1981 обіймав посаду професора та викладача англ. л-ри в Нігерійському ун-ті, був директором вид-в. 1990, після автокатастрофи, що спричинила інвалідність, А. назавжди переїхав до США. Спершу викладав у коледжі Барда (м. Нью-Йорк); з 2009 — в Браунському ун-ті (шт. Род-Айленд). Літ. творчість розпочав ще студентом як автор коротких оповідань. Світову славу А. здобув завдяки публікації роману «Світ розпадається» («Things Fall Apart»; 1958). Імпульсом до написання твору стало негатив., расистсько-колоніальне зображення Африки в європ. л-рі. Письменник «африканізував» англ. мову, ввівши у свій текст слова, прислів'я та приказки народу іґбо. А. спробував створити нову мову та нову естет. парадигму для відображення світобачення африканців. У романі представлено своєрідну версію Африки з позиції її корінного мешканця. А. розпочав діалог-дискусію із образами афр. континенту, змальованими у творах зх. авторів. Одна з гол. проблем роману — осмислення наслідків європ. колоніалізму. Романи «Втрачений спокій» («No Longer at Ease»; 1960) і «Стріла Бога» («Arrow of God»; 1964) — певне продовження «Світ розпадається»; усі твори разом часто називають «трилогією про Африку». Після тривалої творчої перерви А. опублікував роман про постколоніальну Африку «Мурашники савани» («Anthills of the Savannah»; 1987), що увійшов до короткого списку Міжнар. Букерівської премії. Літ.-крит. творчість письменника зосереджена навколо питань ідентичності афр. митця, а також на критиці зх.-європ. літ. канону про Африку. У лютому 1975 у Массачусет. ун-ті (м. Емгерст) А. прочитав лекцію «Образ Африки: расизм у повісті Дж. Конрада «Серце темряви»». Згодом виступ увійшов до збірки «Сподівання та перешкоди» («Hopes and Impediments»; 1988). У праці автор звинувачує англ. письменника в упередженому змалюванні африканців та їхньої культури. Для Дж. Конрада, за словами А., Африка — це антитеза до цивілізов. Європи. А. писав також оповідання для дітей та поезію. Серед його поет. збірок — «Обережно, побратиме» («Beware, Soul-Brother»; 1971) та «Різдво у Біафрі» («Christmas in Biafra»; 1973). В укр. літературознавстві творчість А. досліджували В. Бурко, В. Кухалашвілі та О. Штанюк, перекладали В. Коробко та В. Митрофанов. Укр. мовою видано роман «Втрачений спокій» та оповідання «Няньчина помста». Лауреат премії поезії Брит. співдружності (1973), Нігерійської нац. премії (1987), Премії миру нім. книгарів (2002), міжнар. Букерівської премії (2007), премії Дороти та Ліліан Гіш (2010).

Тв.: Beware, Soul-Brother, and Other Poems. Enugu, 1971; Christmas at Biafra, and Other Poems. Garden City, 1973; Morning Yet on Creation Day. London, 1975; African Short Stories. Oxford, 1987; Hopes and Impediments. New York, 1990; Anthills of Savannah. New York, 1997; The Trouble With Nigeria. Enugu, 2000; Girls at War and Other Stories.

Аче́бе Чинуа

Toronto, 2010; Chike and the River. New York, 2011; The Flute. St. Johns, 2013; A Man of the People. New York, 2016; The African Trilogy: Things Fall Apart; Arrow of God; No Longer at Ease. New York, 2017; How the Leopard Got His Claws. New York, 2019. (у співавт.); Укр. перекл. — Втрачений спокій. Київ, 1965; Няньчина помста // Всесвіт. 1978. № 9.

Лит.: Волинський С. Поразка Обі Оконкво // Всесвіт. 1966. № 6; Ezenwa-Ohaeto. Chinua Achebe: A Biography. Oxford, 1997; Irele F. The Crisis of Cultural Memory in Chinua Achebe's Things Fall Apart // African Studies Quarterly. 2000. Vol. 4. Is. 3; Morrison J. The Fiction of Chinua Achebe. New York, 2007; Штанюк О. Тема розпаду як ферментивний дроб повільної нігерійської літератури: досвід Чинуа Ачебе // Питання літературознав. 2009. Вип. 78; Morrison J. Chinua Achebe. Manchester, 2017.

М. М. Шимчишин

Ачесон, Дін Гудергем (англ. Acheson, Dean Gooderham; 11.04.1893, м. Мідлтаун, шт. Коннектикут, США — 12.10.1971, громада Сенді-Спрінг, шт. Меріленд, США) — держ. діяч, Держ. секретар США (1949–1953), дипломат, член Амер. академії мист-в і наук (з 1955). Нар. у родині англікан. священика. Юрид. освіту здобув у *Ельсському університеті* (1912–1915) та Гарвард. школі права (1915–1918). Працював клерком у Верх. суді США (1919–1921). Тривалий час займався юрид. практикою, зокрема з 1921 упродовж 12 р. працював у міжнар. юрид. фірмі «Ковінгтон енд Берлінг» («Covington & Burling»). Був членом *Демократичної партії* (США). 1933 призначений заст. міністра фінансів США. З 1941 — помічник Держ. секретаря. 1945–1947 — заст. Держ. секретаря. 1949 призначений Держ. секретарем. 1953 залишив держ. службу й повернувся до приват. юрид. практики. Після *Другої світової війни* брав участь у розробці *Трумена доктрини* і *Маршалла плану*. Відіграв визначальну роль у формуванні зовн. політики США на початку *холодної війни*. Підтримував створення НАТО (1949). Під час *Карибської кризи* делегований до Ш. де Голля з метою інформування про плани США щодо блокади Куби. Автор низки книжок спогадів: «Влада і дипломатія» («Power and Diplomacy»; 1958), «Ранок і полудень» («Morning and Noon»; 1965), «Присутній під час творення: мої роки в Державному департаменті» («Present at the Creation: My Years in the State Department»; 1969), «Корейська війна» («The Korean War»; 1971), «Плоди з тернів» («Grapes from Thorns»; 1972, посмертно). Лауреат *Пулітцерівської премії* (1970). Нагороджений Президент. медаллю Свободи (1964).

Пр.: Present at the Creation: My Years in the State Department. New York, 1987.

Лит.: Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Пер. с англ. Москва, 2002; Chace J. Acheson: The Secretary of State Who Created the American World. New York, 2007; Beisner R. L. Dean Acheson: A Life in the Cold War. Oxford, 2009; Hopkins M. Dean Acheson and the Obligations of Power. Lanham, 2017.

В. О. Пількевич

Ачех (індонез. Aceh) — провінція Індонезії.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Провінція займає Пн.-Зх. окраїну о. Суматра. У її складі — прибережні острови, серед яких найбільші — уздовж зх. узбережжя — Сімеулеу, Туангку, на Пн. — Сабанг, або Вег. На Пн. провінція віддале-

на на понад 100 км від о. Великий Нікобар із союдної тер. *Андаманських і Нікобарських островів Індії*, на Сх. відмежована *Малаккською протокою* від *Малайзії*, у Пд.-Сх. частині — сухопутна межа з індонез. провінцією *Північна Суматра* (Суматра Утара). Тер. — 57,956 км².

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Складається з 18 адм. районів і 5 міст. Адм. ц. — м. Банда Ачех (стара назва — Кутараджа).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Відомості про держ. утворення на тер. сучас. А. сягають 7–9 ст. і пов'язані з індонез. царством Ламурі, жителі якого сповідували *буддизм*. З 1267 дійшли відомості про Султанат Пасай як порт і гавань для торг. суден із Зх. Азії, Індії до островів архіпелагу. Це був важливий торг., культ. та реліг. центр, де гол. значення відігравав *іслам*. Тут побували М. Поло (1292), Ібн Баттута (1345), ін. європ. та араб. мандрівники. З 1521 частину султанату завойовано португальцями за активної колонізації островів та Ост-Індської кампанії Султанат А., або Королівство Даруссалам, набув могутності в 16–17 ст. завдяки стратегічному положенню на крайній Пн. о. Суматра та протекції від мусульм. материк. держав; контролював торгівлю *прянощами*. Активна колонізація регіону португ., англ. та голланд. експедиціями зумовила ситуацію постійних збройних сутичок влади А. як із колоністами, так і конкуренцію з ін. князівствами та держ. утвореннями на острові. Підписання Суматрин. трактату між Англією та Голландією 1873 стало поштовхом до початку Ачес. війни (1873–1904), що закінчилася перемогою голландців, яку було важко закріпити через постійні збройні повстання місц. жителів. Під час *Другої світової війни* тер. провінції окупували яп. війська. З 1950 — у складі Індонезії. З огляду на вел. природні запаси нафти та торгівлю *прянощами*, місц. еліти вели постійну боротьбу проти будь-якої влади. Центр. влада реагувала на протестні виступи збільшенням автоном. повноважень та введенням уряд. військ, однак увесь час з'являлися нові вимоги. Рух «Вільний Ачех» боровся проти індонез. сил 1976–2005. У грудні 2004 протистояння припинилося через катастроф. руйнування та значну кількість жертв унаслідок *цунамі*. Урегулювання конфлікту між регіон. силами та центр. владою закріплено в Меморандумі про взаєморозуміння, підписаному 2005 у м. Гельсінкі. З 2005 провінція має юридично закріплені особл. статус автономії. Це одна з індонез. провінцій, де з 2003 у всіх сферах діють закони *шаріату*.

ПРИРОДА. Рельєф на узбережжі рівнинний, у пд.-сх. частині — заболочені рівнини, у центр. частині провінції — початок гір. хребта Барісан (ін. назва Букіт-Барісан). Серед. висоти гір. частини — 1 000–2 000 м, у пд.-зх. частині провінції — відмітки від 3 000 м. Зона сейсміч. та вулканічної діяльності. Трапляються *землетруси*. У межах А. добувають нафту, природний газ; є поклади заліза, олова, міді, золота. Поширені червоні малородючі ґрунти з високим вмістом заліза та алюмінію на латеритах та більш родючі ґрунти, що утв. на вулканічних породах. Розчищені від троп. лісів с.-г. ділянки використовують для вирощування *прянощів*, пальм, *зернових культур*. Річк. система утв. невеликими за довжиною, але повноводними протягом року річками, що стікають з гір. районів до узбережжя. Тектонічне оз. Лаут Тавар розташ. на висоті

Ачесон Дін Гудергем

Ачех. Прапор

Ачех. Герб

Ачех. Велика мечеть
Байтуррахман

1 100 м над рів. м., його пл. — 70 км², глибина — 80 м. Клімат екваторіальний, теплий і вологий. Серед. т-ра січня — +26 °С, липня — +28 °С. Середньорічна кількість опадів — понад 2 000 мм. Гір. тер. провінції вкрита *вологими екваторіальними лісами*, узбережжя — *манграми* та заболоченими рівнинами. У високогірних вічнозелених лісах поширені *дуб, каштан, лавр, бук*, хвойні. Рослинний світ А. багатий і таксономічно різноманітний: у флорі представлена велика кількість ендемічних видів (див. *Ендеміки*) мохів, папоротей (включно з деревоподібними), квіткових рослин. Серед судинних рослин, крім численних *орхідних, дінтерокарпових*, трапляються також *аморфофалус велетенський* (*Amorphophallus titanum*), *рафлезія Арнольда* (*Rafflesia arnoldii*). Як природні та як культивовані плодові рослини поширені *манго, рамбутан, дуріан, авокадо, апельсин, папая, гуава*. Тварин. світ різноманітний, найкраще збережений на заповід. тер.: *носорогові, слони, тапірові, ведмеді, макаки, гібони*, численні види *плазунів*; ендемічні таксони: *суматранський тигр, суматранський носоріг, козоріг суматранський, замбар індійський, бенгальський кіт* та ін. Нац. парк «Гунунг Лоусер» (пл. — 6,3 тис. км²) на кордоні з Пн. Суматрою є частиною природ. заповідника *Суматри вологі тропічні праліси* (об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* з 2004), де охороняють екосистеми вологих екваторіальних лісів.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 5,28 млн осіб (2018, оцінка), густота — 91 особа на км². Склад нас. за етніч. групами (2010, оцінка): ачинці (70,65 %), яванці (8,94 %), гайо (7,22 %), батаки (3,29 %), аласи (2,13 %), сималурці (1,49 %), ін. індонез. етноси — анеук-джамі, мінангкабау, синкіли, таміанги (4,25 %), ін. національності (2,03 %). За реліг. складом: мусульмани (98 %), християни (1 %), буддисти (0,1 %); ін. релігії (0,5 %), не визначили свій реліг. статус (0,4 %). За віковими групами (2018, оцінка): до 14 р. — 30,9 % осіб, 15–64 р. — 62,3 % осіб, 65 р. і більше — 6,8 % осіб. За статевими групами: жінки (51 %), чоловіки (49 %). Рівень урбанізації (2010, оцінка) — 28 %. Найбільші міста: Банда Ачех, Локсеумав, Лангза. Нас. зростає, зокрема через активну міграцію з ін. регіонів Індонезії. Середньоріч. темпи приросту нас. 2017–2018 — 1,77 %. **ГОСПОДАРСТВО.** Домінують видобуток і переробка нафти та газу, розвинене деревооброблення. В А. вирощують *рис, чорний перець, кавові дерева, кокосові пальми, гвоздичні дерева*. Провінція займає важливе місце в міжнар. тор-

гівлі пальмовою олією, мускат. горіхом, плодами пальми арека, *копрою, арахісом, прянощами*. В А. виготовляють специфічно оброблений сорт кави «Копі Лувак», у вир-ві якого задіяні плоди кавових дерев робусти і ссавці з род. *Viveru* — мусанги азійські (*Paradoxurus hermaphroditus*). Тваринництво представлене переважно птахівництвом і розведенням ВРХ, на о. Вег вирощують буйволів. Розвиваються сфера послуг і туризм. Туристи відвідують прибережні міста та відпочинкові комплекси на їхніх околицях із пляжами Банда Ачех, Локсеумав; острівні тер. Сімеуде, Вег із містом і найбільшим поселенням Сабанг тощо. Діє Міжнар. аеропорт імені Султана Іскандара Муди (з 1943, реконструкція і відновлення після цунамі 2009; пасажирообіг на 2012 — 1,8 млн), а також малі аеропорти на прилеглих островах. Мор. транспорт є важливим у перевезенні вантажів. Є торг. порти в м. Банда Ачех. Індонез. держ. з-ця обслуговує шляхи, побудовані за часів голланд. панування (станом на

Ачех. Зразок традиційного
будинку ачинців

2017 перебувають на реконструкції). Трансп. сполучення між містами Суматри суттєво покращилося після буд-ва шосе з твердим покриттям, що проходить сх. і зх. узбережжями провінції, а також сполучає внутр. райони.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. У системі серед. освіти функціонують 2 типи шкіл: світські та реліг., куди вступають після закінчення початк. школи 12–13-річні школярі. Серед держ. ЗВО — Іслам, ун-т А. (засн. 1960), Ун-т Сіія Куала (засн. 1961), Ун-т Малукусалле (засн. 1969), Ун-т Самундра (засн. 2013), Ун-т Теуру Умар (засн. 2014). Створено іст. музей А. (1915, де зібрані старожитності та природні колекції), музей цунамі (2009) та Меморіальний парк у м. Банда Ачех, Іст. парк «Гунонганг» (закладений у 17 ст.). Проводять фестивалі кави, страв місц. кухні. Архіт. пам'ятка сакрал. значення — мечеть Байтуррахман Рая (збудована 1881).

СПОРТ. Збудовано критий спорт. комплекс, футбол. стадіони: «Харпан Бангса» (45 тис. місць), «Дімуртала» (20 тис. місць), де тренуються спортсмени місц. спортклубів. Організують змагання з гольфа та яхтингу.

Лім.: Reid A. An Indonesian Frontier: Acehese and Other Histories of Sumatra. Singapore, 2005; Ananta A., Arifin E., Hasbullah M. et al. Demography of Indonesia's Ethnicity. Singapore, 2015.

Ачімович, Тихомір Михайлович (серб. Аћимовић, Тихомир Михајловић; 25.05.1926, с. Рогоча, поблизу м. Белград, тепер Сербія —

24.12.1978, м. Одеса, тепер Україна) — письменник. Писав серб. мовою. Нар. у селян. сім'ї. За *Другою світовою війною* — учасник нар.-визвольної війни 1941–1945 в *Югославії*. Мав бойові нагороди. З 1946 жив у СРСР. Служив у Рад. армії. 1948 за часів уряду Й. Б. Тіто А. оголошено поза законом і заочно засуджено до страти. Не був реабілітований на батьківщині до кінця життя. Закінчив 1964 Літ. ін-т імені О. М. Горького (м. Москва, тепер РФ). Автор романів: «Космаець» (1964), «Дуби не гнуть» (1971), «Постріл» (1974), «Листопад» (1976), «Чужі діти» (1979), повістей «Будинок без адреси» (1968), «Багнет і троянда» (1970), «У затінку ущелини» (1977), у яких відобразив героїзм партизанів і підпільників під час нар.-визв. війни 1941–1945 в Югославії, писав про бойову співдружність югослав. і рад. воїнів. Окр. твори А. укр. мовою переклали В. Осмак та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Штык и роза. Одесса, 1970; Выстрел. Москва, 1974; В тени ущелья. Одесса, 1977; Чужие дети. Киев, 1979; У к р п е р е к л. — Дуби не гнут. Киев, 1971; Листопад. Київ, 1976.

Г. Д. Зленко, П. М. Рудяков

Аччелерандо (італ. *accelerando* — пришвидшуючи) — муз. термін, що означає прискорення темпу певного фрагмента твору.

Аш, Соломон Еліот (англ. Asch, Solomon Eliot; 14.09.1907, м. Варшава, тепер Польща — 20.02.1996, м. Гейверфорд, шт. Пенсильванія, США) — психолог. Автор експериментів, присвяч. *конформності*. Піонер у галузі соц. психології та *гештальтпсихології*. Виріс у польськ. м. Лович. 1920 емігрував із сім'єю до США. Після закінчення школи вступив до міського коледжу Нью-Йорка (спеціальність — л-ра та наука). Перед закінченням навчання зацікавився психологією, познайомившись із книгами філософа та психолога В. Джеймса. 1928 отримав ступінь бакалавра. Після завершення навчання в Колумбійському університеті 1930 отримав ступінь магістра, 1932 — доктора філософії. А. зацікавився *гештальтпсихологією* завдяки одному з її засновників, своєму наставникові — психологу М. Вертгеймеру. Викладав 1932–1941 у Бруклін. коледжі, 1943–1946 — у Новій школі соц. досліджень, 1947–1966 — у Свортмор. коледжі, який тоді був центром гештальтпсихології. З 1966 працював в Ін-ті когнітив. досліджень Ун-ту Ратджерса; з 1972 — проф. психології Ун-ту Пенсильванії, де після відставки 1979 до 1996 залишався почес. професором. А. працював за запрошенням у Гарвардському університеті та Массачусетському технологічному інституті. Один із учнів А. — психолог С. Мілгрем. А. відомий дослідженнями формування враження, впливу авторитету, конформності та багатьох ін. проблем у соц. психології. Своєю діяльністю підтверджував осн. думку гештальтпсихології, що ціле не лише більше за суму його частин, а й характер цілого принципово змінює ці частини. А. уважав, що соц. взаємодія допомагає окремим людям синтезувати інформацію про групові норми, погляди ін. і власні уявлення про себе як членів групи. Ці погляди розвинуті в теоріях соц. ідентичності. А. підкреслював, що незалежна думка й незгода між членами групи є наріж. каменем функціонування групи. Вважав, що лише через вирівнювання відмінностей з ін. чле-

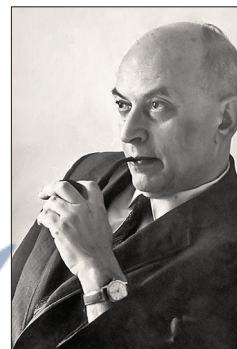
нами групи люди можуть по-справжньому зрозуміти недоліки своїх переконань. А. був переконаний, що конформність і *нонконформність* не є простими протилежностями; конформність та протидію можна тлумачити як самот. соц.-психол. процеси. На основі експериментів групової конформності продемонстрував, що група здійснює вплив на особливості сприйняття окремого індивіда, навіть якщо сприйняття групи наперед хибне.

Пр.: Forming Impressions of Personality // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1946. № 41 (3); Social Psychology. Englewood Cliffs, 1952; Opinions and Social Pressure // Scientific American. 1955. № 193 (5); Studies of Independence and Conformity: A Minority of One Against a Unanimous Majority // Psychological Monographs: General and Applied. 1956. № 70 (9); Р о с . п е р е к л. — Мнения окружающих и социальное давление // Общественное животное / Под ред. Э. Аронсона. 9-е изд., междунар. Санкт-Петербург; Москва, 2003.

Лит.: Ложкін Г. В., Моначин І. Л., Періг І. М. Видатні психологи. Тернопіль, 2016; Соціальна психологія / Уклад. В. П. Павленко. Суми, 2017.

Аш-Шахрастані, Абу ал-Фатх — див. *Шахрастані*, Абу ал-Фатх, аш

Аш, Шолом (їдиш שלום אש; 01.11.1880, м. Кутно, тепер Польща — 10.07.1957, м. Лондон, Велика Британія) — письменник, драматург і есеїст. Писав мовою їдиш. Нар. у традиц. хасид. родині торговця худобою і власника готелю. Отримав традиц. єврейську реліг. освіту. У 16–17 р. захопився ідеями єврейського просвіт. руху *Гаскала*, таємно від батьків читаючи текст його ідеологів. 1898 переїхав до м. Влоцлавека, 1899 — до м. Варшави, де увійшов до кола письменників, що об'єднувалися довкола І.-Л. Переца. 1908 А. вперше відвідав Палестину, 1911 описав враження від поїздки у книжці нарисів «Земля Ізраїлю» («ארץ ישראל»). 1908 взяв участь у Чернівецькій конференції з мови їдиш (м. Чернівці, тепер Україна), яка ухвалила рішення про статус їдишу як однієї з нац. мов євреїв. 1909 А. емігрував до США. Після *Першої світової війни* повернувся до Європи, відвідав Литву й Німеччину, оселився в Польщі. 1932 обраний почес. президентом Їдишського ПЕН-клубу. Того ж року Ю. К. Пільсудський нагородив А. орденом Відродження Польщі, що було неоднозначно сприйнято єврейською громадськістю Польщі. 1939 повернувся до США. Співпраця А. з комуніст. газ. «Ранкова свобода» («בוקר חופשי») у 1940-х стала приводом для обвинувачень його в «антиамериканській діяльності» на поч. 1950-х (див. *Маккартизм*). Це змусило письменника виїхати до Європи. Останні роки життя провів у м. Лондоні та м. Бат-Ямі (Ізраїль). Розпочав писати 1899 *ївритом*, під впливом І.-Л. Переца перейшов на їдиш. Друкувався з 1900. У 1902 опублікував першу книгу оповідань «У погані часи» («אין שלעכטער צײַט»). З 1904 почав писати вел. прозу: повість «Штетл» («שטעטל»), яку частина літературознавців розглядає як поему у прозі, з 1905 — п'єси для єврейського театру. Здобув популярність у Європі п'єсою «Бог помсти» («בן נקמה», 1906; уперше поставлено 1907 у Німеччині, упродовж наступного року перекладено осн. європ. мовами). У центрі уваги творів А. — життя єврейського містечка (штетлу) та іст. тематика, пізніше також життя єврейських емі-

Аш Соломон Еліот

Аш Шолом

грантів у США. Через пізній роман «Людина з Назарета» («דער מאן פון נצרת»; 1939), що ґрунтується на євангел. сюжеті, А. звинуватили в пропаганді християнства. А. заявляв, що метою написання цього роману та його продовження [романи «Апостол» («The Apostle»; 1943) і «Марія» («Mary»; 1949)], вийшли лише англ. переклади, ідиш. тексти неопубл.] було створення мосту між юдаїзмом і християнством. У будинку А. в м. Бат-Ямі після його смерті відкрито Музей А.

Тв.: Англ. перекл. — The Apostle. New York, 1985; The Nazarene. 2nd ed. New York, 1996; Рос. перекл. — Собрание сочинений : в 3 т. Москва; Ленинград, 1929–1930; Люди и боги. Москва, 1966.

Лит.: Madison C. Yiddish Literature: Its Scope and Major Writers. New York, 1972; Siegel B. The Controversial Sholem Asch: An Introduction to His Fiction. 3rd ed. Bowling Green, 1976; Norich A. Discovering Exile: Yiddish and Jewish American Culture During the Holocaust. Stanford, 2007; Wolitz S. Yiddish Modernism: Studies in Twentieth-Century Eastern European Jewish Culture. Bloomington, 2014.

Аша́ (араб. الْأَشْعَى; псевдонім, букв. — підсліпуватий; справж. ім'я — Абу Басир Майнум ібн Кайс аль-Бакрі; бл. 570, Аравійський п-ів — бл. 630, там само) — представник доіслам. культури, поет. Імовірно, був християнином-несторіанцем (див. *Несторіанство*), наприкінці життя, можливо, навернувся в іслам. Більшу частину життя провів у мандрах *Аравійським півостровом*, тривалий час перебував при дворі володаря Гіри ан-Нумана V — вважають, що саме від А. пішла традиція писати за винагороду. У творчості А. відчутний вплив перс. культури. Поету належить зб. віршів, написаних в усталених для доіслам. доби жанр. формах: мадх (панегірик), лір. газель, гедоніст. гамрійят. Стиль панегіриків А. традиційний — оспівування шанованих бедуїнами чеснот: походження зі шляхет. роду, завзятість, мужність, розум тощо, однак автор вніс до цього жанру новий елемент: ускладнену особистісну «діалектику почуттів». Уславився як новатор тієї частини касид, у яких оспіване вино та учти. Свої вірші виконував у супроводі муз. інструментів. Творчість А. мала значний вплив на поета-гедоніста пізньої доби — *Абу Нуваса*.

Лит.: Ханна аль-Фахури. История арабской литературы : в 2 т. / Пер. с араб. Москва, 1959. Т. 1; Крымский А. Твори : в 5 т. Київ, 1974. Т. 4; Халимоненко Г. История турецкой литературы. Київ, 2009; Brockelmann C. History of the Arabic Written Tradition : in 3 vol. / Trans. from germ. Leiden; Boston, 2016. Vol. 1.

Г. І. Халимоненко

А́шам, Роджер (Ескем; англ. Ascham, Roger; 1515, с. Кірбі Віске, округ Хамблтон, графство Пн. Йоркшир, Велика Британія — 30.12.1568, м. Лондон, Велика Британія) — педагог-гуманіст, учений, дидакт, письменник. Нар. в родині управителя. Писав англ. мовою. Навчався 1530–1537 у коледжі Св. Іоанна в Кембриджі, де отримав ступінь магістра. Згодом викладав грец. мову в *Кембриджському університеті*; був проф. коледжу при ньому. 1541 — перекладач при єпископі Йорка. Учителював у принца Едуарда (1548); був викладачем грец. мови та латини у принцеси Єлизавети (1548–1550). Делегований 1550–1553 як дипломат до двору імператора Священ. Рим. імперії *Карла V Габсбурга* у м. *Аугсбург*. Служив при королів. дворах *Едуарда VI, Марії I та Єлизавети I*. Його пед. твори першими

надруковані англ. мовою. Засобом для досягнення виховання культ. і доброчес. джентльменів уважав вивчення л-ри. Агітував за надання освіти дівчаткам. Виступав проти тілес. покарань (палич. дисципліни), що панували в школах Середньовіччя; вимагав гуман. підходу до дитини. Приділяючи увагу фіз. вихованню, А. рекомендував тренувати дітей у стрільбі з лука. У викладанні лат. мови звертався до методу подвійного (зворот.) перекладу, що полегшував вивчення предмета. Писав діалоги-трактати.

Пр.: English Works: Toxophilus. Report of the Affaires and State of Germany. The Scholemaster. Cambridge, 2010.

Лит.: Ryan L. V. Roger Ascham. Stanford, 1963; Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / Ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. Москва, 1964. Т. 1; Stark R. Protestant Theology and Apocalyptic Rhetoric in Roger Ascham's «The Schoolmaster» // Journal of the History of Ideas. 2008. Vol. 69. № 4.

М. Г. Криловець

А́шамво́ху, Аша-Вахішта (пазенд. ašam vōhū, букв. — блага істина) — у *зороастризмі* — одна з основних (друга за значущістю після *Ахунавар*) мантр-молитов із 12 слів, об'єднаних у 3 рядки. Мантра ширше відома за її першими словами «Ашем Воху», однак її назва в *Авесті* — «Аша Вахішта». Вважають такою, що отримана *Заратустрою* як одкровення від Творця. Як і ін. молитви, подані в текстах Гат (найдавнішої і найшанованішої частини *Авести*), — алегорична; її однознач. переклад і тлумачення дати складно. Молитва призначена для зосередження молільника на понятті «істина» та її проголошенні. Гол. смисл: кожна людина може мати власне уявлення про істину, однак тільки той, хто слідує Істині справжній, вищій, абс., найкращій, отримує і справжні блага (спокій, благодать, вище блаженство, щастя, просвітлення). Утім, вжиті в древ. текстах поняття, традиційно перекладені як «істина», є багатозмістовним — це та вища істина, згідно з якою, за вченням зороастризму, діє творець *Ахура-Мазда*, його прояв у світі, водночас — співмірність, порядок, гармонія, праведність тощо, найвище Благо, яке втілюється у праведні думки, праведні слова і праведні вчинки. Частіше за ін. мантри вживають у культовій практиці. Швидкість виголошення однієї молитви порівняна в текстах зі швидкістю витікання річок «однієї з іншої». Проголошенням А. закінчують більшість зороастр. *богослужінь*. Мантру належить читати вірянам тричі перед їжею і три або чотири рази після їжі.

Лит.: Авеста: Избранные гимны. Из Видевдата / Пер. с авест. Москва, 1993; Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices (The Library of Religious Beliefs and Practices). 2nd ed. London, 2001; Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004; Горохов С. А., Христов Т. Т. Религии народов мира. 3-е изд., стер. Москва, 2017.

О. І. Предко

Аша́нті традиційні будівлі (англ. Asante Traditional Buildings) — комплекс із 13 сакральних споруд на тер. сучасної *Гани*, збудованих в епоху держави Ашанті; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1980). Д-ва Ашанті (ін. назви — федерація Ашанті, імперія Ашанті, королівство Ашанті) — ранньофеод. утворення, що виникло 1670 (за ін. даними 1697–1701) на тер. сучас. Гани за перемоги народу ашанті (народ групи

Ашам Роджер

акан) над сусід. племенами. Державу очолював верхов. вождь — ашантихене, резиденція якого розташовувалася в м. Кумасі (засн. 1695). Символ влади верхов. вождя, символ народу ашанті, а також гол. держ. символ — Золотий трон (табурет), звідси ін. назва столиці — «місто Золотого Трону». На чолі окр. тер. стояли місц. вожді — оманхене. Основа економіки д-ви Ашанті — землеробство, скотарство, видобуток золота й домашні промисли: оброблення металів, зокрема худ. оброблення золота, ткацтво, гончарство, різьбярство тощо. Здійснювалася торгівля рабами й золотом. Брит. вторгнення в 3х. Африку та заснування колонії Золотий Берег (1867) призвели до захоплення тер. д-ви Ашанті за англо-

Ашанті традиційні будівлі

ашантійських війн: 1896 Велика Британія уклала угоду про *протекторат* з окр. племенами, 1902 включила тер. д-ви Ашанті до складу колонії Золотий Берег. 1935 статус д-ви Ашанті формально відновлено, однак усю владу зосереджено в руках губернатора колонії Золотий Берег. 1957 проголошено незалежність Гани. Згідно з Конституцією (1957), тер. колишньої д-ви Ашанті надано статус області. Більшість традиц. споруд втрачено під час брит. завоювання тер. Зокрема, 1895 за наказом Р. Бейден-Павелла (1857–1941; Велика Британія) знищено королів. палац. А. т. б. збереглися насамперед у селах на Пн. Сх. від столиці — м. Кумасі. Для їхньої побудови використано нетривкі матеріали (грунт, бамбук, солом'яні дахи). Особливість планування — наявність внутр. дворику, оточеного чотирма спорудами. Будинки невисокі, проте висоти додають солом'яні дахи. Виконані з ґрунту, що замазаний на дерев'яний *каркас*, і пофарбовані в білий колір. Характерні риси оздоблення — різьблення на дереві; стіни, прикрашені *орнаментами* із кольорової глини й пучків трави. На унікальних *барельєфах* відтворено зображення тварин, птахів, рослин і традиц. символи народу ашанті. Зображення мають не лише декор., а й символ. значення, оскільки пов'язані з традиц. віруваннями місц. жителів. За сприяння посольства Франції в Гані та декількох компаній А. т. б. 1980 внесено до переліку об'єктів всесвіт. спадщини ЮНЕСКО та розпочато роботу з відновлення залишків цих споруд. У більшості випадків частини оригін. конструкцій втрачено. Реставратори вимушені удосконалювати споруди заради їхнього збереження. Вигляд будівель, їхня арх. форма переважно автентичні. Це останні матеріал. свідчення *цивілізації* Ашанті.

Лім.: Rattray R., Bennett G., Blake V. Religion and Art in Ashanti. Oxford; London, 1927; Swithenbank M. Ashanti Fe-

tish Houses. Accra, 1969; Попов В. А. Ашантийцы в XIX в. Опыт этносоциологического исследования. Москва, 1982; Oliver R., Atmore A. Medieval Africa. 1250–1800. 2nd ed. New York, 2001; African Kingdoms: An Encyclopedia of Empires and Civilizations / Ed. by S. Aderinto. Santa Barbara, 2017.

Ашар, Марсель [франц. Achard, Marcel; справжні прізвище та ім'я — Ферреоль Марсель-Огюстен (Ferreol, Marcel-Augustin); 05.07.1899, м. Сент-Фуа-де-Ліон, тепер регіон Овернь — Рона — Альпи — 04.09.1974, м. Париж; похов. у с. Шалле-Сен-Віктор, тепер регіон Сентр — Валь-де-Луар, Франція] — драматург, сценарист, член Французької академії (з 1959). Писав франц. мовою. Нар. у сім'ї власника кафе. У віці 10 р. написав першу п'єсу. У 18 р. приїхав у м. Париж, працював там суфлером у театрі «В'є-Коломбе», журналістом у різних газетах, зокрема «Ювр» («L'Yver»), «Фігаро» («Le Figaro»). Водночас писав п'єси. 1917 написав пародію на «Тартюф» Ж. Б. Мольєра — «Тартюф для театру Гінйоля» («Tartuffe pour le théâtre Guignol»), яка мала успіх. 1922 була поставлена його п'єса «Чи хотіли б ви пограти зі мною?» («Voulez-vous jouer avec moi?»), у якій він грав роль клоуна. Однак перший значний успіх прийшов до нього з п'єсою «Жан із Місяця» («Jean de la Lune»; 1929), яку поставив реж. Л. Жуве. Драм. твори А. — це легкі дотепні комедії, характерні для т. з. театрів паризьких бульварів, їх вирізняють фантазія, поетичність і гумор, осн. теми — кохання, людські стосунки. Критики порівнювали його твори з п'єсами П. Маріво та А. де Мюссе. Твори А. були дуже популярними понад 50 р. Автор п'єс: «Я Вас не кохаю» («Je ne vous pas aime pas»; 1926), «Життя чудове» («La vie est belle»; 1928), «Доміно» («Domino»; 1932), «Ми поїдемо до Вальпараїсо» («Nous irons à Valparaiso»; 1947), «Мулен де ла Галетт» («Le Moulin de la Galette»; 1951), «Рохля» («Patate»; 1957), «Дура» («L'Idiot»; 1960) та ін. Писав також сценарії та діалоги до кінофільмів: «Людина з Фолі-Бержер» (1936), «Алібі» (1937), «Буря» (1938), «Петрюс» (1946), «Мадам де...» (1953), «Країна, з якої я приїхав» (1956), «Шукайте ідола» (1963) та ін. Як режисер поставив фільми: «Людина з Фолі-Бержер» (1935), «Жан із Місяця» (1948), «Паризький вальс» (1949). Зіграв кілька ролей як актор. Був головою журі Канського МКФ 1958, 1959; Венеційського МКФ 1960. П'єси ставилися в багатьох країнах світу (зокрема в США на Бродвеї), а також в Україні (комедія «Дура» — у Київ. академ. театрі драми й комедії на лівому березі Дніпра, з 2001; комедія «Рохля» — у Харків. академ. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна, з 2013).

Та.: Théâtre : en 2 t. Paris, 1942–1943; Collinette. Paris, 1971.

Лім.: Lorcey J. Marcel Achard: ou 50 ans de vie parisienne. Paris, 1977; Viviani Ch. Marcel Achard entre théâtre et cinéma. Caen, 2016.

С. В. Глухова

Ашарі, Аб' аль-Хасан Алі ібн Ісмаїл, аль (873/874, м. Басра, тепер Ірак — 935, м. Багдад, тепер Ірак) — ранній ісламський *теолог*, основоположник однієї зі шкіл *калама*, названої на його честь, — аль-ашарія («пізній калам»). Навчався у наставника місц. *мутазилітів* ал-Джуббаї, в молоді роки був ревним прихильником вчення. З часом упевнився, що мутазилізм

Ашар Марсель

як радикальне раціоналіст. вчення є несумісним з догматикою ісламу, 913 публічно зрікся його в мечеті м. Басри. Більшість прихильників сунізму, до яких примкнув А., не сприймали його доктринальних новацій. Останні роки життя провів у м. Багдаді. Для А. калам є дослідженням питань, на які не було отримано відповіді в епоху Мухаммада та його асхабів. Пропонував розв'язання теод. проблем, балансує між крайнощами мутазилітів і салафітів (традиціоналістів). За вченням А., Аллах є вищим за людське розуміння, тому стверджувати щось про Божеств. речі можна тільки мовою символів. Зокрема, акцентував переносне значення усіх антропоморфізмів Корану. Вперше ввів у бого-

гументи. Вчення А. набуло популярності упродовж 10 ст. в Ірані серед прихильників шафіїтського мазхабу; в ін. мусульм. д-вах зустріло спротив, особливо з боку ханбалітів. За правління завойовника Ірану, сельджукського султана Тогрул-бека (1038–1063); спадщина А. була визнана еретичною. Вже за його наступника султана Алі Аслана (1063–1072) «пізній калам» повернув собі статус «правовірного» вчення. Ашарітський калам остаточно оформився як впливовий напрям мусульм. теології в сер. 11 ст., упродовж 2-ї пол. 11 ст. визнаний офіц. ідеологією Альморавідів у Магрибі й Іспанії. Поступово поширився в усіх сунітських країнах.

Пр.: Р о с п е р е к л. — Одобрение занятия каламом // Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. Москва, 1998; О чём говорили люди ислама и в чём разошлись творившие молитву (фрагменты) // Степанин М. Восточная философия. Вводный курс. Избранные тексты. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2001.

Лит.: Уманец С. Очерк развития религиозно-философской мысли в Исламе (от смерти Мухаммеда и до наших дней). Санкт-Петербург, 1890; Gimaret D. La doctrine d'al-Ash'ari. Paris, 1990; Ибрагим Т., Сагадеев А. ал-Аш'ари // Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991; Frank R. M. Elements in the Development of the Teaching of al-Ash'ari // Le Muséon. 1991. Vol. 104. Is. 1–2; Якубович М. Філософська лексика арабського середньовіччя: спроба україномовної реконструкції // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. 2008. Вип. 45; Годованець Н. Ашаритська школа каламу // Вісник Нац. авіац. ун-ту. Сер.: Філол. Культурол. 2013. № 1; Корбен А. Абуль-Хасан аль-Ашари // История исламской философии / Пер. с фр. 3-е изд. Москва, 2016.

О. В. Сапанін

Аль-Ашарі Абу аль-Хасан Алі ібн Ісмаїл. Арабська каліграфія

слов. обіг тезу «не питай, як», вважав, що постулати віри не слід виносити на суд розуму. Поряд із тим, не визнавав віри, не підкріпленої раціон. доводами. А. не поділяв тези про створеність Корану, розрізняв нествор. смисл і його створене вербальне вираження. Крім того, до створених речей відносив матер. носії Корану — папір, чорнило й арабську в'язь. Аллага наділив атрибутами, належними до Його внутр. суті, серед численних досконалостей головною вважав Його творчу силу. Бог є винятковою причиною всього, що існує і відбувається у світі, й кожному мить творить світ немовби наново. Компромісно розв'язував проблему свободи волі. За А., людина не здатна творити, а може тільки привласнювати те, що створює для неї Бог, включно з можливими діями й поведінкою (звідси витоки концепції «касба»). Але подібні «привласнення» спонукають людей уявляти, що вони начебто наділені свободою волі та свободою вибору. Докладно систематизував численні мусульм. учення, дотримуючись традиц. поділу на 73 секти; описав окремі школи та розбіжності між ними. Написав бл. сотні праць з проблематики калама та фікху, але збереглися лише кілька його автентич. творів, серед яких: «Схвалення заняття каламом», «Послання до мешканців прифронтового Баб ал-Аббаба», «Начерки», «Віра» і «Про що стверджували люди ісламу і в чому розійшлися ті, що творили молитву». Деякі дослідники приписують А. авторство трактату «Роз'яснення основ релігії». У більшості праць А. розкриває різні аспекти влас. вчення, посилаючись як на авторитет Корану та хадисів, так і на раціон. ар-

Ашарізм (араб. الأشاعرة, від імені засновника аль-Ашарі) — один із осн. напрямів богословсько-філософських розмірковувань (каламу) в сунізмі, заснований на вченні Абу аль-Хасана аль-Ашарі. Поширився від кін. 10 ст. А. — спроба узгодити вчення школи мутазилітів, які вважали розум єдиним критерієм істини, із доктриною традиціоналістів (салафітів), що вимагала букв. інтерпретації Корану та Сунни на рівні догматів віри. А. закривав філос.-світоглядні засади ортодокс. сунітського ісламу. Широко використовував раціон. методи пояснення світу, але лише для ведення дискусій. У питаннях критеріїв істини, розрізнення добра і зла ашаріти посіли позицію, що джерелом абс. істини є одкровення, а розум — лише засіб підтвердження отриманих через одкровення знань. В А. розроблено концепцію Бога і природи його атрибутів. Бог — єдиний як вічно існуюче трансцендентне буття, Він не є субстанцією чи акциденцією. Усі Його атрибути — знання, могутність, життя, воля, мовлення, зір, слух тощо — є унікальними, неподібними до людських. Питання свободи волі в А. тлумачили через поняття «халк» (творіння) та «касб» (набуття, привласнення): Бог створює як ідеальну матрицю усі людські дії, а людина, маючи свободу вибору, їх привласнює. У дискусії щодо створеності Корану обстоювали думку, що його зміст і смисл вічно притаманні сутності Бога, але мають конкретні словесно-звукові форми вираження у різні часи та серед різн. народів. Онтологія А. втілена у вченні про контингентність усіх речей та уявлень у Всесвіті. Основою світобудови аша-

ріти вважали нематеріальні, ізольовані та незалежні один від одного атоми, тривалість існування яких миттєва; вони створені Богом як першопричини всього, що існує. Зміни пояснювали появою одних атомів і зникненням ін. за волею Бога, тому заперечували об'єктивну причинність — усі *причинно-наслідкові зв'язки* є видимістю, створеною Богом для людей. Осн. представники А. — Абу Бакр аль-Бакиллані (пом. 1013; Ірак), Абу Бакр ібн Фурак (пом. 1015; Іран), ібн Тахір аль-Багдаді (пом. 1037; Іран), Абу-ль-Маалі аль-Джувайні (1028–1085; Іран), Абу ал-Фатх аш-Шахрастані, Абу Хамід аль-Газалі.

Лит.: Leaman O. An Introduction to Classical Islamic Philosophy. 2nd ed. Cambridge, 2001; Вольф М. Средневековая арабская философия: ашаритский калам. Новосибирск, 2008; Годованець Н. Ашаритська школа каламу // Вісник Нац. авіац. ун-ту. Сер.: Філос. Культурол. 2013. № 1; Корбен А. История исламской философии / Пер. с фр. 3-е изд. Москва, 2016; Латигіна Н. Ислам: шлях крізь століття. Київ, 2016.

В. М. Слюсар

Ашбáхер, Майкл Джордж (англ. Aschbacher, Michael George; 08.04.1944, м. Літл-Рок, шт. Арканзас, США) — математик, фахівець із теорії скінченних груп, член Нац. АН США (з 1990), дійс. член Амер. академії мист-в та наук (з 1992). Ступінь бакалавра отримав 1966 у Каліфорнійському технол. ун-ті, ступінь доктора філософії — 1969 в Ун-ті Вісконсин-Медисон. З 1976 — проф. Каліфорнійського технол. ун-ту, 1978–1979 — запрошений дослідник Ін-ту перспектив. досліджень. Дис. «Колінеарні групи симетричних блочних конструкцій» присвячено проблемам комбінаторики; у роботі використано методи, розроблені в теорії скінченних груп. 1970–1980 провів остаточну класифікацію скінченних простих груп (історія питання сягала понад 150 р.). Пізніше з'ясовано, що отримана класифікація не повна, 2004 А. та С. Д. Сміт (нар. 1948; США) завершили дослідження. Учасник Міжнар. конгресу математиків (1978; м. Гельсінкі). Премії Коула (1980), Р. Шока з математики від Швед. королів. АН (2011), Лероя П. Стіла (2012), Вольфа (2012). Член Амер. матем. т-ва.

Пр.: Sporadic Groups. Cambridge, 1994; 3-Transposition Groups. Cambridge, 1997; Finite Group Theory. 2nd ed. Cambridge, 2000; The Status of the Classification of the Finite Simple Groups // Notices of the American Mathematical Society. 2004. Vol. 51. № 7.

Ашгабат (туркм. Aşgabat — букв. місто кохання, місто відданості) — місто, столиця Туркменістану. Має статус окремої адм.-тер. одиниці (вілаєту). А. розташ. на Пд. країні в оазі пустелі Каракуми, у передгір'ї *Копетдагу* на висоті 214–240 м над рів. м., прибіл. за 30 км від кордону з Іраном. Тер. — 0,92 тис. км². А. засн. 1881 як рос.

військ. форт на місці перського аулу Асхабад. Того ж року у складі Рос. імперії утв. Закаспійську обл. з центром в А. 1885 через поселення прокладено Закасп. з-цю, що сполучала Серед. Азію з Каспієм (див. *Каспійське море*). 1897 область включено до Туркестанського генерал-губернаторства. 1917 в А. встановлено рад. владу. У липні 1918 унаслідок повстання її було витіснено та згодом встановлено правління Закасп. тимчас. уряду. Деякий час тут також перебували брит. війська. 09.07.1919 рад. влада повторно встановила контроль над А. 17.07.1919 місто названо на честь комісара П. Полторацького (1888–1918). Від 1921 А. був центром Туркменської обл. у складі Туркестанської АССР. 27.10.1924 утв. Туркменську СРР зі столицею в А. 1927 місту повернули оригін., але дещо видозмінену — «Ашхабад». 06.11.1948 А. було зруйновано землетрусом (магнітуда — 7,3 бали за шкалою Ріхтера). За різн. оцінками, загинуло понад 100 тис. осіб, зруйновано понад 90% будівель. А. поступово відновлювали: здійснювали розширення вулиць, створювали нові мікрорайони, озеленювали тер. тощо. 1962 місто підключили до *Каракумського каналу*, у такий спосіб розв'язали проблему з дефіцитом води. 1939–1959, 1973–1988 А. був центром Ашхабад. обл. Від 1991 — столиця Туркменістану. 1992 прийнято традиц. версію назви міста — А. Заг. кількість нас. (2018, оцінка) — бл. 1 млн осіб, густота — понад 1 тис. осіб/км². За оцінкою ООН (2019), кількість нас. становить 828 тис. осіб. Склад нас. за етнічними групами: туркмени, росіяни, вірмени тощо. Більшість вірян — мусульмани-суніти ханафіт. мазхабу. Є лічені православні парафії, нечисельні громади *п'ятидесятників*, євангельських християн-баптистів, адвентистів. Діє реліг. меншина *бахай*. Наявні незареєстровані реліг. об'єднання Рим.-катол. центр. За статевими групами (2018, оцінка): чоловіки (49,6%), жінки (50,4%). Нас. зростає: 2015 в А. проживало 746 тис. осіб (ООН, оцінка). Клімат семиаридний, посушливий, зі спекотним сухим літом і прохолодною зимою. Серед. т-ра січня — +3 °С, липня — +30 °С. Середньорічна кількість опадів — до 230 мм, максимум у березні — квітні. А. — пром., фін., торг. і транспортний центр Туркменістану. Розвинені легка (текстильна, шкіряно-взуттєва, хутрова, швейна), харч., скляна, електротех. пром.-сті, а також машинобудування й металообробка. Серед провідних пром. підприємств — «Ашнефтемаш», «Туркменкабель», електротех. з-д тощо. Популярне килимарство й торгівля. Функціонує міжнар. аеропорт. Через А. проходить низка залізничних

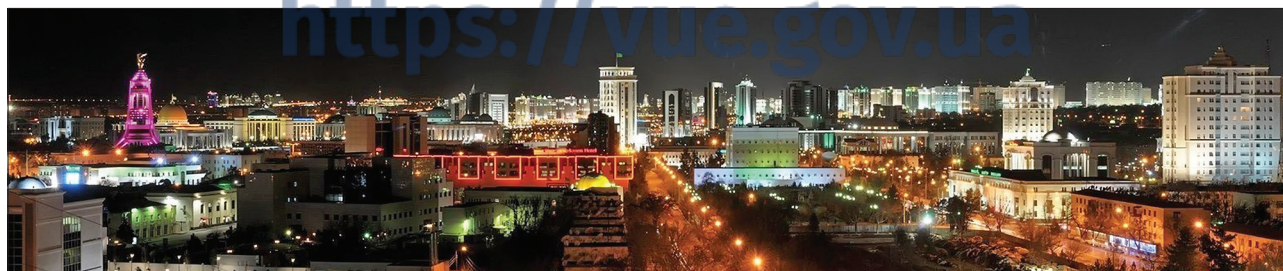

Ашбахер Майкл Джордж

Ашгабат. Герб

Ашгабат

маршрутів. Діє міжнар. автовокзал. Є канатна дорога 4 км завдовжки. 2016 в Олімпійському м-ку А. відкрито монорейкову лінію. Осн. миський транспорт — автобуси. А. — наук., освітній та культ. центр країни. У місті базується АН Туркменістану (засн. 1951) та центр технологій при ній (засн. 2014). Станом на 2017 діє 21 ЗВО, кількість студентів — понад 35 тис. осіб. Найбільшим ун-том країни є Туркменський с-г. ун-т імені С. А. Ніязова (засн. 1930). Серед ін. закладів — Туркменський держ. мед. ун-т (засн. 1931), Туркменський держ. ун-т імені Махтумкулі (засн. 1950), Туркменська нац. консерваторія

Ашгабат. Мечеть
Хезреті Омар

(засн. 1993), Держ. академія мист-в Туркменістану (засн. 1994), Інженерно-технол. ун-т Туркменістану імені Огуз-хана (засн. 2016) тощо. Функціонує держ. культ. центр Туркменістану (засн. 2007) — спец. культурно-музейний комплекс, до складу якого, зокрема, входять держ. б-ка (засн. 1895) і держ. музей (засн. 1998). Є також музей туркменського килима (засн. 1993), образотв. мист-в (відкрито 2005) тощо. У м-ку Гекдер, передмісті А., 2010 засн. Нац. музей природи Туркменістану (пл. — 40 га), серед експозицій якого «Світ тварин», «Африканська савана», «Територія копитних», «Пташиний базар», «Володіння хижаків»; загалом представлені всі види фауни Туркменістану, включно із занесеними до Червоної книги, види іхтіофауни Каспійського м. і Світового ок. тощо. Гол. драм. театр імені Сапармурата Туркменбаши Великого (засн. 2005) є найбільшим у країні. У місті також є держ. рос. драм. театр імені О. Пушкіна (засн. 1926), держ. ляльковий театр (засн. 2005). Діють цирк, філармонія, кінотеатри. 1920 була організована студія «Ударна школа мистецтв Сходу», що ознаменувало становлення рад. образотв. мист-ва в місті. Досі культивують народне й декоративно-прикладне мист-во — безворсове килимарство, виготовлення візерункових кошм і тканин, виробів зі шкіри, в'язання, вишивка, ювелірна справа. Зберігаються традиції нар. творчості, музики, співу й танцю. Куштдепді, мист-во, обряд співу й танцю, включено до репрезентативного списку нематеріальної культ. спадщини ЮНЕСКО (2017). Осн. культові споруди: мечеті (Ертугрул Газі, Хезреті Омар, Мучеників та ін.), православні храми (Св. Олександра Невського, святого Миколи Чудотворця та ін.). У передмісті

2004 споруджено найбільшу мечеть Туркменістану й Центр. Азії з білого мармуру — Туркменбаши Рухи, поряд із нею — мавзолей С. Ніязова. 2013 А. занесено до «Книги рекордів Гіннеса» як місто з найбільшою кількістю будівель із білого мармуру (тому А. часто наз. білим містом). Серед пам'яток — фонтанний комплекс (відкритий 2008; 2010 увійшов до «Книги рекордів Гіннеса»), палацовий комплекс «Огузхан» (відкритий 2011). У місті багато скверів і парків, зокрема одним. парк, закладений 1887. Є найстаріший у Центр. Азії бот. сад (засн. 1929; пл. — бл. 18 га). Спорт. інфраструктура міста досить розвинена. 2011 відкрито багатопрофільний стадіон «А.» (розрахований на 20 тис. глядачів) із футбольним полем, тенісним кортом, спец. зонами для гімнастики й фітнесу, майданчиками для волейболу, баскетболу й бадмінтону та ін. Того ж року завершено буд-во найбільшого в Туркменістані іподрому (пл. — 90 га), спорт. комплексу зимових видів спорту, що може вмістити 10 тис. осіб. Одним із найбільших стадіонів у регіоні є Ашгабат. олімпійський стадіон на 45 тис. глядачів, що відкрито 2017, напередодні V Азійських ігор із бойових мист-в і змагань у приміщеннях. Для події також спеціально збудовано Олімпійське м-ко. А. — місто-побратим м. Києва. Пам'ятник Т. Шевченку був одним із найстарших в А. (встановлений 1926, зруйнований через землетрус 1948). Новий пам'ятник-погруддя відкрито 1972 (скульптор — М. Лисенко) у межах Днів культури України, 2009 його реконструйовано й перенесено на ін. місце. На честь поета також названа вулиця поруч.

Лит.: Хроника истории Ашхабада (1881–1975 гг.) / Под ред. Г. Г. Меликова. Ашхабад, 1981; Sullivan C. J. Pipeline Politics in the Post-Soviet Space: the View from Ashgabat // The Journal of Energy and Development. 2008. Vol. 34. № 1/2; Subdivisions of Turkmenistan: Ashgabat, Districts of Turkmenistan, Provinces of Turkmenistan, Mary Province, Turkmenabat. Memphis, 2010; Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, 2014; Koch N. The Violence of Spectacle: Statist Schemes to Green the Desert and Constructing Astana and Ashgabat as Urban Oases // Social & Cultural Geography. 2015. № 16 (6); The 2016 Economic and Product Market Databook for Ashgabat, Turkmenistan. [W. p.], 2015; Sidorin A. Ya. Effects and Lessons of the 1948 Ashgabat Earthquake // Seismic Instruments. 2019. Vol. 55.

Ашэльський період. ашельська культура (від. франц. Saint-Acheul — колишнє передмістя, тепер район м. Ам'єна, Франція, де було відкрито перші пам'ятки ашельського періоду) — стадія розвитку люд. культури в ранньому палеоліті, що датується часом від бл. 1,75 млн до 130 тис. р. т. Виникла на базі культури олдувайського періоду раннього палеоліту. У цей період люди користувалися вогнем (однак, імовірно, не вміли його видобувати). На відміну від носіїв олдувайської культури, які виготовляли кам'яні знаряддя простим розколюванням каменів без додаткової обробки, представники ашельської культури обробляли знаряддя з обох боків шляхом оббивання (рубилля, сребла, примітивні ножі тощо). У знахідках А. п. задокументовано залишки перших штучних осель. Представники ашельської культури тривалий час співіснували з представниками олдувайської культури на одній тер. Найдавніші пам'ятки А. п. у Сх. Африці (Пн.-Зх. Кенія) датовано 1,75 млн р. т. В Африці знаряддя А. п. виявлено майже на всьому континенті.

менті. Бл. 1,5 млн р. т. носії ашельської культури мігрували з Африки до Пд. Азії через *Аравійський півострів* (пам'ятки мадраскої культури у шт. Тамілнад, Індія), пізніше — на Кавказ та до Центр. Азії. Бл. 1 млн р. т. носії ашельської культури мігрували з Африки до Європи двома шляхами — через п-ів *Мала Азія* на *Балканський півострів* і через Гібралтарську прот. на *Пиренейський півострів* і далі до Зх. Європи. Носіями ашельської культури були представники різних видів роду *людина: людина працююча, людина прямоходяча, синантроп, гейдельберзька людина* та ін. В Україні пам'ятки ашельської культури виявлено в Закарпатській обл. (*Королевська стоянка* і *Рокосове*), Хмельницькій обл. (*Лука-Врублівецька*), а також у Житомирській і Донецькій областях, Криму.

Лит.: The Emergence of the Acheulean in East Africa and Beyond: Contributions in Honor of Jean Chavaillon / Ed. by R. Gallotti, M. Mussi. Cham, 2018; Shipton C. The Unity of Acheulean Culture // Culture History and Convergent Evolution. Can We Detect Populations in Prehistory? / Ed. by H. Groucutt. Cham, 2020.

Ашетт, Луї Крістоф Франсуа (франц. Hachette, Louis Christophe François; 05.05.1800, м. Ретель, тепер регіон Гранд Ест, Франція — 31.07.1864, м. Плессі-Піке, тепер м. Плессі-Робенсон, регіон О-де-Сен, Франція, похов. у м. Парижі, Франція) — видавець, засновник найбільшого у Франції та одного з провідних видавництв світу (тепер видавнича група «Ашетт Лівр»). Походив із родини з Пн. Франції. Батько після переїзду до м. Парижа став суд. виконавцем, мати — кастелянкою. А. навчався в ліцеї Людовика Великого. 1819 вступив до Норм. школи (тепер Вища норм. школа), щоб стати викладачем. 1822 уряд з політ. причин закрив школу, після чого А. став вивчати право, давати приват. уроки та працювати вихователем дітей париз. нотаріуса П. Фурко де Павана. Завдяки фін. допомозі свого роботодавця 07.11.1826 А. зміг придбати патент книготорговця й видавця та купити маленьку книгарню-видавництво Ж.-Ф. Бредіфа (у Лат. кварталі м. Парижа). Він заснував власне вид-во під назвою «Класична книгарня Л. Ашетта, колишнього учня Вищої нормальної школи» («Librairie classique de L. Hachette, ancien élève de l'Ecole normale»). За життя А. його вид-во перетворилося на найбільше у Франції та Європі загалом. Заснував також період. видання: щомісячну зб. «Огляд народної освіти» («Revue de l'instruction publique»; 1842) та освітн. тижневик «Загальний посібник із початкової освіти» («Le Manuel général de l'instruction primaire»; 1844). У його вид-ві виходили популяр. тижневик мандрівок «Тур дю монд» («Le Tour du monde»; з 1857) і газ. «Журнал пур ту» («Le journal pour tous»; з 1855). У 1864 був головою профспілки книгарів, ініціював заснування профес. б-ки, буд-во нового приміщення профспілки. Розвиток вид-ва А. значно пов'язаний із навч. л-рою для шкіл та ун-тів. 1833 його вид-во одержало замовлення від Мін-ва освіти Франції на видання книг для початкової школи. А. стояв біля витоків сучас. видавничої справи. Він винайшов комерц. видавничий договір, за яким продавець авансував «видавничий ризик», за що отримував згодом відсотки від продажу. Запропонував книготорговцям замовляти в нього примірники всіх його видань із можливістю повертати їх

(якщо вони не будуть продані впродовж року). Цю систему використовують і досі. Увів посаду директора видавничої серії, що було новим для того часу. Серед заснованих ним серій — «Рожева бібліотека» («Bibliothèque rose»; 1856) — книги для дітей, виходить досі; бібліотека турист. путівників, з 1916 отримала назву «Синій путівник» («Guide bleu»), існує досі тощо. Пов'язав вид-во з вел. торг. мережею. Зацікавившись розвитком залізнич. транспорту, А. реалізував новатор. ідею розташувати кіоски на вокзалах для продажу мандрівникам недорогих книжок малого формату. 1852, після укладення угоди з Пн. залізницею, а згодом ін. залізницями, він отримав монополію на продаж книг і газет на вокзалах. А. запропонував також концепцію серії путівників. У серії «Бібліотека залізниць» («Bibliothèque des Chemins de fer») вийшли, зокрема, книги Ч. Діккенса, Ж. де Нерваля, Жорж Санд. Серед видань А. — «Історія Франції» Ж. Мішле, «Словник французької мови» (1863–1872) Е. Лямтре, книги, ілюстровані Г. Доре, та ін. А. — кавалер ордена Почесного легіону (1860). У Франції 1984–2012 існувала премія А., якою нагороджували журналістів за найкращі статті року. У Франції іменем А. названа низка шкіл.

Лит.: Misler J. La Librairie Hachette de 1826 à nos jours. Paris, 1979; Mollier J.-Y. Louis Hachette (1800–1864). Le Fondateur d'un Empire. Paris, 1999; Taveaux K. Réseau de bibliothèques de gare et du métropolitain, et messageries Hachette dans l'aire parisienne (1870–1914) // Médias et villes (XVIIIe-XXe siècle). Tours, 1999; Quélet C. Un illustre inconnu Louis Hachette // Historia. 2010. №758; Mollier J.-Y. Une autre histoire de l'édition française. Paris, 2015.

С. В. Глухова

Ашетт Луї Крістоф Франсуа

Аши́к, ашуг (тур. âşik, азерб. Aşıq, вірм. Աշուղ — закоханий) — народний поет-співець у народів Кавказу й Туреччини; виконавець-імпровізатор своїх синкретичних ліро-епічних пісень, перейнятих мотивами любові до коханої та Всевишнього, під акомпанемент саза, *тара* або кяманчі; часто виступав як дастанчі, іноді використовував театральні прийоми. Назва поширилася у 16–17 ст. Попередниками А. були азерб. озани, вірм. гусани. А., як і *барди, мейстерзингери, кобзари*, утв. цех. корпорації, започатковували свою творчість від напівлегендарних Гер-огли та Гарібе. Класиками цієї поезії у вірм. л-рі були *Гурбані*, Дживані, Шерам (псевд. Грегора Тальяна), Нагаш Овнатан, Міскін Бурджі, в азерб. — Сари Ашуг, Аббас Туфарганли, Хаста Гасим, Дільгам Валех, Бозалганли, Ашуг Алексер (повне ім'я — Алексер Алімамед-огли) та ін. Найдовершеніші зразки мист-ва А. пов'язані з поезією Саят-Нови (псевд. Арутюна Саядяна), який писав вірм., груз., азерб. мовами.

Лит.: Турецкая ашыкская поэзия / Пер. с турец. Москва, 1983; Сысоева А. Особенности турецкого музыкального фольклора // Вестник Челябинского ун-та. 2003. № 10 (2); Ковалів Ю. І. Ашуг // Літературознавча енциклопедія : в 2 т. Київ, 2007. Т. 1; Бейтуллаева М. Ю. История зарождения и развития ашыкской поэзии // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер.: Филол. Соц. коммуникации. 2013. Т. 26 (65). № 2; Воробьева С. Творчество средневековых турецких поэтов-певцов ашыков: практика создания и исполнения песен // Восток. Афро-азиатские об-ва: ист. и современность. 2014. № 1.

Ю. І. Ковалів

Ашик Паша (тур. Âşik Paşa; справжнє ім'я — Алі; 1272, м. Киршегір, тепер Туреччина — 1332, там само) — поет, один з основоположників тур. л-ри. Писав тур. мовою. Ім'я «Ашик» у містич. суфійському розумінні означає «закоханий у Бога», псевдонім «Паша» свідчить, що митець був найстаршим у родині. Рід А. П. походив із потурчених персів-хорасанців, дід поета очолював суфійський орден Бабили, батько брав участь у походах засновника Осман. д-ви Османа I (1299–1326) проти Візантії. А. П. успадкував родову роль у розвитку провладного суфізму. Володів араб., перс. й гебр. мовами. Відомий як автор чотирьох *месневі*, але лише «Поема мандрівця» («Garib-Nâme»; 1329), вел. твір із 12 тис. куплетів, увійшов до скарбниці тур. л-ри. Назва засвідчує впевненість автора в тому, що надійне вчення здатне відкрити істину тим суфіям, які в мандрах шукають шлях до Бога. Суфійська поема, написана тюркською мовою, сприяла поширенню духовних традицій суфізму (тасаввуфу) на теренах, заселених тюрками, а також тому, що А. П. вважався одним із чільних поетів того часу.

Тв.: У к р. п е р е к л. — Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009.

Лит.: Кримський А. Історія Туреччини та її письменства : в 4 т. Київ, 1924–1927; Kudret C. Örneklî Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara, 2005.

Г. І. Халимоненко

Ашикська поезія — гілка словесності тюркомовних народів, що виникла на межі фольклору й л-ри дивану. Розвивалася переважно на теренах Азербайджану та Малої Азії (Туреччині), проте майстерністю *ашиків* захоплювалися в Багдаді, на Аравійському п-ові, на Кавказі. Ашики самі складали пісні (іноді експромтом) та виконували їх, супроводжуючи грою на сазі (тому їх називали ще й поетами сазу). Осн. тема А. п. — почуття любові до Бога, але народ сприймав ці твори як пісні про земне кохання. Історія зберегла ім'я першого тюркомовного поета-ашика, *Юнуса Емре*, який називав себе «ашик Юнус». Протягом століть ідейне підґрунтя, естет. та етичні уподобання ашиків зазнали змін та розмаїтості висловлення. Літературознавці виокремлюють 4 різновиди ашиків. Найдавніша й основоположна група — ашики-суфії (див. *Суфізм*) з проповіддю аскет. життя: людина мусить очиститися від спокус і зваб суетного світу, нищих тілесних відчуттів та жити лише заради любові до Бога, щоби врешті, пізнавши його через «екстат. осяяння», злитися з Творцем. Важкий шлях інтуїтив. пізнання Бога ашик-учень (мюрид) долає постійними мандрами, перебуваючи під опікою машука, шейха-корманіча. Друга група ашиків — абдали, ідеалом яких є вічні мандри, прикметна риса — крайній, навіть воївничий *шиїзм*. Самобутній групі міських ашиків притаманне, з огляду на аудиторію в міських кав'ярнях і палацах вельмож, володіння технікою класич. вірша, поезією дивану. У репертуарі сільських ашиків переважали вірші суфійського спрямування, проте селяни їх сприймали як пісні про кохання. Ашики-кочівники давали дух. насагу кочовим племенам, шляхи яких пролягали теренами Ірану, Кавказу й Туреччини. Ашиком-кочівником був нар. поет Караджаоглан (17 ст.). Найпоширеніші поет. форми в репертуарі ашиків — кошма, гюзельме, чокаклама, варсаг, семаї, ташлама.

Ашик Паша. Усипальниця поета, м. Кіршехір (Туреччина)

Ашкарєнко Григорій Андрійович

Тв.: У к р. п е р е к л. — Саят-Нова. Лірика / Пер. з вірм., груз., азерб. Київ, 1989.

Лит.: Турецкая ашыкская поэзия / Пер. с тур. Москва, 1983; Намазов К. Азербайджанское ашыкское искусство / Пер. с азерб. Баку, 1984; Усеїнов Т. Б. Ашыкская поэзия как синтез течий средневековой крымскотатарской литературы // Східний світ. 2006. № 1; Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009; Боролина И. В., Оганова Е. А. Турецкая ашыкская поэзия. Москва, 2010.

Г. І. Халимоненко

Ашкарєнко, Григорій Андрійович (1856, м. Кременчук, тепер Полтав. обл., Україна — 23.03.1922, містечко Пісочин, тепер смт Пісочин Харків. р-ну Харків. обл., Україна) — актор, антрепренер, драматург. Організатор рос.-укр. профес. групи (1880–1882), у складі якої працювали М. Кропивницький і М. Садовський. Був актором у влас. трупі, 1892 — у трупі Г. Деркача (1846–1900; Україна, Росія). Керував аматор. театром у м. Кременчуці. Грав характерні ролі: Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Прокіп, Шельменко («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), сотник Бутуза («Гаркуша» О. Стороженка), Кичатий («Назар Стодоля» Т. Шевченка). Автор соц.-побут. драм («Рідна мати гірша мачухи», 1891; «Маруся», 1897; «Страдниця», «Не стерплю, серце», 1911), комедій («Оказія із сотником Яремою», 1896; «Однаковий для всіх, або Чесний Шая», 1909; «Фражевий пан», 1911); переробки п'єси О. Островського «Без вини винуваті» — «Безбатченко» (1909). У співпраці з І. Тогобочним (1862–1933; Україна, Росія) написав драми «Кого судити», «За веселе життя» (обидві — 1905), «Черниця» (1906); інсценізував повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» (1889), твори М. Гоголя «Тарас Бульба» (1886) та «Ніч перед Різдом» (під назвою «Царичині черевички, або Чого кохання не зможе», 1890); переклав укр. мовою лібрето К. Сабіни до комічної опери «Продана наречена» Б. Сметани. Написав «Спомини про першу українську трупу» («Рідний край»; 1908, № 15). Окремі свої п'єси ставив у власній трупі, а також трупах М. Кропивницького, Г. Деркача.

Лит.: Український драматичний театр : у 2 т. Київ, 1967. Т. 1; Овчаренко Т. С. Актуальні проблеми менеджменту театральної культури: забуте мистецтво антрепренерів // Культурол. думка. 2011. № 4; Гапчук Ю. О. Становлення, розвиток та сучасний стан антрепризних театрів в культурному дискурсі України // Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Сер.: Філософ., культурол., соціол. 2017. № 14.

П. К. Медведик

Ашкєназі, ашкєназім, ашкєназі (іврит та їдиш אַשכּנזי від אֲשַׁכּנַז — поширена у середньовічних івритських текстах назва Німеччини, утв. від імені біблійного патріарха Ашкєназа, онука Яфета, праонука Ноя) — субетнос євреїв (поряд із *сефарадами*, *фалаша*, емен., горськими бухарськими євреями та ін.), який сформувався в Німеччині в ранньому Середньовіччі. У 10–11 ст. А. перейшли на розмовну мову місц. німецькомов. нас. (середньовісний діалект). До 14 ст. розмовна *німецька мова* А. засвоїла численні запозичення з *івриту* й *арамейської мови* (у специф. ашкєназ. вимові; до 20 % лексич. складу), після початку міграції А. на Сх. (до Королівства Польського у 13 ст. та Великого князівства Литовського у 14 ст.) — лексику місц. польсько-

го, укр. і білорус. нас. (до 15 % лексич. складу). У такий спосіб розвинулась окр. літ. мова — *їдиш* (за винятком зх. наріччя *їдишу*, близькість діалектів якого до нім. мови довели нас. не дозволяє виокремлювати його в окр. мову). Уже в пізн. Середньовіччі А. стали найчисельнішим

Ашкенази. Євреї моляться в синагозі на Йом-Кіпур, 1878. Худ. Маврікий Готтліб, Тель-Авівський музей мистецтв (Ізраїль)

субетносом євреїв. А. поділено на менші субетнічні групи залежно від регіону походження (польські євреї, литваки, нім. євреї). У 18 ст. серед А. Галичини виник *хасидизм*, різні течії якого поширені в ашкеназ. громадах України та Польщі, а згодом — серед вихідців із України та Польщі в ін. країнах. У 19 ст. ашкеназ. громади Німеччини, а згодом *Австро-Угорщини й Російської імперії* стали центрами руху *Гаскалі*. Через зосередження цього субетносу в Сх. Європі А. становили абс. більшість жертв *Голокосту*. До А. належить бл. 11–12 млн осіб із заг. кількості євреїв бл. 14 млн (2015). За винятком невел. громад *караймів* у Криму, на Волині та в Галичині і *кримчаків* у Криму все євр. нас. на тер. сучас. України становили А. У сучас. Ізраїлі назву «А.» у побуті часто застосовують до нащадків А. і (частково) сефардів, які здійснили *алию* до 1980-х. Таким чином, їх протиставляють вихідцям із колишнього СРСР, які репатріювалися наприкін. 1980-х — у 2010-х, хоча останні за нечисленними винятками є А. за походженням.

Лит.: Росман М., Ассаф Д., Бэкон Г. і др. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы : в 6 ч. Тель-Авив, 1995; Naumann H. A History of East European Jews. Budapest; New York, 2003; Еврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки : в 2 т. / За ред. М. Гудмена / Пер. з англ. Київ, 2012. Т. 1.

Ашкеназі, Володимир Давидович (рос. Ашкенази, Владимир Давидович; 06.07.1937, м. Горький, тепер Нижній Новгород, РФ) — піаніст, диригент. Нар. в сім'ї естрад. піаніста. Закінчив 1960 Моск. консерваторію (тепер *Московська державна консерваторія імені П. І. Чайковського*) у класі Л. Оборона (1907–1974; Росія).

1963 емігрував до Великої Британії, 1969 переїхав до Ісландії, тепер мешкає у Швейцарії. З 1981 — диригент Лондон. філармон. оркестру, 1987–1994 — гол. диригент Королів. філармон. оркестру. Водночас 1988–1996 — гол. диригент Нім. симф. оркестру, диригував Клівленд. симф. оркестром. Гол. диригент Чеської філармонії (1998–2003), керівник «ННК» Симф. оркестру в м. Токіо (2004–2007), гол. диригент і худ. керівник Сіднейського симф. оркестру (2009–2013). Муз. керівник Молодіж. оркестру ЄС та Ісланд. симф. оркестру. Автор проєктів «Прокоф'єв і Шостакович під Сталінім», з яким гастролював у містах Кельні, Нью-Йорку, Відні, Москві, та «Повернення Рахманінова» — прем'єра відбулася 2002 в Центрі Лінкольна (м. Нью-Йорк). Виконав і записав усі фортеп. твори Ф. Шопена, С. Рахманінова, О. Скрибіна, Й. Брамса, Ф. Ліста, 5 концертів С. Прокоф'єва, а також усі симфонії Й. Брамса, Я. Сібеліуса, О. Скрибіна, С. Рахманінова, Д. Шостаковича, А. Караманова, А. Берга та ін. Автор кн. «Попри кордони» («Beyond the Frontiers»; 1985). Лауреат другої премії Міжнар. конкурсу імені Ф. Шопена (м. Варшава; 1955), першої премії Міжнар. конкурсу імені королеви Єлизавети (м. Брюссель; 1956) та Міжнар. конкурсу імені П. Чайковського (м. Москва; 1962). Володар премії «Греммі» в номінації «Виконання класичної музики» (1974, 1979, 1982, 1986, 1988, 2000). Уведений до Зали слави журн. «Грамфон» («Gramophone»).

Лит.: Барбан Е. Контакты. Санкт-Петербург, 2006; Душаев О. Советология от Ашкенази: беседа с пианистом, дирижёром, в 1963 г. покинувшим СССР // Новое время. 2007. № 37; Бушуева Л. П. 111 гениев России: литература, живопись, музыка, театр, кино. Ростов-на-Дону, 2011.

Ашмор і Картьє острови, Територія островів Ашмор і Картьє (англ. Ashmore and Cartier Islands, Territory of Ashmore and Cartier Islands) — зовнішня територія Австралії, що складається з двох груп незаселених троп. островів в Індійському океані. Острови розміщені за 320 км на Пн. Зх. від Австралії та за 144 км на Пд. від індонез. о. Роті. Заг. пл. тер. суші, рифів і лагун — 199,4 км². Довж. берег. лінії — 74 км. Тер., що складається з 4 невеликих островів, управляє департамент інфраструктури та регіон. розвитку уряду Австралії. Острівна група Картьє відкрита 1800 командою брит. судна «Картьє», о-ви Ашмор — 1801 командою брит. судна «Ашмор», на честь яких їх і названо. 1878 Велика Британія анексувала о-ви Ашмор, 1909 — о. Картьє. 1931 о-ви передані під управління Австралії, 1978 виділені в окр. адм.-тер. одиницю першого рівня. 1983 риф Ашмор і 2000 риф Картьє оголошено нац. заповідниками. Тер. води навколо островів — 12 морських миль, виключна екон. зона — 200 миль. Острови — низинні, піщані, є корал. атолами, навколо яких розміщені рифи й відмілини, що затоплюються під час припливів. Виявлено запаси нафти на континент. шельфі поблизу островів. Клімат троп., морський. Кількість опадів — 800–1000 мм/рік. Рослинність бідна, переважно чагарники і трави. Прибережні води багаті на мор. фауну (черепахи, морські змії, риби тощо). Гніздівля різних мор. і переліт. птахів. Постійне нас. й екон. активність на островах відсутні, оскільки немає портів і гаваней. Періодично острови відвідують судна ВМС, літаки ВПС і представники Мит. служби Австра-

Ашкеназі Володимир Давидович

Ашмор і Картьє острови. Ашмор із космосу

Ашмор і Картьє острови. Картьє із космосу

лії, а також дослідники-натуралісти. Рибалки мають доступ до запасів прісної води й лагуни Зх. острову рифу Ашмор. Ін. острови можна відвідувати лише з дозволу австралійської влади. За угодою між урядами Австралії та Індонезії індонез. рибалкам дозволено вести мор. промисел без обмежень у виключній екон. зоні островів.

Ашофф, Карл Альберт Людвіг (нім. Aschoff, Karl Albert Ludwig; 10.01.1866, м. Берлін, Німеччина — 24.06.1942, м. Фрайбург, Німеччина) — патологоанатом, член Німецької Академії наук «Леопольдина» (з 1926), засновник наук. школи патологоанатомів у Німеччині. Нар. у сім'ї мед. радника. Навчався в ун-тах міст Бонна (1885, 1890), Страсбурга (1887), Вюрцбурга (1889). З 1891 працював асистентом у фонді Реклінгаузен у м. Страсбурзі. Від 1893 — в Ін-ті патології в м. Геттінгені: асистент, з вересня 1901 — професор. Згодом працював професором Фрайбурзького ун-ту (1906–1936) до виходу на пенсію (1915–1916 — ректор). Здійснював лекційні поїздки, зокрема до Великої Британії, США. Був головою Нім. т-ва лікарів та дослідників природи (1931–1932). Осн. напрям досліджень — анатомія лімф. органів людини в норм. і патол. станах. Вивчав атріовентрикулярну частину провідної системи *серця*. В основі перегородки передсердь виявив утворений диференц. м'язовою тканиною вузол, і разом зі своїм учнем С. Таварою (1873–1952; Японія) описав його 1906 (вузол А. — Тавари). Уперше дослідив патогенез ревматизму, зокрема 1904 описав розвиток вузлів у *сполучній тканині* серцево-судин. системи (тільки А., або *гранульоми А.* — Талалаєва) за ревматич. *міокардиту*, дав характеристику ревматич. змін *серцев. м'яза*. 1924 визнав фагоцитарну активність певних клітин, виявлених у різних тканинах, і назвав їх ретикуло-ендотеліальною системою (застаріла назва частини імун. системи, утв. *фагоцитами* в ретикуляр. сполуч. тканині). Досліджував патогенез *туберкульозу* і описав патол. зміни *легень* за гострого вогнищев. вторинного туберкульозу, тепер відомі як *вогнища А.* — Пуля. Вивчав патогенез *апендициту*, *виразки шлунку й кишки дванадцятипалої*, морфологію *жовчного міхура* за жовчнокам'яної хвороби, *атеросклероз* тощо. За результатами досліджень опублікував понад 400 наук. праць.

Лит.: Arasa F. Ludwig Aschoff // *Anales de Medicina y Cirugia*. 1949. № 24; Бабий Т. П., Коханова Л. Л., Костюк Г. Г. і др. Биологи: биографический справочник. Киев, 1984; Аничков Н. М. Л. Ашофф — выдающийся новатор в немецкой патоморфологии // 12 очерков по истории патологии и медицины. Санкт-Петербург, 2013; Daan S. Die innere Uhr des Menschen: Jurgen Aschoff (1913–1998), Wissenschaftler in einem bewegten Jahrhundert. Germany, 2017.

Ашрам (санскрит आश्रम, asram або āśrama — наполегливі зусилля) — 1) Етапи життя людини в індійській духовній традиції. У *веданті А.* — це 4 стадії благочестивого життя: брагмачар'я — стадія навчання, вивчення *Вед* та *ритуалів*, цнотливе життя біля вчителя та служіння йому; гріхастха — життя у праці та шлюбі, піклування про родину, її духовне та фіз. благополуччя; ванапрастха — усамітнення, «вік лісу» (можливе удвох із дружиною), відхід від справ, турбот про матеріальне; саньяса — перехід до стану мандрів. *аскета*, який присвячує себе підготовці до

смерті й осягнення *мокші*. У *тантризмі* та крішнаїзмі етап мандрів. аскета можливий без проходження поперед. стадій.

2) Індуїстський аналог *монастиря*, усамітнене життя аскетів у громаді. Зародження ідеї А. відносять до протоінд. харап. культури. В *упанішадах А.* — реліг. громада, згуртована навколо *гуру*, яку зазвичай складали чоловіки (спочатку *брагмани*, а потім — всі *варни*, окрім *шудр*). У класич. *буддизмі* поняття А. трансформувалося на поняття *сангхи*, де послідовники *Будди* осягають його вчення та шлях спасіння (*дгарму*). У пн. буддизмі ідея А.-сангхи реалізована у формі будд. монастиря. У *джайнізмі* поняття А. як приtulку аскетів зберігається. Після колонізації англійцями Індії виникають христ. А. Форма А. активно використовується і в крішнаїзмі, особливо у його зх. модифікаціях, часом набуває рис *секти*. Поруч із А., які дотримуються традиції ізоляції від зовн. світу, у 20 ст. поширилися туристично і комерційно орієнтовані А., які рекламують вигоди поселення чи гостьового перебування у спільноті, апелюючи до традицій, ушляхетнених іст. імен, наявності «живого Бога» на чолі угруповання тощо. В А. займаються вивченням *сакральних текстів*, спиритуальними практиками (*йога, медитація* та ін.), *жертвоприношеннями* та виконанням *обітниць*, інколи — бойовими мист-вами. У ранніх індуїстських А., поряд з духовним досвідом, здобували також практичні знання та навички. Життя в А. підкорене суворій дисципліні та спрямоване на реалізацію ідеалу, практикуються трудова діяльність і колективні реліг. ритуали; культивується *вегетаріанство*, заборонено вживання алкоголю, тютюну та наркотиків. Для Індії А. був і залишається важливим складником розвитку нац. духовної культури, центром вироблення реліг. *аксіології*, школою самопізнання та самовдосконалення.

Лит.: Olivelle P. The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution. Oxford; New York, 1993; Thannickal J. S. Ashram: A Communicating Community. Bangalore, 2011; Єрмановська Г. Е. Релігії народів світу. Київ, 2014; Weckman G. Ashram, Influence of // Encyclopedia of Monasticism / Ed. W. M. Johnston. London; New York, 2015.

М. Ю. Чікарькова

Ашофф Карл Альберт Людвіг

Ашрафі Мухтар Ашрафович

Ашрафі, Мухтар Ашрафович (узб. Ashrafy, Muxtor Ashrafovich; 11.06.1912, м. Бухара, тепер Узбекистан — 15.12.1975, м. Ташкент, тепер Узбекистан) — композитор, диригент, педагог, один з основоположників узбецької музики, нар. арт. РСРП (з 1951). Нар. в сім'ї музиканта. З 7 р. почав грати на узб. нар. інструментах. 1928 закінчив Бухар. муз. технікум (клас дугара), 1930 — НДІ музики й хореографії в м. Самарканді по класу муз.-теор. предметів М. Миронова (1870–1952; РФ). Навчався 1934–1936 у Моск. консерваторії (тепер *Московська державна консерваторія імені П. І. Чайковського*) по класу композиції С. Василенка (1872–1956; РФ) та Б. Шехтера (1900–1961; Україна, РФ). 1941–1943 у м. Ташкенті брав уроки композиції у М. Штейнберга (1883–1946; Литва, РФ). 1948 екстерном закінчив диригент. ф-т Ленінград. консерваторії (тепер *Санкт-Петербурзька державна консерваторія імені Миколи Римського-Корсакова*). Працював 1928–1930 зав. худ. частини Радіо Самарканда. 1930–1947 — худ. керівник і гол. диригент

(1942–1947 та 1966–1970 — директор) Узбецького муз. театру в м. Ташкенті (тепер Великий театр імені А. Навої). Викладав у Ташкент. консерваторії (тепер Держ. консерваторія Узбекистану): з 1944 — викладач диригування, з 1953 — професор, 1971–1975 — ректор. Автор першої узб. опери «Буран» (співавт. С. Василенко; 1939) та симфонії (симф. № 1 «Героїчна», 1942). Створив опери «Великий канал» (співавт. С. Василенко; 1941), «Дилором» (1958), «Серце поета» (1962); балети «Амулет любові» (1969), «Тимур Малик» (1970), «Стійкість» (1971), «Любов і меч» (1973); симфонії, кантати та ін. Писав також музику до фільмів: «Ми переможемо» (1941), «Насреддін у Бухарі» (1943), «Сестри Рахманови» (1954; усі — Ташкент. кіностудія), «Той, що народився в грозу» («Узбекфільм»; 1965) та ін. Автор книги спогадів «Музика в моєму житті» (1975). Лауреат Держ. премії (1943, 1952), премій імені Дж. Неру (1970), Г. А. Насера (1972). Нагороджений орденами Леніна (1951), Трудового Червоного Прапора (1939, 1959), «Знак Пошани» (1937).

Пр.: Музика в моєй житті. Ташкент, 1975.

Лит.: Горлина И. М. Ашрафи и его вклад в развитие хореографического искусства Узбекистана // Музыка и время. 2013. № 8.

Аштад (пехлеві aštād, авест. arštāt — справедливість) — у класичному зороастризмі — богиня правдивості, чесності, гідності, справедливості; уособлення дух. добробуту світу. А. відносять до язатів — божеств, наближених до Ахура-Мазди. Богині А. присвячено 26-й день місяця зороастр. календаря. Її прославлення міститься у 18 гімні («Арійське Хварно»), що входить до авестійського тексту «Яшти». Згідно з віровченням, А. завжди перебуває поряд із тією людиною, яка промовляє *правду* та ризикує життям заради неї. Як супутниця і помічниця бога безсмертя Амешатата пов'язана зі сподіваннями людини на *безсмертя душі*. Асоціюється з міф. горою Ушідарена, де минали роки *Заратустри* у відлюдництві. Деякі дослідники проводять аналогію між авестійською А. і Господинею Мідної гори (міфол. богині Урал. гір), яка винагороджує скарбами гідних людей.

Лит.: Чунакова О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004; Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. Cambridge, 2008; Горохов С. А., Христов Т. Т. Религии народов мира. 3-е изд., стер. Москва, 2017.

О. В. Саранин

Ашұра (араб. عاشوراء) — в ісламі — особливо шанований день у мусульм. календарі, який припадає на 10-й день першого місяця *Мухаррам*. Цього дня, за легендами, були створені небо, земля, *ангели* та *Адам* — перша людина. Корабель пророка Нуха (у бібл. традиції — патріарха *Ноя*) пристав до г. Джуді після *потопу* *всесвітнього*. Народився пророк Ібрагім (*Авраам*). За велінням *Аллаха* розступилися перед Мусою (*Мойсеєм*) води Червоного м., рятуючи його від переслідування фараона. Пророк Іса (*Ісус*) вознісся на небо. Цього дня додержують піст, запроваджений *Мухаммадом* 622 невдовзі після *хіджри* із м. *Мекки* до м. *Медини*. У мусульман-сунітів піст у цей день добровільний, але бажаний, у мусульман-шиїтів — обов'язковий. У *шиїзмі* — день поминання третього імама аль-

Хусейна ібн Алі (626–680), вбитого у м. Кербелі (Ірак). На згадку про мучениц. смерть Хусейна та його сподвижників у шиїт. громадах у першу декаду місяця відбуваються щорічні траурні церемонії, мемор. служби, масові паломництва до гробниці Хусейна, театраліз. вистави битви при Кербелі, процесії оплакування із самобичуванням. Учасники (переважно дорослі чоловіки) вигукують: «Шах Хусейн! Вах, Хусейн!» («Цар Хусейн! Ах, Хусейн!»). Тому жалобну церемонію ще називають «Шахсей-Вахсей». Поминальні заходи відбуваються в Ірані, Азербайджані, Афганістані, Таджикистані, Лівані, Пакистані, Бахреїні та ін. країнах Перської затоки, а також у країнах, де існують спільні мусульман-шиїтів.

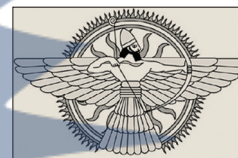
Лит.: Большаков О. Г. История Халифата : в 4 т. Москва, 1989–2010. Т. 1: Ислам в Аравии; Т. 3: Между двух гражданских войн; Али-заде А. А. Мухаррам // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Лубський В. І., Лубська Т. І., Лубська М. В. та ін. Исламознание. Київ, 2018.

Є. А. Харьковченко

Ашшур (аккад. Aššur) — головне божество асирійського пантеону (прибл. з 13 ст. до н. е.), покровитель однойменного міста (див. *Ашшур*, *Калат-Шергат*), чоловік богині *Иштар*. Поступово увібрав функції бога мудрості, долі, Судді, пізніше — бога війни. За часів розквіту Ассирії наділений рисами *деміурга*, упорядника Всесвіту, а також епітетами «Великий Володар», «Батько богів» та ін. На честь бога в м. Ашшурі був споруджений храм-зиккурат. Символом бога був крилатий соняч. диск, посеред якого (або в променях якого) він зображався з луком у руці (у цьому вбачають витоки культу А. як давнього місц. бога полювання). Вважався покровителем царів, який видає небесний мандат на правління. Цар Ассирії ставав верховним жрецем А., ім'я бога становило частину царського імені (напр. Ашшурнасірапал, *Ашшурбанпал*). Пізніше А. увійшов до пантеону шумеро-аккадських богів. А. ідентифікують з Аншаром (9 ст. до н. е.), також із шумер. Енлілем та ін.

Лит.: История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации : в 2 ч. Москва, 1988. Ч. 2: Передняя Азия. Египет; История Древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А. В. Седова. Москва, 2004; Бондарь С. В. Ассирия. Город и человек (Ашшур III–I тыс. до н. э.). Москва, 2008; Мочалов М. Древняя Ассирия. Москва, 2014; Історія європейської цивілізації. Близький Схід / Пер. з іт.; за ред. У. Еко. Харків, 2016.

Ашшур, Калат-Шергат [англ. Ashur (Qalat Sherqat), аккад. Aššur] — стародавнє місто (пагорб-урочище Калат-Шергат) на Пд. від м. Шергата у Пн. Іраку, споруджене на високому зх. березі р. *Тигру*, вище впадіння в нього притоки Малий Заб; об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2003). Назване на честь семіт. бога *Ашшура*. На думку дослідників, повноправ. громадян-членів громади міста А. називали ашшурайу, що давньогрец. письменниками перетворено на назву країни *Ассирії*. Місто пл. 70 га мало надзвичайно вигідне геогр. розташування, що дало його мешканцям можливість контролювати торгівлю металами (олово), тканинами та продовольством між Вавилонією, Малою Азією, Вірмен. нагір'ям, Іраном. Руїни А., пагорб Калат-

Ашшур

Шергат відкриті європейцями 1821, але лише 1845–1847 дослідник О.-Г. Лейярд (1817–1894; Франція, Велика Британія) розпочав тут наук. пошуки. Системат. і успішні археол. дослідження Калат-Шергату провели 1903 Р. Колдевей (1855–1925; Німеччина), експедиція якого досліджувала руїни стародав. *Вавилону*, та дослідник В. Андре (1875–1956; Німеччина), який керував розкопками до 1913. Знання аккад. мови дозволило йому виявити на руїнах А. *зиккурат*, храми богині *Іштар*, Ашшура та ін. богів, а також розкопати укріплення міста. Одними з найголов. знахідок стали рештки поховальних комплексів низки асирійських царів Середньоасирійського царства. Зокрема, 18-тонні рештки гробу асирійського царя Ашшурнасірапала «царя Всесвіту, царя Ашшура...». Археол. вивчення стародав. А. здійснювали на кошти Нім. сх. т-ва, досліджені рештки із давнього А. виставлені в Пергам. музеї в м. Берліні. Нім. археологи проводять дослідження асирійських старожитностей дотепер. Результати досліджень опубліковано у ви-

Ашшур

данні «Реальний лексикон асиріології та близькосхідної археології» («Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie»). Перше осіле поселення людей в урочищі Калат-Шергат виникло наприкін. 4 тис. до н. е. і належало субареям (носіям убейд. археол. культури). У 3 тис. до н. е. селище на березі р. Тигру стало опор. пунктом шумерів серед субареїв, які спорудили тут храми богині Іштар та богу Енлілю. У сер. 3 тис. до н. е. на цій тер. з'явилися скотар. сх.-семіт. племена аккадців — «мешканців наметів», які асимілювали шумер. нас. та принесли культ бога Ашшура. Аккадці збудували укріплення навколо поселення, що перетворило його на стародавнє місто-громаду. У 24 ст. до н. е. А., ймовірно, входив до Аккад. царства Саргона Древнього та його нащадків. У 21 ст. до н. е. А. став адм. ц. Царства Шумеру і Аккаду (III династії Ура). Відомий найдавніший напис ашшур. намісника урського царя Бур-Сіна I (Амар-Зуена, 2045–2037 до н. е.) Зарікума, присвячений богині Белат-екаллім. Після розпаду Царства Шумеру і Аккаду та заселення його тер. зх.-семіт. племенами пастухів *амореїв*, місто А. у 20 ст. до н. е. набуло незалежності як місто-держава під правлінням місц. династії, засновником якої традиція називає Пузур-Ашшура I із титулом «ішшіаккум». Попри монархіч. характер першої д-ви А. верх. влада в ній належала Раді міста А., яка зберігала авторитет упродовж існування асирійської державності. У 18 ст. до н. е. А. увійшов до складу д-ви, створеної в Пн. *Месопотамії* аморецьким вождем Шамші-Ададом I, після його розпаду — до Староавилон. царства Хам-

мурані. У 13 ст. до н. е. правителі А. підкорили навкол. міста і тер., що заклало підвалини Середньоасирійського царства. Саме в цей час дослідники вказують на стрімке зростання ролі бога Ашшура, який остаточно увібрив у себе атрибуцію бога війни. У період Новоасирійського царства 10–7 ст. до н. е. А. втратив позицію столиці д-ви, але залишився гол. культовим і культ. центром Асирійської імперії. Кожен новоасирійський правитель мав за св. обов'язок розбудову храмів міста та приносив багаті дарунки. Розкопки В. Андре в А. дозволили реконструювати архіт. обличчя міста 8–7 ст. до н. е. — в епоху його найвищого розквіту. Місто було обнесено мурами із сирцевої цегли заввишки 15–18 м і завтовшки бл. 6 м, із фундаментом із вел. кам'яних брил. Нижня частина мурів мала глиняну обмазку, а верхня — зубці з кольор. поливних цеглин, блакитних із жовтою облямівкою. Із зовн. боку муру, з інтервалом приблизно в 20 м, — вежі-*контрфорси*. Зовн. ворота, фланкіровані вежами, вели в довге приміщення внутр. брами з декількома відсіками. Серед плоских дахів будинків і палаців височіли вежі храмових зиккуратів. В А. їх було три: подвійний храм Ану й Адада та зиккурат гол. божества міста Ашшура. 616 до н. е. А. було оточено вавилон. військами халдейського царя Набопаласара, але лише 614 до н. е. місто захоплено і розграбовано мідійською армією, нас. якого було частково знищено та продано в рабство. Відродження А. відбулося на поч. н. е. у період панування на цій тер. *Парфянського царства* (3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.), ймовірно, як порту на березі р. Тигру. Проте майже повна відсутність писем. джерел про цей період не дає підстав стверджувати, що місто зберегло свою назву. Археол. дослідження свідчать, що нові споруди виникали просто над руїнами асирійських будівель. Колишні межі міста збережено. Розрізняють Внутр. місто із заокругленою лінією мурів і Нове місто, що видається на Пд. та обнесене стіною, чим утв. подвійний вал. У парфян. час стіна, що розділяла обидва міста, уже не існувала, на її залишках зведено палац. У пн.-сх. частині міста над залишками вел. асирійського храму Ашшура утв. парфян. *акрополь* із площею і храмами, а зиккурат був використаний як підніжжя цитаделі. У парфян. А. було 3 зовн. брами (у давнину була й четверта, що з'єднувала 2 частини міста). На Пн. Зх. від міста стояло замське святилище (споруджене на місці такої ж асирійської будівлі). На Зх. від Нового міста, за міським ровом, — група родових усипальниць. 257 н. е. парфян. місто А. було остаточно зруйноване сасанід. правителем Шапуром I та припинило існування.

Лит.: Всемирная история архитектуры : в 12 т. / Под ред. О. Х. Халпахчыана. Москва, 1970. Т. 1: Архитектура Древнего мира; Садаев Д. Ч. История Древней Ассирии. Москва, 1979; История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации : в 2 ч. Москва, 1988. Ч. 2: Передняя Азия. Египет; История Древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А. В. Седова. Москва, 2004; Бондарь С. В. Ассирия. Город и человек (Ашшур III–I тыс. до н. э.). Москва, 2008; Мочалов М. Древняя Ассирия. Москва, 2014; История европейской цивилизации. Ближний Восток / Пер. з іт.; за ред. У. Еко. Харків, 2016.

Ю. О. Гоман

Ашшурбанапал (невідомо, м. Ніневія, Ассирія, тепер Ірак — 631 до н. е., там само) — цар Ассирії у 669–627 до н. е. Вів військ. і дипломат. боротьбу за збереження Ассирії. Прославився низкою військ. походів, метою яких було придушення опору *Єгипту*. Проте не зміг втримати його під

Ашшурбанапал. Барельєф із палацу в м. Ніневії (тепер Ірак) 645–635 до н. е., Британський музей, м. Лондон (Велика Британія)

свою владою. На заході підкорив Тір та Арвад, вів боротьбу зі скіфами, кіммерійцями, персами, протистояв антиассирійським об'єднаним силам Вавилону, Еламу, арамейцям та халдеям. 648 А. заволодів Вавилоном, пізніше його військами був розгромлений Елам. За його наказом створено *Ашшурбанапала бібліотеку*.

Лит.: Canning J. 100 Great Lives of Antiquity. London, 1985; Klotz D. From Ashurbanipal to Alexander. Ancient Egypt during the Late Period (c. 672–332 BC). New York, 2019.

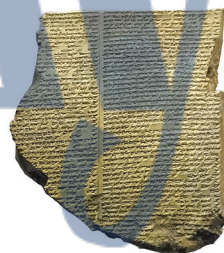
Ашшурбанапала бібліотека — колекція стародавніх творів у вигляді глиняних клинописних таблиць (бл. 30 тис.), створена за наказом ассирійського царя *Ашшурбанапала*. У часи його правління у м. *Ніневії*, столиці Ассирійського царства, зібрано першу систематизовану б-ку на *Близькому Сході*. Колекцію формували 25 р. Водночас б-ка відігравала функцію держ. архіву. А. б. віднайшли за археол. розкопок на тер. колишнього цар. палацу, які проводили 1849–1854 під керівництвом археолога-аматора О. Г. Лейярда (1817–1894; Франція, Велика Британія). Виявлено майже 30 тис. табличок різної форми і фрагментів. Для кращого зберігання їх обпалили й висушили на сонці. На кожній таблиці знизу вказано назву книги й номер «аркуша». Заголовком книги були слова на початку першої таблички. За наказом правителя писарі розшукували та переписували циліндричні книги, що зберігали в храмових б-ках Вавилону. У б-ці були зосереджені десятки тисяч стародав. іст., мед., реліг., матем., геогр., астрон. та магич. праць. Серед них — договори між країнами, торг. угоди, закони, звіти, донесення, списки підвлад. Ассирії народів і розміри сплачуваних ними податків, давні заклинання, глиняні «листи», епос, молитви, канонічні та неканонічні варіанти текстів. До гол. групи текстів належать передбачення, які ґрунтуються на тлумаченні подій, незвичайній поведінці людей, тварин, рослин, а також на спостереженнях за рухом Сонця, Місяця, планет і зірок. У б-ці також зберігалися словники у вигляді лексич. списків, необхідних для навчання писарів, довідкові таблиці з математики, переліки шумер. та аккад. слів,

таблиці-штампи для відтворення окремих сторінок та їх копіювання. Серед найвідоміших творів — міф про створення світу, шумер. епос про *Гільгамеша*, поеми про Ерре, Етану й Анзу, «Ніппурський бідняк». Усі книги систематизовані відповідно до галузей знань. Колекція глиняних таблиць зберігається у *Британському музеї*.

Лит.: Luckenbill D. D. Ancient Records of Assyria and Babylonia : in 2 vol. Chicago, 1927. Vol. 2; Grayson A. K. The Chronology of the Reign of Ashurbanipal // Zeitschrift für Assyriologie. 1980. № 70 (2); Гуляєв В. И. Шумер. Вавилон. Ассирія: 5000 лет истории. Москва, 2005; Історія європейської цивілізації. Близький Схід / За ред. У. Еко; пер. з іт. Харків, 2016.

М. В. Мандрик-Мельничук

Аюб-Хан, Мухаммад (урду محمد ايوب خان; 14.05.1907, с. Рехана, тепер провінція Хайбер-Пахтунхва, Пакистан — 19.04.1974, м. Равалпінді, Пакистан) — державний діяч, президент Пакистану (1958–1969). Нар. в родині військового, мав пуштун. походження. 1922–1926 навчався в Алігархському іслам. ун-ті (м. Алігарх, тепер шт. Уттар-Прадеш, Індія). Не завершивши навчання, виїхав до Великої Британії, щоб вступити до Королів. військ. академії у м. Сандгерсті. 1928 після закінчення академії направлений на службу до Брит. армії в Індії. Під час *Другої світової війни* служив у Брит. армії в Бірмі (тепер М'янма). 1946 повторно направлений на службу до Брит. Індії. На момент поділу Брит. Індії на дві д-ви й утворення незалеж. Пакистану 1947 мав звання бригадира (бригад. генерала). 1947 перейшов на службу до армії Пакистану в цьому ж званні. Після відставки з посади головнокомандувача армії Пакистану брит. генерала Д. Грейсі (1951) призначений головнокомандувачем армії Пакистану. 1954–1955 обіймав посаду міністра оборони в уряді Х. Ш. Сухраварді. Після розпуску парламенту президентом Пакистану І. Мірзою (1899–1969) й оголошення воен. стану 07.10.1958 призначений верхов. головнокомандувачем армії Пакистану і прем'єр-міністром. 26–27.10.1958 А.-Х., спираючись на вірні йому частини армії, організував військ. переворот і вислав І. Мірзу до м. Лондона. Після перевороту А.-Х. оголосив себе президентом і прем'єр-міністром. 1960 з метою легітимації влади провів референдум про довіру собі як главі д-ви й перехід до президент. правління (за офіц. даними отримав підтримку 95,6% виборців). Переміг на президент. виборах 1965, набравши бл. 62% голосів (лідерка опозиції Ф. Джинна набрала бл. 35% голосів). Після Індो-пакистан. війни 1965 запровадив воен. стан, який тривав до 1969. З переходом до воен. стану розпочалася екон. криза, що призвела до стрімкого падіння популярності А.-Х. Склад повноваження 1969 внаслідок широкомасштаб. протестів, зумовлених репресіями проти опозиції 1968–1969 і неможливості досягнути компромісу з противниками режиму. А.-Х. здійснив низку важливих реформ. 1962 відновив дем. лад із президент. формою правління шляхом прийняття нової Конституції Пакистану. 1961 обмежив полігамію, затвердивши необхідність згоди першої дружини для одруження чоловіка вдруге. Запроваджена ним Конституція 1962 оголошувала Пакистан світською д-вою, декларуючи при цьому повагу до ісламу. Ініціював створення мережі сучас. шосейних доріг між найбільшими містами країни

Ашшурбанапала бібліотека. Табличка із епосом Гільгамеша, Британський музей у м. Лондоні (Велика Британія)

Аюб-Хан Мухаммад

та великих гідроелектростанцій, забезпечивши передумови для індустріалізації країни. Запропонував ідею побудови двох АЕС (у містах Карачі та Дацці). Першу з них було побудовано після відставки А.-Х., другий проект не втілено в життя. Провів аграрну реформу, обмеживши макс. площу с.-г. угідь у володінні однієї людини до 5 га. Розпочав освітню реформу, метою якої було забезпечення розвитку науки в Пакистані. Переніс столицю д-ви з м. Карачі до м. Ісламабада (1962). У зовн. політиці проводив багатовекторну політику, проте пріоритетне значення мали відносини зі США та Зх. Європою. А.-Х. зберіг членство Пакистану в Орг-ції Договору Південно-Східної Азії (СЕАТО). 1963 Пакистан уклав Китайсько-пакистан. угоду про делімітацію кордонів (не визнається Індією), що посилювала позиції Китаю в *холодній війні*. 1965 А.-Х. відвідав СРСР з офіц. візитом, 1968 прийняв офіц. візит голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, що означало пом'якшення відносин між СРСР і Пакистаном (вони були вкрай напруженими після інциденту з польотами розвідув. літаків США над СРСР із тер. Пакистану 1960). Нагороджений орденом Халіл-і-Джура (1949). Почес. кавалер Вел. хреста Святого Михайла і Святого Георгія (1961; Велика Британія), ордена Королів. корони (1962; Малайя).

Тв.: Diaries of Field Marshal Mohammad Ayub Khan, 1966–1972. Oxford, 2008.

Лит.: Gauhar A. Ayub Khan: Pakistan's First Military Ruler. Karachi; Oxford, 1996; Haqqani H. Pakistan: Between Mosque and Military. Washington, 2005; Ziring L. The Ayub Khan Era: Politics in Pakistan, 1958–1969. Karachi, 2009; Long R. A History of Pakistan. Karachi, 2015.

Аю-Даг (кримськотат. Аюв Даğ — Ведмідь-Гора), Ведмідь-Гора — гора вулканічного походження на *Південному березі Криму* між селищами міських типів Гурзуф і Партеніт. Висота — 577 м над рів. м., ширина — 2 км, площа — бл. 5,4 км². Гора розташована на Пд. Кримського п-ова на тер. АР Крим. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. на 2,4 км; виступає в море більш ніж

Аю-Даг

на 2 км, закінчується скелястим мисом Монастирським (назва походить від середньовічного монастиря); у бік моря обривається скелями з мор. гротами. Гора виникла в середньовіську епоху (прибл. 160 млн р. т.) унаслідок проникнення розжареної магми в розломи земної кори (процес *інтрузії*) та стала найбільшим у Криму інтрузив. масивом. Складається здебільшого з габро-діабазів, що місцями чергуються з шарами роговиків. Якийсь час вважалася складним *лаколітом*; за сучас. поглядами, це велика безкоренева брила (кластоліт) у Південнобереж.

меланжі. Клімат А.-Д. змінюється від середземномор. посушливого спекотного біля підніжжя до напіввологого помірного у верх. частині. Ґрунти гори коричневі та бурі гірсько-лісові. Рослинний покрив представлений скельнодубов. і пухнастодубов. лісами, трапляються фіс-ташкові та ялівцеві рідколісся, чагарники, трав'яна рослинність, угруповання пляжів, скель, осипів. П'ять *формацій* занесено до *Зеленої книги України* (2009). *Флора* А.-Д. налічує щонайменше 634 види та підвиди судин. рослин; мікобіота (різноманіття *грибів*) включає 201 вид і підвид *макроміцетів*. Раритетне біорізноманіття складається з 40 видів судин. рослин, 4 видів *грибів* (мухомор Цезаря, боровик королівський, *хряц-молочник* золотисто-жовтий, *феолепіота золотиста*), 16 видів тварин — усі занесені до *Червоної книги України* (2009). На А.-Д. знаходяться єдині у Сх. Європі місцезростання тисдалі коронополоїстої і рідкісних папоротей: аспленія Суше і *краекучника верхівководо*. Є також локалітети ін. видів, які мають обмежене поширення: *анозрами тонколістої*, аспленія Білло, *капусти кримської*, *лукевівниці марантової*, *вівса бородатого*, *регнерії палермської*, *телігонія простертого тощо*. З 1947 А.-Д. — пам'ятка природи місц. значення, з 1974 — ландшафт. заказник загальнодерж. значення. А.-Д. є також історико-археол. пам'яткою 8–15 ст. Тут збереглися залишки середньовіч. житлових і оборонних споруд, христ. монастиря та храмів. Біля підніжжя розташ. Міжнар. дитячий центр «*Артек*».

Лит.: Лебединский В. И., Макаров Н. Н. Вулканизм Горного Крыма. Киев, 1962; Сазонов А. В. Растительность ландшафтного заказника Аюдаг // Труды Никитинского ботсада. 1990. Т. 110; Зелена книга України / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Заповедные ландшафты Тавриды. Симферополь, 2013; Юдин В. В., Юдин С. В. Структурное положение массива Аю-Даг в Крыму // Труды Крымской Академии наук. Симферополь, 2015; Саркина И. С., Ставишенко И. В. Аннотированный список макроміцетов ландшафтного заказника «Гора Аюдаг» // Науч. записки прир. заповедника «Мыс Мартьян». 2019. Вып. 10.

Г. І. Гайко, Л. Е. Рифф

Аюрведа (від санскрит. आयु — життя, вік і वेद — знання, наука, букв. наука довголіття) — давньоіндійське вчення про здорове та тривале життя, найдавніша система медичних знань, профілактики та лікування хвороб. На принципах А. ґрунтуються інд., тибет., китайська та ін. гілки сх. традиц. медицини, які спрямовані на збереження *здоров'я*, профілактику захворювань та відрізняються від зх. філософії здоров'я, орієнтованої на лікування хвороб. Згідно з філос. засадами А., хвороба — нестача мудрості, відображення поведінки, способу життя й думок людини, недостатнє розуміння гармонії фіз., психол. й дух. розвитку. Згідно з А., людина є комбінацією 5 елементів (землі, води, вогню, повітря й ефіру), що визначають тілесні (вигляд), фізіол. та психол. ознаки, для оцінки яких використовують «доша тест». А. розглядає хвороби відповідно до типу конституції (принцип трьох дош): Вата — комбінація повітря й ефіру, керує рухом, енергією, диханням, кровообігом і кров'ю; Піт-та — комбінація вогню і води, керує травленням та обміном речовин; Капха — комбінація води і землі, керує структурою (кістки, м'язи, сухо-

жилля), виділенням і лімфою. Коли виникає дисбаланс трьох дош, розвивається хвороба. Осн. методами лікування та профілактики в А. є здорове харчування, індивід. дієта, очисні процедури, *фітотерапія*, *звукотерапія*, *кольоротерапія*, *ароматерапія*, масажі, натирання оліями, медитація, йогічні вправи, психотерапія, повноцін. сон тощо. З погляду А., неправ. харчування спричиняє захворювання, а людині, яка правильно харчується, ліки не потрібні: крім пожив. речовин їжа дає енергію (*прану*). З позицій траволікування, до групи аюрведич. трав належать аралія, айр (лепеха), солодка, елеутерокок, імбир, женьшень, м'ята, коріандр, ромашка, глід, ревінь, шавлія. Текстова традиція А. є багатого: окрім канонічного корпусу, відомого під назвою «велика трійка» («Чарака-самгіта», 1–2 ст.; «Сушрута-самгіта», 4 ст.; «Аштангагрідая», бл. 600), включає й інші поціновані медичні трактати та словники.

Лит.: Kim J., Pham D., Koh B. Comparison of Sasang Constitutional Medicine, Traditional Chinese Medicine and Ayurveda // Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine. 2011. Vol. 2011; Українець А. І., Сімахіна Г. О., Поліщук Г. Є. та ін. Аюрведичні знання як унікальна цілісна система оздоровлення і лікування хвороб // Наук. праці Нац. ун-ту харч. технологій. 2016. Т. 22. № 2; Сімахіна Г. О., Науменко Н. В. Лікарські трави як важлива складова аюрведичної та вітчизняної систем оздоровлення // Наук. праці Нац. ун-ту харч. технологій. 2017. Т. 23. № 1.

А. Л. Філіпчук

Аютія, історичне місто (тайською อโยธยา พระนครศรีอยุธยา หรืออยุธยา) — старовинна частина м. Аютія (Ауттгая, Аюттхга; *Тайланд*), колишньої столиці однойменної середньовічної тайської держави (1351–1767); об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1991). Розташ. на 70 км на Пн. від м. Бангкока. Засн. у 1350-х як столицю нового царства правителем Раматхібоді І (1351–1369), що відродив тайську державність після краху тайського царства Сукхотаї, спричиненого невдалим війнами. Назву міста взято із давньоінд. епосу *Рамаяни*, де так іменували сто-

лицю царства Кошала, батьківщину шанованого в *індуїзмі* бога-царя *Рами*. Місто будували на острові у місці злиття трьох річок. Після того, як м. Аютія стала столицею відродженого тайського царства, її було обнесено міцн. мурами, окраса яких — 94 брами. Уособленням столиц. статусу м. Аютії були 3 царські палаці і 375 кам'яних будд. храмів. У 14–17 ст. було одним із найбільших міст у світі. Після захоплення та зруйнування 1767 бірман. армією м. Аютія втратило столиц. статус, швидко занепало й було покинуте мешканцями. 1969 Департамент образотв. мист-в Таїланду розпочав реставрацію руїн, 1976 тер. старого міста оголошено іст. парком. Площа А., і. м. — 289 га. З архіт. комплексів А. найбільший інтерес становлять руїни цар. «Великого палацу» (Ванг Луангу), а також численні кам'яні буддійські храми-вати, прикрашені вишуканим різьбленням і скульптурами. Серед них: найдревніший ват м. Аютії Яй Чай Монгхон (1357), збудований за наказом фундатора міста Раматхібоді І; споруджений у кхмер. стилі храм Магатхат (1374–1390); зведений за кит. канонами найвищий будд. храм міста ват Пхананчоен (1324), який колись увінчувала 19-метрова позолочена статуя Будди, що сидить; ват Пхра-Сісангхет (1448), прикрашений статуєю сидячого Будди із зеленого каменю; ват Ратчабурана (1424), зведений за наказом тайського монарха Боромморачатхірат II (1424–1448) на місці кремації його братів — старших синів тайського царя Інтарачі І (1409–1424); збудований у ланкійському стилі ват Кудідао (1711); унікальна будд. *ступа* Пхраchedi-Сурийотхай, збудована на честь цариці Сурийотхай (1511–1549), ушанованої за героїчну загибель у війні з бірманцями 1547–1549. А., і. м. — зразок розвитку тайського мист-ва.

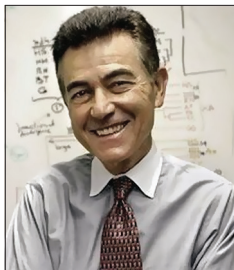
Лит.: The Royal Chronicles of Ayutthaya / Trans., ed. by D. K. Wyatt. Bangkok, 2000; Liedtke M. The Ayutthaya Travel Guide: Ayutthaya Historical Park. Berlin, 2014; Baker C., Phongpaichit P. A history of Ayutthaya. Siam in the Early Modern World. Cambridge, 2017.

В. А. Рубель

Аютія, історичне місто

Аяла Перéда, Франціско Хосé (ісп. Ayala Pereda, Francisco José; 12.03.1934, м. Мадрид, Іспанія) — біолог-еволюціоніст, філософ, член Нац. академії наук США, Амер. академії мист-в і наук, Амер. філос. т-ва, іноз. член Нац. академії деї Лінчеї, Мексикан. АН, Сербської академії наук і мист-в, Рос. АН, почес. професор 20 ун-тів 10 країн світу. Закінчив *Саламанки університет*. З 1960 — рукопокладений домінікан. священик, проте залишив служіння. 1961 переїхав до США, де 1964 здобув ступінь доктора філософії в *Колумбійському університеті* під керівництвом Т. Добжанського. 1987–2018 працював в Ун-ті Каліфорнії в Ірвайні, обіймаючи посади професора біології, екології та еволюційної біології, професора філософії, професора логіки і філософії науки. 1995 очолював Амер. асоціацію сприяння розвитку науки. 2018 на веб-порталі журналу «Наука» було оприлюднено звіт про секс. переслідування А. 4 жінок. Того ж року він залишив ун-т через ці звинувачення. Ун-т Каліфорнії в Ірвайні виключив ім'я А. з названих на його честь у 2011 Школи біол. наук, 2014 — наук. б-ки та кафедр. Амер. асоціація сприяння розвитку науки позбавила А. стипендії за його висловлювання на адресу жінок-викладачок і студен-

Аяла Переда Франциско Хосе

ток ун-ту, опублікованих у звіті. А. одним з перших почав використовувати молекулярні методи у дослідженнях з популяційної і еволюційної генетики. Вивчав еволюційні процеси, включно із походженням видів, молекулярний годинник (метод датування філогенет. подій в еволюції), генет. різноманіття популяцій, популяц. структуру паразитич. найпростіших. Завдяки вивченню А. популяційно-генет. особливостей *Trypanosoma cruzi* — збудника амер. трипаномозу, відомого як *Шагаса хвороба*, якою заражені 16–18 млн людей у Центр. і Пд. Америці, відбувся значний поступ у лікуванні недуги. А. публічно виступає проти креаціонізму і неокреаціонізму у вигляді концепції «Розумного задуму», натомість обстоює позицію, що *теорія еволюції* вирішує проблему зла і є своєрідною *теодицеєю*. Автор і співавтор 950 наук. статей і 30 книг. Праці А. присвячені взаємозв'язку релігії і науки, філос. питанням, що стосуються *епістемології*, *етики* й філософії біології. А. критикує уряд США за скорочення фінансування досліджень ембріональних *стовбурових клітин*. Нагороджений численними відзнаками, серед яких — Нац. наук. медаль США (2001), Темплтонівська премія (2010) тощо.

Лит.: Richardson W., Slack G. Faith in Science: Scientists Search for Truth. London, 2001; Pinar García S. De Dios. La Evolución de Francisco J. Ayala. Madrid, 2016.

Аят (араб. آية — знак, диво, знамення) — найдрібніша структурна частина *Корану*, вірш, елемент *сури*. Глави (*сури*) в *Корані* складаються з кількох пронумеров. А. Найдовша сура «Аль-Бакара» (286 А.); найкоротша — сура «Аль-Каусар» (три А.). За різн. системами підрахунку, в *Корані* налічують від 6204 до 6236 А. Згідно з іслам. віровченням, в А. відображені одкровення Аллаха. Мусульм. *улеми* одностайні в тому, що порядок *кораніч*. А. установлений самим пророком *Мухаммадом* відповідно до Божеств. передвизначення. А. має значення «знаку», «свідчення» певного явища: від створення та влаштування світу — до чудес і нагород вірним.

А. тлумачать, зважаючи на зміст відповід. *сури*, *Корану* загалом та іст. контекст.

Лит.: Коран. Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В. С. Рибалкіна. Київ, 2002; Izutsu T. Ethno-Religious Concepts in The Qur'an. Montreal, 2002; Кримський А. Ю. Вибрані сходинки праці : в 5 т. Київ, 2007. Т. 1: Арабістика; Bravmann M. The spiritual background of early Islam. Studies in ancient Arab concepts. Leyden; Boston, 2009; Резван Е. А. Введение в коранистику. Казань, 2014; Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. М. Якубовича. Київ, 2017.

Є. А. Харківченко

Аятолá (араб. آية الله, букв. — знамення Аллаха) — у *шиїзмі* — найвищий почесний титул мусульм. діяча, богослова — знавця *Корану*, *шаріату* й *хадисів*. Історично в шийтській традиції встановилася неформальна ієрархія дух. осіб, ранги якої залежать від рівня освіти, богослов. і правових знань, особистих моральних якостей і авторитету, заслуг перед громадою і сусп-вом тощо. Почесна титулатура включає, зокрема, статуси «ходжат оль-іслам» (особи, які закінчили базовий рівень навчання у *медресе*); «А.» (*улеми*, які є експертами в історії та віровченні *ісламу*, правознавстві, етиці, логіці, філософії та отримали право на незалежну позицію у питаннях іслам. права); «А. аль-узма» («великий А.» — богослови, авторитет яких визнаний як широким загалом вірян, так і в середовищі духовенства). А. мають право виносити судження, коментар або рішення з важл. питань реліг. і сусп. життя (див. *Муджтахід*). А. приписують видатні якості й риси, *харизму*, непохитну репутацію. Термін увійшов до обігу в 10–13 ст. серед шіїтів іранського походження; широкого розповсюдження набув з 1-ї пол. 20 ст. у вел. шийт. громадах Ірану, Іраку, Лівану, Бахреїну, Індії тощо.

Лит.: Али-заде А. А. Аятолла // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Shahin E. E-D. The Oxford Handbook of Islam and Politics. Oxford, 2016; Knysh A. Islam in Historical Perspective. 2nd ed. New York; London, 2017.

А. В. Арістова

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

Перелік основних скорочень у текстах

а. о. — автономна область (з назвою)	б-ка — бібліотека	ген.-губ. — генерал-губернатор
а. окр. — автономний округ (з назвою)	бл. — близько	генет. — генетичний
абс. — абсолютний	Бл. Схід — Близький Схід	геом. — геометричний
абстр. — абстрактний	бл.-сх. — близькосхідний	геофіз. — геофізичний
авіац. — авіаційний	болг. — болгарський	ГЕС — гідроелектростанція
авт. — автономний	бот. — ботанічний	гіст. — гістологічний
автобіогр. — автобіографія	брит. — британський	ГМО — генетично модифіковані організми
автом. — автомобільний	буд. — будівельний	гол. — головний
агр. — аграрний	буд-во — будівництво	госп. — господарський
адм. — адміністративний	будд. — буддійський	госп-во — господарство
адм. — адмірал (з прізвищем)	букв. — буквально	грец. — грецький
адм. ц. — адміністративний центр	бурж. — буржуазний	грн — гривня
адм.-госп. — адміністративно-господарський	бух. — бухгалтерський	гр-нин — громадянин
адм.-тер. — адміністративно-територіальний	бюдж. — бюджетний	громад. — громадський
АДФ — аденозиндифосфорна кислота	в. о. — виконувач(ка) обов'язків	громадян. — громадянський
АЕС — атомна електростанція	ВВП — валовий внутрішній продукт	губ. — губернія (з назвою)
акад. — академік (з прізвищем)	вел. — великий	густ. — густина
акц. — акціонерний	верх. — верхній	Дал. Схід — Далекий Схід
алгебр. — алгебраїчний	верш. — вершина (з назвою)	д-ва — держава
алф. — алфавітний	вет. — ветеринарний	дем. — демократичний
альб. — альбом	вет.-сан. — ветеринарно-санітарний	деп. — департамент
альм. — альманах	вжив. — вживається	держ. — державний
алюм. — алюмінієвий	взут. — взуттєвий	Дж. — джерело (у бібліографії)
амер. — американський	вид. — виданий, видання, видавець (з прізвищем)	д-зія — дивізія
АМФ — аденозинмонофосфорна кислота	вид-во — видавництво	див. — дивіться
АН — Академія наук	визв. — визвольний	дис. — дисертація
англ. — англійський	вип. — випуск (з цифрою)	дит. — дитячий
антол. — антологія	вир-во — виробництво	діагр. — діаграма
антроп. — антропологічний	ВІА — вокально-інструментальний ансамбль	діам. — діаметр
АПК — агропромисловий комплекс	від-ня — відділення	дніпров. — дніпровський
АПК — Арбітражний процесуальний кодекс	відп. — відповідальний	дніпроп. — дніпропетровський
АР — автономна республіка	військ. — військовий	ДНК — дезоксирибонуклеїнова кислота
араб. — арабський	ВІЛ — вірус імунodefіциту людини	довж. — довжина
арк. — аркуш	вінниц. — вінницький	додатк. — додатковий
артилер. — артилерійський	вірм. — вірменський	дол. — долар
арх. — архіпелаг (з назвою)	вітчизн. — вітчизняний	дол. — долина (з назвою)
арх. — архітектор (з прізвищем)	ВК — Водний кодекс	донец. — донецький
археол. — археологічний	вкл. — включно	дослід. — дослідний
архів. — архівний	влас. — властивий	дослідн. — дослідницький
архім. — архімандрит (з ім'ям)	ВМС — військово-морські сили	доц. — доцент (з прізвищем)
архіт. — архітектурний	ВМФ — військово-морський флот	друк. — друкарський, друкований, друкарня
астр. — астрономічний	вмц — великомучениця (з ім'ям)	ДСТУ — Державний стандарт України
АСУ — автоматична система управління	вмч — великомученик (з ім'ям)	ДТП — дорожньо-транспортна пригода
АТ — акціонерне товариство	ВНД — вища нервова діяльність	ДЮСШ — дитячо-юнацька спортивна школа
АТ — артеріальний тиск	ВНП — валовий національний продукт	екон. — економічний
ат. — атол (з назвою)	внутр. — внутрішній	експерим. — експериментальний
ат. м. — атомна маса	ВО — виробниче об'єднання	електр. — електричний
ат. н. — атомний номер	военком — военний комісар	електрон. — електронний
атм. — атмосферний	волин. — волинський	електротех. — електротехнічний
АТФ — аденозинтрифосфорна кислота	ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я	енерг. — енергетичний
афр. — африканський	ВПС — військово-повітряні сили	ЕОМ — електронна обчислювальна машина
БАД — біологічно активна добавка	ВР — Верховна Рада	ЕРС — електрорушійна сила
бакт. — бактеріальний	ВРХ — велика рогата худоба	естр. — естрадний
балт. — балтійський	ВС — Верховний суд	евр. — єврейський
БАР — біологічно активна речовина	вул. — вулиця	європ. — європейський
БАС — біологічно активна сполука	ВФП — Всесвітня федерація профспілок	єгипет. — єгипетський
бас. — басейн	г. — гора (з назвою)	ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
бельг. — бельгійський	га — гектар	еп. — єпископ (з ім'ям)
бібл. — біблійний	ГА ООН — Генеральна Асамблея ООН	ЕС — Європейський Союз
біол. — біологічний	газ. — газета (з назвою)	
біохім. — біохімічний	ген. — генерал (з прізвищем), генеральний	

жарг. — жаргонний
житл. — житловий
житом. — житомирський
жін. — жіночий
ЖК — Житловий кодекс
журн. — журнал (з назвою)
зав. — завідувач (ка)
заг. — загальний
закарп. — закарпатський
зак-во — законодавство
закл. — заклад
закорд. — закордонний
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
заруб. — зарубіжний
засл. — заслужений
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — заснований, засновано
заст. — застарілий
заст. — заступник
зат. — затока
зб. — збірник, збірка, збірний (про назву)
ЗВО — заклад вищої освіти
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗК — Земельний кодекс
ЗМІ — засоби масової інформації
зовн. — зовнішній
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
Зх. — захід
зх. — західний
зх. д. — західна довгота
з-ця — залізниця
івано-франків. — івано-франківський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
імп. — імператор (з ім'ям)
ін. — інший, інша, інше
інвест. — інвестиційний
інж. — інженер (з прізвищем), інженерний
іноз. — іноземний
інструм. — інструментальний
ін-т — інститут
Інтерпол — Міжнародна організація кримінальної поліції
інформ. — інформаційний
іРНК — інформаційна рибонуклеїнова кислота
ісп. — іспанський
іст. — історичний
італ. — італійський
іхт. — іхтіологічний
ІЮПАК — Міжнародний союз теоретичної та прикладної хімії (англ. International Union of Pure and Applied Chemistry)
кам.-вуг. — кам'яновугільний
канд. — кандидат (у назві наукового ступеня)
катол. — католицький
каф. — кафедра
КВК — Кримінально-виконавчий кодекс
КЗпП — Кодекс законів про працю
київ. — київський
кільк. — кількісний
кін. — кінець (з цифрою)

кіровоград. — кіровоградський
КК — Кримінальний кодекс
ККД — коефіцієнт корисної дії
клімат. — кліматичний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга
кн. — князь, княгиня (з ім'ям)
КНДР — Кореїська Народна-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
коєф. — коефіцієнт
кож. — кожний
колиш. — колишній
команд. — командувач
комп. — комп'ютерний
кооп. — кооперативний
коп. — копія
косм. — космічний
КПК — Кримінально-процесуальний кодекс
крб — карбованець
крим. — кримський
к-т — комітет
к-та — кислота
культ. — культурний
лаб. — лабораторія, лабораторний
лаг. — лагуна (з назвою)
лат. — латинський
лим. — лиман (з назвою)
лік. — лікарський
Літ. — література (у бібліографії)
літ. — літературний
ЛК — Лісовий кодекс
лондон. — лондонський
л-ра — література
луган. — луганський
львів. — львівський
м. — місто (з назвою)
м. — море (Балтійське м., але море Лаптевих)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
майб. — майбутній
макс. — максимальний
мал. — малюнок
матем. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВС України — Міністерство внутрішніх справ України
МВФ — Міжнародний валютний фонд
мед. — медичний
метеорол. — метеорологічний
мех. — механічний
МЗС України — Міністерство закордонних справ України
миколаїв. — миколаївський
мист. — мистецький
мист-во — мистецтво
митр. — митрополит (з ім'ям)
міжнар. — міжнародний
мін. — мінімальний
мін-во — міністерство
Міноборони України — Міністерство оборони України
міськ. — міський
МК — Митний кодекс
м-ко — містечко
МКФ — Міжнародний кінофестиваль
млн — мільйон

млрд — мільярд
МО — міжнародна одиниця
МОЗ України — Міністерство охорони здоров'я України
МОК — Міжнародний олімпійський комітет
МОН України — Міністерство освіти і науки України
моногр. — монографія
МОП — Міжнародна організація праці
мор. — морський
моск. — московський
мотомех. — мотомеханізований
мРНК — матрична рибонуклеїнова кислота
муз. — музичний
мусульм. — мусульманський
м'ясо-мол. — м'ясо-молочний
н. е. — нашої ери
н.-д. — науково-дослідний
НАД — нікотинамідаденіндинуклеотид
НАДФ — нікотинамідаденіндинуклеотид фосфат
наз. — називається
найб. — найбільший
найпошир. — найпоширеніший
НАМН — Національна академія медичних наук
НАН України — Національна академія наук України
НАПН — Національна академія педагогічних наук
напр. — наприклад
наприкін. — наприкінці
нар. — народився, народження
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного пакту
наук. — науковий
наук.-популяр. — науково-популярний
наук.-тех. — науково-технічний
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НДІ — науково-дослідний інститут
НДПІ — науково-дослідний і проектний інститут
невід. — невідомо, невідомий
нім. — німецький
НОК — Національний олімпійський комітет
норм. — нормальний
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
о., о-ви — острів, острови (з назвою)
ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
обл. — область (з назвою), обласний
образотв. — образотворчий
ОБСЕ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
одес. — одеський
одном. — однойменний
оз. — озеро (з назвою)
ок. — океан (з назвою)
окр. — окремих
окр. — округ (з назвою)
ООН — Організація Об'єднаних Націй
оптич. — оптичний
опубл. — опублікований, опубліковано

- орг. — організаційний
 орг-м — організм
 орг-ція — організація
 осн. — основний
 особл. — особливий
 ОУН — Організація українських націоналістів
 офіц. — офіційний
 ПАР — Південно-Африканська Республіка
 ПАРЄ — Парламентська Асамблея Ради Європи
 париз. — паризький
 пд. — південний
 Пд. — південь
 Пд. Зх. — південний захід
 Пд. Сх. — південний схід
 пд. ш. — південна широта
 пд.-зх. — південно-західний
 пд.-сх. — південно-східний
 пед. — педагогічний
 перекл. — переклад, перекладений
 перен. — переносне значення
 п-ів — півострів (з назвою)
 ПК — Повітряний кодекс
 пл. — площа
 Пн. — північ
 пн. — північний
 Пн. Зх. — північний захід
 Пн. Сх. — північний схід
 пн. ш. — північна широта
 пн.-зх. — північно-західний
 пн.-сх. — північно-східний
 пов. — повіт
 повітр. — повітряний
 подат. — податковий
 пол. — половина
 політ. — політичний
 полк. — полковник (з прізвищем)
 полтав. — полтавський
 польськ. — польський
 пом. — помічник
 пор. — порівняйте, порівняно
 португ. — португальський
 пос. — поселення (з назвою)
 пост. — постанова (з назвою)
 пост. — постійний
 поч. — початок, початковий
 ППО — протиповітряна оборона
 Пр. — праці (у бібліографії)
 правосл. — православний
 преп. — преподобний (з ім'ям)
 преф. — префектура (з назвою)
 прибл. — приблизний, приблизно
 прим. — примірник
 прит. — притока
 прізви. — прізвище
 пров. — провінція (з назвою)
 прод. — продовольчий
 пром. — промисловий
 пром-сть — промисловість
 проф. — професор (з прізвищем)
 профес. — професійний
 псевд. — псевдонім
 р. — рік
 р. — річка (з назвою)
 р. т. — років тому
 РА — реакція аглютинації
 рад. — радянський
 РАН — Російська академія наук
 РБ ООН — Рада Безпеки ООН
 ред. — редакція, редактор
 реж. — режисер (з прізвищем)
 реліг. — релігійний
 респ. — республіканський
 РЕ — Рада Європи
 рис. — рисунок
 рів. м. — рівень моря
 рівнен. — рівненський
 різн. — різний
 різном. — різноманітний
 р-н — район (з назвою)
 РНК — рибонуклеїнова кислота
 род. — родина (у біології)
 розм. — розмовний
 розташ. — розташований, розташовано
 рос. — російський
 росл. — рослинний
 рРНК — рибосомальна рибонуклеїнова кислота
 РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
 РСФРР — Російська Соціалістична Радянська Федеративна Республіка
 РФ — Російська Федерація
 с. — село (з назвою)
 с. — сторінка
 с. г. — сільське господарство
 с.-г. — сільськогосподарський
 с.-петерб. — Санкт-Петербурзький
 самост. — самостійний
 санат.-кур. — санаторно-курортний
 св. — святий (з ім'ям)
 свещ. — священик (з ім'ям)
 секр. — секретний
 сер. — середина
 серед. — середній
 симф. — симфонічний, симфонія
 синт. — синтетичний
 SKU — Сімейний кодекс України
 скульпт. — скульптурний
 смт — селище міського типу
 СНД — Співдружність Незалежних Держав
 СНІД — синдром набутого імунodefіциту
 СОТ — Світова організація торгівлі
 соц. — соціальний, соціально-
 соц.-дем. — соціал-демократичний
 спец. — спеціальний
 специф. — специфічний
 спеціаліз. — спеціалізований
 співавт. — співавтор, співавторство
 спорт. — спортивний
 справж. — справжнє
 СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
 ст. — стаття
 ст. — століття (з числом)
 ст. — станція (з назвою)
 стан. — станиця (з назвою)
 сум. — сумський
 сусп. — суспільний
 сусп.-політ. — суспільно-політичний
 сусп.-во — суспільство
 сучас. — сучасний
 Сх. — схід
 сх. — східний
 сх. д. — східна довгота
 США — Сполучені Штати Америки
 с-ще — селище
 т, т-ра — температура в °С
 t_{кип.} — температура кипіння в °С
 t_{пл.} — температура плавлення в °С
 т. — том, томи (з цифрою)
 т. з. — так званий
 та ін. — та інші, та інші
 табл. — таблиця
 ТБ — телебачення
 тв. — твір, твори
 т-во — товариство
 теор. — теоретичний
 тер. — територія, територіальний
 терноп. — тернопільський
 ТЕС — теплова електростанція
 тех. — технічний
 ТЕЦ — теплоелектроцентрально
 тис. — тисяча, тисячоліття (з числом)
 ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
 торг. — торговельний
 трансп. — транспортний
 трлн. — трильйон (з числом)
 тРНК — транспортна рибонуклеїнова кислота
 ТЮГ — театр юного глядача
 укр. — український
 ум. — умовний
 УНР — Українська Народна Республіка
 ун-т — університет
 УПА — Українська повстанська армія
 упоряд. — упорядник
 УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
 УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
 утв. — утворено, утворюють
 УФ — ультрафіолетовий
 УЦР — Українська Центральна Рада
 уч.-ще — училище
 фарм. — фармацевтичний
 ферм. — фермерський
 фіз. — фізичний
 фіз.-мат. — фізико-математичний
 фіз.-хім. — фізико-хімічний
 філос. — філософський
 фін. — фінансовий
 ф-ка — фабрика
 ф-но — фортепіано
 фортеп. — фортепіанний
 франц. — французький
 ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
 ф-т — факультет
 х. — хутір (з назвою)
 харків. — харківський
 херсон. — херсонський
 хім. — хімічний
 хмельниц. — хмельницький
 хореогр. — хореографія
 хр. — хребет (з назвою)
 христ. — християнський
 худ. — художній, художник
 цАМФ — циклічна аденозинмонофосфорна кислота
 ЦАР — Центральнаафриканська Республіка
 цем. — цементний
 центр. — центральний
 церк. — церковний
 цит. — цитологічний
 ЦК — центральний комітет

ЦК — Цивільний кодекс
ЦНС — центральна нервова система
ЦПК — Цивільний процесуальний кодекс
ч. — частина (з цифрою)
черкас. — черкаський
чернівець. — чернівецький
чернігів. — чернігівський
ЧКУ — Червона книга України

чл.-кор. — член-кореспондент
(з прізвищем)
чол. — чоловік, чоловічий
ЧСС — частота серцевих скорочень
шир. — ширина
шк. — школа
ШКТ — шлунково-кишковий тракт
шт. — штат (адміністративно-територіальна одиниця, з назвою)

шт. — штука
ЮНЕСКО — Організація
Об'єднаних Націй з питань
освіти, науки і культури
(англ. United Nations Educational,
Scientific and Cultural
Organization)
яд. — ядерний
яп. — японський

Перелік основних скорочень у бібліографічному описі

КИРИЛИЦЯ

Авіаційний — авіац.
Автор-составитель — авт.-сост.
Автор-укладач — авт.-уклад.
Автор-упорядник — авт.-упоряд.
Аграрний — аграр.
Академія, академік — акад.
Альманах — альм.
Аналитический — аналит.
Аналітичний — аналіт.
Антарктический — антаркт.
Античний — ант.
Античний — антич.
Антропология — антроп.
Арабский — араб.
Арабський — ар.
Археографічний — археограф.
Археология — археол.
Археология, Археологічний — археол.
Архів, архівний — арх.
Архітектура, архітектурний,
архітектор — архіт.
Асоціація — асоц.
Астрономія, астрономічний — астр.
Бердянський — бердян.
Бібліотека — б-ка
Біологія, біологічний — біол.
Богословие, богословский — богосл.
Ботанка, ботанічний — бот.
Будівельний — буд.
Будівництво — буд-во
Бухгалтерський — бух.
Ветеринарний — вет.
Видання — вид.
Використання — використ.
Виправлення — випр.
Випуск. — вип.
Випуск — вып.
Виробництво — вир-во
Вищий — вищ.
Відповідальний — відп.
Військовий — військ.
Вінницький — вінниц.
Вісник — вісн.
Вітчизняний — вітчизн.
Волинський — волин.
Всесвітній — всесв.
Внутренний — внутр.
Внутрішній — внутр.
Восток, восточный — вост.
Галицький — гал.
Генетичний — генет.
География, географический — геогр.
Географія, географічний — геогр.
Геологорозвідувальний — геологорозв.

Геология, геологический — геол.
Геологія, геологічний — геол.
Главный — гл., глав.
Головний — гол.
Господарство — госп-во
Грецький — грец.
Гірський — гір.
Горный — гор.
Государство — гос-во
Гуманітарний — гуманіт.
Давньогрецька мова — давньогрец.
Давньоруська мова — давньорус.
Дагестанский — даг.
Данська мова — дан.
Держава — д-ва
Дипломатичний — дип.
Дитячий — дит.
Дніпропетровський — дніпроп.
Доопрацьований — доопрац.
Донецький — донец.
Доповнений — допов.
Дослідження — дослідж.
Дослідний — дослід.
Древнегреческий — др. греч.;
древнегреч.
Древний — др.
Духовний — духовн.
Екологія, екологічний — екол.
Економіка — ек.
Економічний — екон.
Експериментальний — експерим.
Електроніка — електрон.
Етнографічний — етногр.
Етнографія — етн.
Єврейська мова — євр.
Європейський — європ.
Женщина, женский — жен.
Житомирський — Житом.
Жіночий — жін.
Загальний — заг.
Закарпатський — закарп.
Запорізький — запоріз.
Застосування — застосув.
Зоологический — зоол.
Зоологічний — зоол.
И др. — и другие
Известия — изв.
Император, императрица,
императорский — имп.
Инвестиции — инвест.
Инновационный — інновац.
Иностранный — иностр.
Информатика — инф.
Информационный — інформ.
Искусство — иск-во

Исландский — исл.
Исследования — исслед.
Инвестиции — инвест.
Інноваційний — інновац.
Институт — ін-т
Інформаційний — інформ.
Ісландська мова — ісл.
Історія — іст.
Історіографія — історіогр.
Італійська мова — іт.
Кардіологія — кардіол.
Кибернетика, кибернетический — киб.
Киевский — киев.
Київський — київ.
Кіровоградський — кіровоград.
Клінічний — клініч.
Конный — кон.
Космический, космонавтика — косм.
Краеведческий, краеведение — краевед.
Краєзнавство — краєзнав.
Кримінальний — кримін.
Кримський — крим.
Кримсько-татарський — крим.-тат.
Культура, культурный — культ.
Культура, культурный — культ.
Культурология — культурол.
Латинська мова — лат.
Литературоведение — лит-вед
Лікарський — лікар.
Лінгвістика, лінгвістичний — лінгв.
Література, літературний — літ.
Літературознавство — літературознав.
Луганський — луган.
Львівський — львів.
Математика, математический — матем.
Математика, математичний — матем.
Медицинский — мед.
Международный — міжнарод.
Менеджмент — менедж.
Метеорологический — метеоролог.
Методический — метод.
Методологічний — методол.
Механика, механический — мех.
Механічний — мех.
Миколаївський — микол.
Минералогия — минер.
Мирный, мировой — мир.
Мистецтво — мист.
Міжнародний — міжнар.
Місцевий — місц.
Мовознавство — мовознав.
Молодий, молодой — мол.
Московский — моск.
Московский — моск.
Музыкальный — муз.

Народний — нар.
 Науковий — наук.
 Научный — науч.
 Нафтовий — нафт.
 Національний — нац.
 Недвижимість — недв.
 Німецький язык — нем.
 Нідерландський язык — нидерл.
 Нижегородський — ниж.
 Нідерландська мова — нідерл.
 Німецька мова — нім.
 Новый — нов.
 Образотворчий — образотв.
 Общество — об-во
 Общий — общ.
 Одеський — одес.
 Оновлений — оновл.
 Освітній — Осв.
 Офіційний — офіц.
 Охрана, охранный — охр.
 Пам'яткознавство — пам'яткознав.
 Патология, патологический — пат.
 Педагогічний, педагогіка — пед.
 Перероблений — перероб.
 Переклад — пер.
 Переяславський — Переяслав.
 Пермский — перм.
 Персидський, перська мова — перс.
 Пожежний — пож.
 Поліграфічний, поліграфія — полігр.
 Политика, политический — полит.
 Політичний, політика — політ.
 Політологія — політол.
 Полтавський — полтав.
 Польский — пол.
 Польський — пол.
 Почвенный — почв.
 Православний — правосл.
 Природний — прир.
 Природничий — природн.
 Природокористування —
 природокорист.
 Проблема(и) — пробл.
 Промисловість — пром-сть
 Професор — проф.
 Психологічний, психологія — психол.
 Публикация — публ.
 Радянський — рад.
 Редакция — ред.
 Редакція — ред.
 Реферат — реф.

Розвиток — розв.
 Російська мова — рос.
 Рукописний — рукоп.
 Семейный — сем.
 Серия — сер.
 Серия — сер.
 Сільський — сільс.
 Сільськогосподарський — с.-г.
 Слов'янський — слов'ян.
 Советский — сов.
 Современный — соврем.
 Социальный — соц.
 Социология, социологический —
 социол.
 Соціальний — соц.
 Соціологія, соціологічний — соціол.
 Специальный — спец.
 Старослов'янський — старослов.
 Строительство — стр-во
 Сумський — сум.
 Суспільство — сусп-во
 Сучасний — сучас.
 Східний — сх.
 Та інші — та ін.
 Таврический — таврич.
 Творчий — творч.
 Теоретический — теор.
 Тернопільський — терноп.
 Технічний — тех.
 Технологічний, технолог — технол.
 Товариство — тов-во
 Токсикологічний — токсикол.
 Том. — т.
 Торговельний — торг.
 Транспорт, транспортний — трансп.
 Турецкий — тур.
 Угорська мова — угор.
 Ужгородський — ужгор.
 Український — укр.
 Університет — ун-т
 Университетский — унив.
 Университетський — унів.
 Упорядник — упоряд.
 Управління — упр.
 Фармакологія — фармакол.
 Фармацевтика, фармацевтичний —
 фарм.
 Физика, физический — физ.
 Физиологический, физиология —
 физиол.
 Фізика, фізичний — фіз.

Фізіологічний, фізіологія — фізіол.
 Филологический — філол.
 Філософія — філос.
 Французька мова — фр.
 Фундаментальный — фундам.
 Харківський — харків.
 Харчовий — харч.
 Херсонський — херсон.
 Химия, химический — хим.
 Хирургия, хирургический — хир.
 Хімічний, хімія — хім.
 Хмельницький — хмельн.
 Хозяйство — хоз-во
 Христианский — христ.
 Художний — худ.
 Церковнослов'янська мова —
 церковнослов.
 Цивільний — цив.
 Частина — ч.
 Черкаський — черкас.
 Чернігівський — черніг.
 Чорноморський — чорномор.
 Чувашский — чуваш.
 Школа — шк.
 Экология, экологический — экол.
 Экономический — эконом.
 Этнография, этнографический — этн.
 Юридический — юр.
 Юридичний — юрид.
 Языкознание — яз-знание

ЛАТИНИЦЯ

Aufl. — auflage
 Bd. — band
 Cz. — część
 Ed. — edition
 Ed. by — edited by
 Et al. — et alia — and others
 Hrsg. von — herausgeben von
 Is. — issue
 Pod. red. — pod redakcją
 Pt. — part
 Réd. par — rédigé par
 T. — tome
 Tłum. — tłumaczenie
 Trad. par — traduit par
 Trans. by — translated by
 Vol. — volume
 Wyd. — wydanie

Допускається скорочення прикметників та дієприкметників,
 які закінчуються на

Онлайн версія на порталі

-авський, -адський, -жний, -азький, -айський, -альний, -альський, -аний, -анський, -арський, -ативний, -атичний,
 -атський, -ацкй, -евий, -ейський, -ельний, -ельський, -ений, -енний, -енський, -ентальний, -енький, -ерський,
 -еський, -ецький, -зький, -ивний, -инський, -ирський, -истий, -иський, -ицький, -ичий, -ичний, -іальний, -івний, -
 івський, -ійний, -ійський, -ільний, -ільський, -інський, -ірський, -істий, -ічий, -ічний, -кий, -ний, -ній, -ований, -овий,
 -овський, -одський, -ольський, -орський, -ський, -уальний, -чий, -яний, -янський

шляхом відсікання цієї частини слова, а прикметників, що закінчуються на -графічний, -логічний, -номічний, -навчий
 відсіканням частин -афічний, -огічний, -омічний, -авчий.

Наявність слова у списку скорочень не виключає можливості вживання його повної форми у певних випадках.

У К Л А Д А Ч І:

Киридон А. М., д-р іст. наук (керівник авторського колективу);
Арістова А. В., д-р філос. наук; Арістов М. В., канд. геогр. наук;
Бабка В. Л., канд. політ. наук; Білецький В. С., д-р геол. наук;
Борисенко К. Г., канд. філол. наук; Вечерський В. В., канд. архітектури;
Гайко Г. І., д-р геол. наук; Гірік С. І., канд. іст. наук; Єнін М. Н., канд.
соціол. наук; Зав'ялова Л. В., канд. біол. наук; Іваненко А. О., канд. іст.
наук; Кобріна Л. В., канд. хім. наук; Лелюк О. Ю.; Мамонова Г. В., канд.
фіз.-мат. наук; Тимочко М. Д., к. фіз.-мат. наук; Тищенко А. О.;
Торопчинова К. Л.; Філімонова Т. В., канд. пед. наук; Шевчук О. Г.;
Шліхта І. В., канд. іст. наук.

Наукові редактори:

Богорадова Ю. В.; Вербич Н. С., канд. філол. наук; Глухова С. В.;
Задорожня І. В.; Лашевська А. А.; Лашевська Г. А.; Мялківська Л. О.

Літературні редактори:

Арістова А. В., д-р філос. наук
Богорадова Ю. В.

Бібліограф: Панчук Д. М.**Коректор:** Богорадова Ю. В.**Художнє оформлення та макет:**

Гутман М. Б., Гутман О. Е.

Карті до Великої української енциклопедії укладено
ДНВП «Картографія». *Укладачі карт:* Гречаний В. О., Ісаєв Д. В.

*Ілюстративний матеріал до статей енциклопедії підготовлений на основі фондів архіву
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»; наданих авторами та
співробітниками установи матеріалів; творів, які вільно поширюються за умовами ліцензій
Creative Commons разом із творами, що перейшли в суспільне надбання.*

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

т. 3**Апа–Аят**

Підписано до друку 01.11.2020.
Формат 84 × 108 1/16.
Ум.-друк. арк. 74,76.
ДНУ «Енциклопедичне видавництво»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-а,
тел. (044) 235-61-62

Віддруковано у ТОВ «ПК «Типографія від «А» до «Я»
02068, м. Київ, вул. Колекторна 38/40,
тел. (044) 562-37-03

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010 р.

Велика українська енциклопедія, т. 3 / Упорядник
В27 д. і. н., проф. Киридон А. М. — К. : Державна наукова уста-
нова «Енциклопедичне видавництво», 2020. — 712 с.

ISBN 978-617-7238-39-2

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби
незалежності універсальне багатотомне енциклопедичне
видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидат-
ніші події та постаті світової історії, науки, культури; ін-
терпретовано найважливіші відкриття людського розуму
і витвори людських рук, суспільні інституції та господар-
ські структури, що вплинули на долю народів; відображе-
но рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових
уявлень. Україна постає не лише органічною складовою
частиною багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтер-
претації.

Видання призначене науковцям, студентам, школя-
рам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

УДК 030 (477)